

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 166

Харків
2024

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська

*Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа
R30-02144*

*Збірник наукових праць включено до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 293) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 3 від 31.10.2024 р.*

Редакційна колегія: *Анатолій Гетьман* – д-р юрид. наук, проф. (відп. ред.); *Дмитро Луценко* – д-р юрид. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Євгеній Суєтнов* – канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); *Ганна Анісімова* – д-р юрид. наук, проф.; *Юрій Барабаш* – д-р юрид. наук, проф.; *Ірина Бойко* – канд. юрид. наук, доц.; *Олег Гиліяка* – канд. юрид. наук, доц.; *Адам Даль* – канд. юрид. наук; *Микола Інишин* – д-р юрид. наук, проф.; *Арсен Ісаєв* – канд. юрид. наук, доц.; *Людмила Лейба* – канд. юрид. наук, доц.; *Дмитро Лук'янов* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Луценко* – канд. юрид. наук, доц.; *Василь Настюк* – д-р юрид. наук, проф.; *Володимир Ортинський* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Серєда* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Тітко* – д-р юрид. наук, проф.; *Сергій Харитонов* – д-р юрид. наук, проф.; *Тетяна Цувіна* – д-р юрид. наук, проф.; *Олександр Частник* – канд. мист., доц.; *Віктор Шевчук* – д-р юрид. наук, проф.; *Володимир Шендрик* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Яковюк* – д-р юрид. наук, проф.; *Олег Ярошенко* – д-р юрид. наук, проф.

Іноземні члени редакційної колегії: *Вільям Е. Батлер* – д-р права, проф. (США); *Доменік Віті* – доц. (Італія); *Лукаш Грущинський* – д-р філософії, проф. (Польща); *Томас Давуліс* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Христина Ерміда* – проф. (Іспанія); *Карл Г. Кестнер* – д-р права, проф. (Німеччина); *Герберт Кюннер* – д-р права, проф. (Німеччина); *Роберто Дж. Лерена* – проф. (Аргентина); *Бекім Максугі* – д-р філософії (Північна Македонія); *Снієхоле Матюльєне* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Роман Мельник* – д-р юрид. наук, проф. (Казахстан); *Маріо Ф. Монте* – д-р права, проф. (Португалія); *Дієго Р. Пінзон* – д-р права, проф. (США); *Агне Тваронавічєне* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Росіо дель Пілар Пенья Хуертас* – д-р права, проф. (Колумбія)

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2024. – Вип. 166. – 256 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального, міжнародного права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Збірник наукових праць індексується в Google Scholar, у міжнародних реферативних базах даних «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеція), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Іспанія), «Index Copernicus International» (Польща), «Bielefeld Academic Search Engine» (Німеччина); має повнотекстові мережеві версії в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Наукова періодика України», «Central and Eastern European Online Library» (Німеччина), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республіканської Міжвузівської Електронної Бібліотеки (Казахстан) та ін. Наразі редколегія проводить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії: Україна, 61024, Харків, вул. Григорія Сковороди, 77
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English

*Media ID in the Register of Media Entities
R30-02144*

*The collection of scientific papers is included to the category "B"
of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 293) –
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.*

*Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council
of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol No. 3, 31.10.2024.*

Editorial Team: *Anatolii Getman* – Dr. of Law, Prof. (Editor-in-chief); *Dmytro Luchenko* – Dr. of Law, Prof. (Deputy Editor-in-chief); *Yevhenii Suietnov* – Ph.D. in Law, Associate Prof. (Executive Editor); *Hanna Anisimova* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Iryna Boiko* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Oleh Hyliaka* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Adam Dal* – Ph.D. in Law; *Mykola Inshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Arsen Isaiev* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Liudmyla Leiba* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Dmytro Lukianov* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Lutsenko* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Ortynskyi* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Sereda* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Titko* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Tetiana Tsvina* – Dr. of Law, Prof.; *Oleksandr Chastnyk* – Ph.D. in Art Criticism, Associate Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Shendryk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviyk* – Dr. of Law, Prof.; *Oleh Yaroshenko* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial Team: *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Domenico Viti* – Associate Prof. (Italy); *Łukasz Gruszczyński* – Ph.D., Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Cristina Hermida* – Prof. (Spain); *Karl H. Kestner* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Herbert Küpper* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto G. Lerena* – Prof. (Argentina); *Bekim Maksuti* – Ph.D. (North Macedonia); *Sniehole Matiuliene* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Roman Melnyk* – Dr. of Law, Prof. (Kazakhstan); *Mario F. Monte* – Dr. of Law, Prof. (Portugal); *Diego R. Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Agne Tvaronavičienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Rocno del Pilar Peca Huertas* – Dr. of Law, Prof. (Colombia)

Problems of Legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2024. – Issue 166. – 256 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal, international law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For researchers, professors, graduate students, students and anyone concerns with legal subject areas.

Collection of the scientific works is indexed in Google Scholar, international review databases "EBSCO Publisher" (USA), "WorldCat" (USA), "Directory of Open Access Scholarly Resources" (USA), "Directory of Open Access Journals" (DOAJ) (Sweden), "Information Matrix for the Analysis of Journals" (Spain), "Index Copernicus International" (Poland), "Bielefeld Academic Search Engine" (Germany); has a full text net copys in the Internet on the platforms of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, "Scientific Periodicals of Ukraine", "Central and Eastern European Online Library" (Germany), "Worldwide Scientific and Educational Library" (USA), Republican Interuniversity Electronic Library (Kazakhstan) et al. Currently, the Editorial team is working on the entry of the collection in Scopus and Web of Science.

Address of the Editorial Team: 61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

ЗМІСТ

<i>Лялюк О. Ю.</i> Загальна характеристика проблем адміністративно-територіального устрою у сфері місцевого самоврядування.....	6
<i>Павишук К. О.</i> Довіра до електронного голосування: естонський кейс.....	26
<i>Білоус С. Ю.</i> Система альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності Всесвітньої організації інтелектуальної власності.....	43
<i>Філіппова Д. О., Філатова-Білоус Н. Ю.</i> Міжнародні компанії як спонсори порушень прав людини, спричинених російською агресією.....	68
<i>Туліна Е. Є.</i> Біологічна безпека: актуальні тенденції правового регулювання та сучасні виклики	86
<i>Коренцов О. І.</i> Проблемні питання запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян	108
<i>Костіна Д. А.</i> Медіація у публічно-правових спорах: інноваційний підхід до захисту прав людини.....	140
<i>Бібік О. К.</i> Фінансова санкція як родова та видова конструкція.....	159
<i>Котенко А. М.</i> Оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті: спеціальний податковий режим	171
<i>Яценко М. В.</i> Марки акцизного податку: щодо співвідношення форми, змісту, процедури	186
<i>Щокін Ю. В.</i> Нематеріальна шкода, заподіяна міжнародним правопорушенням, що покривається компенсацією і сатисфакцією.....	201
<i>Браум С.</i> Суверенна Європа: перспективи та виклики для верховенства права.....	224
<i>Керікмьяе Т., Гьоксал Ш. І., Чочія А.</i> Модель суспільства в циклі на основі ДАО: переробка структури суспільства в циклі з метою конкретизації ключового вимірювання соціального діалогу для працівників платформи (англійською мовою).....	237

CONTENTS

<i>Lialiuik, O.Yu.</i> General Description of the Problems of Administrative and Territorial Structure in the Field of Local Self-Government.....	6
<i>Pavshuk, K.O.</i> Trust in Electronic Voting: the Estonian Case.....	26
<i>Bilous, S.Yu.</i> Alternative Dispute Resolution System of the World Intellectual Property Organization.....	43
<i>Filippova, D.O., & Filatova-Bilous, N.Yu.</i> International Companies as Sponsors of Human Rights Violations Caused by Russian Aggression.....	68
<i>Tulina, E.Ye.</i> Biological Security: Current Trends in Legal Regulation and Contemporary Challenges.....	86
<i>Korentsov, O.I.</i> Problematic Issues of Introduction and Implementation of Martial Law Measures Affecting the Administrative and Legal Status of Citizens.....	108
<i>Kostina, D.A.</i> Mediation in Public-Law Disputes: an Innovative Approach to the Protection of Human Rights.....	140
<i>Bibyk, O.K.</i> Financial Sanction as a Generic and Specific Construction.....	159
<i>Kotenko, A.M.</i> Taxation under the Diia City Legal Regime: is a Special Tax Regime.....	171
<i>Yashchenko, M.V.</i> Excise Tax Stamps: Regarding the Relationship of Form, Content, Procedure.....	186
<i>Shchokin, Yu.V.</i> Non-Material Damage for the Commission of an International Wrongful Act Covered by Compensation and Satisfaction.....	201
<i>Braum, S.</i> Sovereign Europe: Perspectives and Challenges for the Rule of Law.....	224
<i>Kerikmäe, T., Göksal, Ş.İ., & Chochia, A.</i> DAO-Based Society-In-The-Loop Model: Redesigning Society-In-The-Loop Framework to Concrete Social Dialogue Key Measurement for Platform Workers.....	237

Загальна характеристика проблем адміністративно-територіального устрою у сфері місцевого самоврядування

Олексій Юрійович Лялюк*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: alyalyuk@ukr.net

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлено сучасним розвитком правового регулювання питань адміністративно-територіального устрою в Україні, реформаційними процесами у сфері територіальної організації влади, які відбулись протягом останніх років і безпосередньо вплинули на систему адміністративно-територіального поділу на районному рівні та зміни територіальної організації базового рівня місцевого самоврядування. Це пов'язано, в тому числі, з ухваленням нового закону, спрямованого на регулювання адміністративно-територіального устрою України, який містить новаційні підходи до вирішення питань адміністративно-територіального устрою. Метою цієї статті є комплексне висвітлення проблем територіального характеру, що виникають на сучасному етапі у сфері місцевого самоврядування або із залученням суб'єктів місцевого самоврядування, та створюють перепони для подальшого розвитку останнього. У дослідженні застосовано системний підхід, прийоми діалектики, синергетичний підхід, інші загальнофілософські та загальнонаукові методи – системно-структурний, структурно-функціональний, формально-юридичний, прогностичний методи, прийоми аналізу та синтезу. Досліджено, що розвиток місцевого самоврядування в Україні відбувається неоднозначно, з різними тенденціями – то до посилення його реформування, то до повного завмирання будь-яких процесів змін. Остання тенденція посилення реформування пов'язана з ухваленням Урядом України Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, що стало рушійною силою для подальших процесів децентралізації влади в Україні й позначилось на розвитку місцевого самоврядування. У результаті цього вирішено низку ключових проблем правового, організаційного, матеріально-фінансового та територіального характеру. Суттєву увагу в Концепції приділено саме питанням територіального характеру, пов'язавши ефективність організації влади з територіальною основою. Територія виступає об'єднуючою категорією, відображаючи межі реалізації повноважень органів та посадових осіб місцевого самоврядування, поширення їх правових актів, показуючи кількість та склад фізичних і юридичних осіб, активність їх участі

у здійсненні місцевого самоврядування. При цьому, попри те, що Концепція значну увагу приділяє території, визначає низку проблем, пов'язаних з її удосконаленням, на практиці виникають додаткові проблеми територіального характеру, які негативно впливають на здійснення місцевого самоврядування. Серед них: 1) питання підміни юридичних понять та категорій у сфері адміністративно-територіального устрою; 2) потреба реформування конституційних засад адміністративно-територіального устрою та територіальної організації влади; 3) необхідність удосконалення територіальної організації влади на рівні районів; 4) питання правового статусу та організації влади в межах територій регіонального рівня; 5) питання удосконалення правового регулювання формування штучних територій; 6) потреба у постійному забезпеченні достатньої матеріально-фінансової та соціальної основи адміністративно-територіальних одиниць. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки та надано рекомендації, пов'язані з удосконаленням правового регулювання питань адміністративно-територіального устрою України, запропоновано внесення відповідних змін до Конституції України та законів, які б дозволили гармонізувати законодавство в цій сфері та вирішити визначені проблеми.

Ключові слова: місцеве самоврядування; територія; територіальна основа; територіальна організація влади; територія місцевого самоврядування; територія територіальної громади; адміністративно-територіальна одиниця.

General Description of the Problems of Administrative and Territorial Structure in the Field of Local Self-Government

Oleksii Yu. Lialiuk*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: alyalyuk@ukr.net

Abstract

The relevance of the research topic is due to the current development of legal regulation of the administrative and territorial structure in Ukraine, the reform processes in the field of territorial organisation of power which have taken place in recent years and have directly affected the system of administrative and territorial division at the rayon level and changes in the territorial organisation of the basic level of local self-government. This is due, among other things, to the adoption of a new law aimed at regulating the administrative and territorial structure of Ukraine, which contains innovative approaches to addressing the issues of administrative and territorial structure. The purpose of this article is to provide a comprehensive coverage of the territorial problems arising at the present stage in the field of local self-government or with the involvement of local self-government entities, and which create obstacles to the further development of the latter. The study applies a systematic approach, dialectical methods, a synergistic approach, and other general philosophical and scientific methods, such as systemic-structural, structural-

functional, formal-legal, prognostic methods, and methods of analysis and synthesis. It is proved that the development of local self-government in Ukraine is ambiguous, with different trends - either to strengthen its reform, or to a complete standstill of any change processes. The latter trend of intensifying the reform is associated with the adoption by the Government of Ukraine of the Concept of Reforming Local Self-Government and Territorial Organisation of Power, which became the driving force for further decentralisation processes in Ukraine and affected the development of local self-government. As a result, a number of key legal, organisational, financial and territorial issues have been resolved. The Concept pays particular attention to territorial issues, linking the effectiveness of the organisation of power to the territorial basis. The territory is a unifying category, reflecting the limits of exercise of powers of local self-government bodies and officials, distribution of their legal acts, showing the number and composition of individuals and legal entities, and the activity of their participation in the implementation of local self-government. At the same time, despite the fact that the Concept pays considerable attention to the territory and identifies a number of problems related to its improvement, in practice, additional territorial problems arise that negatively affect the implementation of local self-government. Among them: 1) the issue of substitution of legal concepts and categories in the field of administrative and territorial structure; 2) the need to reform the constitutional principles of administrative and territorial structure and territorial organisation of power; 3) the need to improve the territorial organisation of power at the level of districts; 4) the issue of legal status and organisation of power within the territories of the regional level; 5) the issue of improving the legal regulation of formation of artificial territories; 6) the need to ensure constant provision of sufficient material, financial and social support. On the basis of the study, the author draws conclusions and provides recommendations related to the improvement of legal regulation of the administrative and territorial structure of Ukraine, and proposes appropriate amendments to the Constitution of Ukraine and laws which would allow harmonising legislation in this area and solving the identified problems.

Keywords: local self-government; territory; territorial basis; territorial organisation of power; territory of local self-government; territory of territorial community; administrative-territorial unit.

Вступ

Проблеми територіальної основи місцевого самоврядування на сучасному етапі його розвитку є особливо важливими та надзвичайно болісно впливають як на механізм здійснення місцевого самоврядування, так і на його ефективність. Прикладами є останні зміни у сфері адміністративно-територіального устрою на рівні районів, результатом яких стало укрупнення районів як адміністративно-територіальних одиниць, що потягло за собою необхідність вирішення питань про подальше функціонування районних державних адміністрацій, районних рад, територіальних органів центральних органів виконавчої влади, які функціонували на районному рівні, налагодження їх взаємодії з сільськими, селищними, міськими радами, сформованими після добровільного об'єднання територіальних громад. Тобто територіальний

фактор на сьогодні є ключовим і визначає подальші можливості місцевого самоврядування фінансового, соціального, політичного та іншого спрямування. Звісно, переважна більшість цих проблем вирішуються шляхом їх правового врегулювання, однак при цьому дискусійними залишаються механізм такого врегулювання та модель територіальної організації, що має бути закріплена. Для його правильного обрання необхідно чітко розуміти сутність самої проблеми, а також можливі способи її розв'язання.

Актуальність теми насамперед зумовлена потребою упорядкування законопроектної діяльності в цій сфері, оскільки на розгляд Верховної Ради України постійно вносяться законопроекти, що по-різному врегульовують питання адміністративно-територіального устрою. Різними є не лише підходи до визначення назви адміністративно-територіальних одиниць, а й підходи до встановлення та зміни їх меж, порядку найменування та перейменування, тощо. Часто положення внесених законопроектів не узгоджуються з нормами Конституції України, намагаються запровадити в обіг власну термінологічну базу, яка має бути спочатку втілена в засадничих положеннях Основного Закону. Це зумовлює потребу у виробленні універсальних підходів до встановлення адміністративно-територіального устрою в державі, що вимагає попередньої ідентифікації й аналізу проблем у цій сфері. При цьому досконалим результатом реформи адміністративно-територіального устрою та територіальної організації влади слід вважати такий, коли всі наявні проблеми будуть вирішені у відповідному законі, і такий закон враховуватиме всі аспекти, пов'язані з територією держави.

Проблематиці територіального устрою України та територіальної основи місцевого самоврядування приділяли увагу такі дослідники, як І. І. Бодрова [1], С. Г. Серьогіна [2], Р. В. Губань [3], В. І. Ковтун [4], О. І. Демянчук [5], А. Б. Гетьман [6], О. О. Гречко [7, с. 121] та інші вчені [8–10]. Безперечно, адміністративно-територіальний устрій має важливе значення як для функціонування органів державної влади, так і органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Від досконалості та прозорості правил його встановлення на пряму залежить ефективність функціонування органів публічної влади, встановлюються параметри дії нормативно-правових актів у просторі та за колом осіб, визначається сфера юрисдикції органу влади чи його посадової особи.

Тому головною метою статті є комплексне висвітлення проблем територіального характеру, що виникають на сучасному етапі у сфері місцевого самоврядування або із залученням суб'єктів місцевого самоврядування та створюють перепони для подальшого розвитку останнього. Це ті проблеми,

які пов'язані з територіальною основою діяльності місцевого самоврядування та її сучасними реаліями.

Досягнення мети дослідження передбачає вирішення декількох завдань: по-перше, дослідження останніх запропонованих змін до чинної Конституції та законодавства щодо адміністративно-територіального устрою; по-друге аналіз останніх наукових досліджень та пропозицій вчених щодо удосконалення питань адміністративно-територіального устрою; по-третє, виокремлення низки проблем у сфері адміністративно-територіального устрою, дискусійних питань, які потребують розв'язання, їх аналіз та пропозиція можливих варіантів вирішення.

На підставі проведеного дослідження вбачається доречним сформулювати висновки і рекомендації стосовно вищевказаних основних завдань.

Матеріали та методи

Основною емпіричною базою для написання цієї статті стали норми Конституції України, а також низки законопроектів, внесених на розгляд Верховної Ради України. Серед них такі: № 2554 від 06.12.2019 р. про внесення змін до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» щодо вдосконалення порядку об'єднання (приєднання) територіальних громад, що розташовані на територіях суміжних адміністративно-територіальних одиниць; № 3429 від 05.05.2020 р. про статус малонаселених територій; № 3614 від 09.06.2020 р. про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо приведення у відповідність положень бюджетного законодавства у зв'язку із завершенням адміністративно-територіальної реформи; № 4663 від 28.01.2021 р. про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України; № 6151 від 08.10.2021 р. про внесення змін до Податкового кодексу України щодо приведення у відповідність положень податкового законодавства у зв'язку із реформуванням адміністративно-територіального устрою; № 8263 від 05.12.2022 р. про дерадянізацію порядку вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України (нині ухвалений як Закон України); № 2804 від 24.01.2020 р. про засади адміністративно-територіального устрою України; № 6281 від 04.11.2021 р. про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо розподілу повноважень органів місцевого самоврядування у зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою; № 6282 від 04.11.2021 р. про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо децентралізації та розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади у зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою та деякі ін.

Аналіз норм цих законопроектів дав змогу вирішити важливу практико-методологічну правову проблему – ідентифікувати термінологічні, організаційні, інституційні та інші проблеми у сфері адміністративно-територіального устрою. Це дозволить у подальшому зосередитись на їх вирішенні та віднайти дієві способи подолання цих проблем, що може стати предметом подальших досліджень у цьому напрямі.

При написанні статті використані загальнофілософські та загальнонаукові (загальнотеоретичні) методи дослідження. Розвиток та динаміка законодавства у сфері адміністративно-територіального устрою засновані на застосуванні методів діалектики, що дають змогу розглянути процеси законопроектної роботи з точки зору розвитку суспільних відносин у цій сфері. Синергетичний підхід дозволяє показати взаємозв'язок території держави з іншими важливими чинниками її функціонування – населенням, правовою базою, організацією органів публічної влади тощо.

Серед загальнонаукових методів, які використовувались при написанні статті, – системно-структурний і структурно-функціональний. Вони дали змогу виокремити конкретні проблеми організації адміністративно-територіального устрою країни. Формально-юридичний метод використовувався для формулювання авторських підходів та висновків. Використання методів аналізу та синтезу, а також методу логічного аналізу допомогло здійснити аналіз законодавства та чинних законопроектів, присвячених адміністративно-територіальному устрою, території держави, порядку їх формування, закріпленню компетенції органів публічної влади у сфері адміністративно-територіального устрою. Прогностичний метод використано при формулюванні висновків статті, а також при узагальненні різноманітних даних опрацьованих матеріалів та законодавства й визначенні мети статті. Використання чималої методологічної бази під час досягнення мети статті робить її положення повними та обґрунтованими.

Результати та обговорення

Умовно проблеми територіального характеру у сфері місцевого самоврядування можна поділити на ті, що виникають на регіональному рівні, та ті, що виникають на базовому (місцевому, громадівському) рівні.

В основі всіх проблем територіального характеру лежать законодавча неврегульованість та фрагментарність адміністративно-територіального устрою України в цілому. Урегулювання цієї важливої сфери суспільних відносин вимагається в нормах Конституції України ще з 1996 р. [11]. Однак на сьогодні комплексного урегулювання в цій сфері досі не відбулося. При цьому суттєву увагу органи державної влади спрямували на розроблення зако-

нопроектів у цій сфері, яких на сьогодні існує значна кількість, як основні серед них можна виокремити два – № 2804 від 24.01.2020 р. та № 4664 від 28.01.2021 р. Аналіз указаних законопроектів показав, що їх положення не повною мірою вирішують проблеми адміністративно-територіального устрою, запроваджуючи інколи ще більше суперечностей; вони не містять системного підходу, а зміст запропонованих у них норм часто не має конституційно-правового підґрунтя. Крім того, було ухвалено Закон України «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України» [12], однак низка його положень є дискусійними. У зв'язку з цим можемо вказати декілька блоків проблем у сфері територіального устрою.

Питання підміни юридичних понять та категорій у сфері адміністративно-територіального устрою

Ця проблема насамперед пов'язана з тривалою неспроможністю влади ухвалити комплексний закон про адміністративно-територіальний устрій. Лише наприкінці липня 2023 р. Парламент України спромігся ухвалити законопроект «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України» (№ 8263 від 05.12.2022 р.), який вдалося прийняти насамперед як спосіб вирішення проблеми дерадянзації адміністративно-територіального устрою України. У зв'язку з цим цікаво, що назва внесеного законопроекту («Про дерадянзацію порядку вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України») не збігається з назвою фактично прийнятого Закону («Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України»). Тому виникає питання щодо предмета правового регулювання прийнятого Закону та обсягів регламентації в ньому питань адміністративно-територіального устрою України.

Повертаючись до сутності окресленої проблеми, хочемо зауважити, що фінансова неспроможність місцевого самоврядування, яку в більшості європейських держав вдалося усунути шляхом укрупнення адміністративно-територіальних одиниць, у муніципальній практиці України вирішувалась шляхом укрупнення територіальних громад. Для успішного проведення реформи децентралізації влади відбулася фактична підміна поняття «адміністративно-територіальна одиниця» на поняття «територія територіальної громади». Така підміна відбувалась не одразу, а поступово, разом із процесом «добровільного об'єднання територіальних громад». Процес об'єднання територіальних громад в Україні передбачав об'єднання жителів кількох територіальних громад, унаслідок якого формувалась окрема (нова) територіальна громада, яка була більшою за чисельністю жителів та територіально включала території, на яких сукупно ці мешканці проживали. Саме така

територіальна громада набувала права формувати власні і єдині для усіх цих жителів та територій органи місцевого самоврядування. При цьому цей процес відбувався у відриві від реформування адміністративно-територіального устрою і безпосередньо на нього не впливав. Тобто території сіл, селищ, міст, територіальні громади яких входили до складу об'єднаної громади, продовжували існування в незмінних межах і не виключались із реєстру населених пунктів. Це призвело до того, що відбувся «розрив» територіальної та соціальної основ місцевого самоврядування. Після об'єднання нова територіальна громада починає включати до свого складу жителів, які проживають в межах декількох адміністративно-територіальних одиниць. При цьому конституційно-правовий статус адміністративно-територіальної одиниці не змінюється, зокрема щодо того, що вся територія України складається з адміністративно-територіальних одиниць, а не з територіальних громад, на що вказують положення ст. 143 Конституції України. Таким чином, у процесі реалізації реформи децентралізації, особливо такому її складному напрямі, як добровільне об'єднання територіальних громад, спостерігалася підміна понятійного апарату, коли реформу адміністративно-територіального устрою намагаються підмінити вже проведеним добровільним об'єднанням територіальних громад, у результаті якого через об'єднання жителів практично штучно відбулося укрупнення територій, на яких проживають ці мешканці. На наш погляд, це абсолютно різні напрямки реформування, один з яких – добровільне об'єднання територіальних громад – вдалося зреалізувати, «обійшовши» внесення змін до Конституції України, тобто виключно шляхом законодавчої регламентації цих питань, а інший – реформування адміністративно-територіального устрою – потребує внесення змін до Основного Закону і не може бути реалізоване без останніх.

Крім того, об'єднання територіальних громад (жителів) не тягло за собою юридичного факту формування нової адміністративно-територіальної одиниці. Наявні адміністративно-територіальні одиниці (села, селища, міста) не були ліквідовані чи реорганізовані. Вони й зараз продовжують існувати, а їх жителі при цьому позбавлені цілої низки можливостей, які згідно з чинним законодавством повинні мати жителі «повноцінної» адміністративно-територіальної одиниці – провести в межах цієї одиниці місцевий референдум, загальні збори, громадські слухання, мати власні (в межах своєї адміністративно-територіальної одиниці) представницькі органи місцевого самоврядування тощо.

Слід звернути увагу на положення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади [13]. Одним із найважливіших завдань, передбачених цим правовим актом, було формування

системи адміністративно-територіального устрою. З цією метою в Концепції запропоновано узгоджені підходи до системи адміністративно-територіальних одиниць, принципів організації територій тощо. Саме на новому адміністративно-територіальному устрої планувалося вибудувати оновлену систему управління на місцях (сформувати органи влади, систему посадових осіб), забезпечити якісну систему надання послуг населенню, сформувати систему спеціалізованих округів з надання відповідних послуг, забезпечити самодостатність та фінансову самостійність місцевого самоврядування в кожній адміністративно-територіальній одиниці, визначити особливості повноважень на кожному територіальному рівні. Натомість маємо ситуацію, коли процес децентралізації рухається без оновлення адміністративно-територіального устрою України, а забезпечувати самодостатність та фінансову самостійність місцевого самоврядування доводиться не в адміністративно-територіальних одиницях, а в межах територій територіальних громад, які не збігаються з адміністративно-територіальними одиницями.

Зрозуміло, що наявний адміністративно-територіальний устрій, наслідуваний ще з радянських часів, не відповідає потребам суспільства, держави, не відображає об'єктивно існуючу соціальну основу, систему населених пунктів, відповідність їх статусу міжнародним стандартам за чисельністю населення, інфраструктурі, не дозволяє ефективно надавати послуги населенню тощо. Тому, на наш погляд, держава не може відмовитись від реформування цієї сфери і до цього необхідно повертатись. Однак реформування адміністративно-територіального устрою в майбутньому може становити загрозу для тих перетворень, що відбувалися у процесі добровільного об'єднання територіальних громад. Виникне потреба чергового перерозподілу повноважень між рівнями місцевого самоврядування, невідповідність сформованих об'єднаних територіальних громад та територій їхнього функціонування критеріям правового статусу відповідних населених пунктів, проблеми постійного забезпечення необхідного рівня спроможності територіальних громад тощо.

На наш погляд, саме з метою вирішення цих проблем, хоча і з суттєвим запізненням, було прийнято вказаний вище Закон «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України» [12]. Водночас, вважаючи в цілому завдання цього Закону позитивними, звертає на себе увагу низка досить вагомих недоліків, які не спрямовані на виправлення проблем співвідношення важливих правових категорій, а навпаки, поглиблюють цю проблему. Аналіз тексту прийнятого Закону показує небажання законодавця взагалі вживати в тексті закону поняття «адміністративно-територіальна одиниця», намагання замінити її змістовно запровадженою вже на рівні закону категорією «населений пункт». З цією метою закон визначає,

що міста, селища та села за містобудівними та соціально-економічними характеристиками є категоріями населених пунктів. Іншими словами, це і є населеними пунктами, що в подальшому впливає із змісту норм закону. Водночас простежується нечіткість визначення деяких категорій, зокрема, поняття «місто» сформульовано досить загально, без указівки та розкриття сутності й характеристики «компактної забудови», як ключової ознаки міста. Крім того, місто характеризується виключно як населений пункт, хоча для цілей цього Закону, на наш погляд, воно має характеризуватись як адміністративно-територіальна одиниця. Не досить чітким є визначення селища, адже не зрозуміло, чи може воно мати кількість жителів понад 10 тис. осіб і як у зв'язку з цим це буде співвідноситись із визначенням міста. Існують недоліки й у формулюваннях ст. 5 цього Закону, яка вживає поняття «територія територіальної громади», не показуючи співвідношення її з поняттями «населений пункт» чи «адміністративно-територіальна» одиниця. Дещо суперечливими є запропоновані механізми зміни меж села та селища, зокрема в частині того, за рахунок якої території може бути змінено території села чи селища, та чи можуть такі зміни відбуватись за рахунок меж міста і як це співвідноситься із закріпленими у ст. 85 Конституції України повноваженнями Верховної Ради України. Не зовсім обґрунтованим виглядає запропонований порядок включення поселень до складу міст, селищ та сіл з огляду на запровадження в Україні принципу повсюдності місцевого самоврядування. Крім того, запровадження такої категорії, як поселення викликало низку додаткових питань щодо ознак такого поселення, порядку реєстрації місця проживання людей у цьому поселенні.

Звертає на себе увагу, що норми вказаного Закону (прийнятий законопроект № 8263 від 05.12.2022) нарешті вирішують частину питань термінологічної недосконалості наявного адміністративно-територіального устрою, зокрема усувають існування не передбачених Конституцією України адміністративно-територіальних одиниць – селищ міського типу. Їх існування було передбачено Указом Президії Верховної Ради УРСР Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР [14], який згідно з прикінцевими та перехідними положеннями ухваленого Закону визнаний таким, що втрачає чинність. Крім того, Закон сприяє розв'язанню проблеми недосконалої класифікації міст за адміністративною ознакою, тобто на міста республіканського, обласного та районного значення, яка просто скасовується. Така класифікація була передбачена вищевказаним радянським правовим актом і в нормах сучасного чинного законодавства України закріплена не була. Водночас, наслідуючи тривалу практику застосування цих категорій, вказаний поділ продовжує використовуватися на практиці.

При цьому не звертається увага на невідповідність такого статусу багатьох міст жодним критеріям для їх віднесення до відповідної категорії. На наш погляд, класифікація міст має важливе значення в аспекті планування їх розвитку та інфраструктури, але її легалізація має відбуватись у нормах чинного сучасного законодавства. Вказаний Закон не запроваджує оновленої класифікації міст, що, на наш погляд, має стати предметом майбутнього правового закріплення.

Подібною до наведеної вище проблеми, яка також пов'язана з термінологічною правовою невизначеністю, є проблема застосування таких понять, як «населений пункт», «поселення», «адміністративно-територіальна одиниця», «територія територіальної громади». Вказані категорії є спорідненими, однак позначають абсолютно різні за характером правові явища, часто підміняються й ототожнюються.

Питання удосконалення конституційно-правового регулювання адміністративно-територіального устрою.

Для запровадження таких категорій, як «громада» – адміністративно-територіальна одиниця базового рівня, регіональний, субрегіональний, базовий, допоміжний рівні територіального устрою, необхідно створити відповідні конституційні засади.

На сьогодні основна увага приділяється удосконаленню законодавчого регулювання адміністративно-територіального устрою. Водночас реформування останнього має відбуватись насамперед на рівні Конституції України. Основною конституційною нормою, яка має зазнати змін, є ст. 133 Основного Закону, що закріплює засади адміністративно-територіального поділу держави [11]. Тому вже на рівні Конституції необхідно закріпити, що систему адміністративно-територіального устрою України становлять адміністративно-територіальні одиниці: регіони, райони, громади.

До регіонів слід віднести Автономну Республіку Крим, області, міста Київ та Севастополь. Водночас віднесення території міст, навіть якщо вони мають спеціальний статус, до системи регіонів, викликає дискусію та потребує додаткової аргументації. За таких умов низка територій матиме подвійний правовий статус – як регіонів і як громад, поєднання яких буде складно реалізувати на практиці.

Для того, щоб привести розбіжності термінології у відповідність до реалій та системи адміністративно-територіального поділу, в Конституції потрібно закріпити визначення громади як адміністративно-територіальної одиниці, яка включає один або декілька населених пунктів, а також прилеглі до них території.

Таким чином, основним завданням на конституційному рівні є визначення чіткої системи та статусу різних рівнів територіальних одиниць. Без такого визначення розроблення законопроектів, які використовують відмінну від Конституції термінологічну базу, є недоцільним. Окремого врегулювання в Конституції потребує визначення статусу Києва, як столиці України, та Севастополя. Ураховуючи, що Конституція є актом концентрованого відображення головних засад розвитку держави, то як модель такої норми можливо використати її відсильну конструкцію до окремого закону. Водночас саме на конституційному рівні важливо закласти підвалини того, чи розглядаємо ми Київ як місто, чи як регіон, або це буде комбінована (особлива) територія. Від цього напряду буде залежати обсяг і рівень законодавчої регламентації й деталізації статусу Києва та Севастополя. Крім того, в Конституції мають знайти загальне відображення засади для створення, ліквідації, зміни меж, найменування, перейменування, адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів, віднесення населених пунктів до тих чи інших категорій. Вважаємо, що для цього також можна застосувати нормотворчу техніку відсилки до окремого закону, який і визначатиме деталізацію цих відносин.

Питання удосконалення правового статусу районного рівня місцевого самоврядування.

Потреба в удосконаленні правового статусу районного рівня місцевого самоврядування пов'язана з реформуванням районів як адміністративно-територіальних одиниць.

Останнє проведене реформування територіальної організації влади профільним Міністерством стосувалося реформування субрегіонального рівня територіальної організації влади – районного рівня. На наш погляд, саме це реформування можна вважати таким, що потягло зміни адміністративно-територіального устрою держави.

Йдеться про укрупнення районів, що дало змогу, по-перше, уникнути ситуації, за якої об'єднана територіальна громада може існувати в межах границь усього району. Така ситуація мала негативний вплив на взаємовідносини й функціонування районної державної адміністрації, районної ради, ради об'єднаної територіальної громади та її виконавчих органів. По-друге, сформувати самодостатні адміністративно-територіальні одиниці субрегіонального рівня, з системою органів публічної влади, наділених власною компетенцією, яку вони можуть самостійно реалізовувати. По-третє, зберегти в системі управління «буферну» територію між найнижчими територіальними одиницями і найкрупнішими.

Водночас існує позиція взагалі відмовитись від субрегіонального рівня територіальної організації влади, який за умови формування самодостатніх територіальних громад, втрачає своє призначення. Прибічники цього підходу на підтвердження своєї позиції зазначають, що район не є природним, а є штучним територіальним утворенням, був сформований для організації управління соціально-економічною сферою відносин, а тому в системі сучасного державного устрою є зайвим.

Прибічники іншого підходу, з якими слід погодитись, зазначають, що для управління з боку держави територією країни, для здійснення функцій держави, субрегіональний рівень є необхідним. Це обґрунтовується потребою функціонування на цьому рівні контрольно-наглядових органів державної влади, здійснення виконавчої влади територіальними органами центральних органів виконавчої влади, системи органів охорони правопорядку, судової влади тощо. Однак чисельність районів має бути змінена шляхом їх укрупнення.

У зв'язку з різними поглядами на подальшу долю районів як адміністративно-територіальних одиниць та системи органів публічної влади, що діють у межах цих одиниць, вважаємо за потрібне фахово та з правової позиції підійти до аналізу цього питання.

Насамперед існування району, як адміністративно-територіальної одиниці та системи органів місцевого самоврядування в районах, передбачено Конституцією України (статті 133, 140), тому в разі виключення районів із системи адміністративно-територіальних одиниць це потребуватиме зміни до Основного Закону.

Роль району в системі адміністративно-територіального поділу є досить важливою. Район як адміністративно-територіальна одиниця виник в Україні на початку ХХ ст. унаслідок реформи адміністративно-територіального устрою. Його утворення мотивувалось, зокрема, необхідністю спрощення й поліпшення діяльності централізованого державного апарату та сприяння організації планового ведення народного господарства.

Укрупнення районів має сприяти подоланню значних соціально-економічних диспропорцій на цьому рівні. Основним критерієм для формування адміністративно-територіальних одиниць в європейських країнах є система NUTS, яка враховує кількість населення. Зокрема, за європейськими нормами, кількісний склад населення в межах району становить від 150 до 800 тис. жителів. На наш погляд, врахування виключно кількості населення при формуванні районного рівня в Україні є недостатнім. Додатковими критеріями мають бути: а) шляхове сполучення; б) рівень та доступність

надання послуг; в) визначення як адміністративний центр району найбільш потужного у соціально-економічному та інфраструктурному плані населеного пункту, до якого наявна дорожня та транспортна доступність для усіх жителів; г) організаційна спроможність районних органів влади надавати населенню закріплені за ними законодавством публічні послуги належної якості.

Питання про необхідність збереження районного рівня місцевого самоврядування на сьогодні не перебуває у правовій площині, а *більше – у площині політичної та економічної доцільності*. Зважаючи на те, що держава має на цьому рівні своїх представників в особі місцевих державних адміністрацій, а також територіальних органів центральних органів виконавчої влади, а крім того, правоохоронні, судові та деякі інші органи здійснюють свою діяльність з урахуванням районного поділу, тому виключення його із системи адміністративно-територіального устрою *неможливе*.

На сьогодні дискутується позиція, згідно з якою формування та функціонування органів місцевого самоврядування на районному рівні є зайвим. Прихильники цього підходу зазначають, що після реформування останні вже не здійснюють певних важливих повноважень, а наявні у них повноваження доцільно перерозподілити між органами місцевого самоврядування громадського та регіонального рівнів. Крім того, прихильники цього підходу зазначають, що формування районних бюджетів, за умови фінансування здійснення лише тих повноважень, що передбачені Концепцією, є зайвим і тягне за собою лише розпорошення фінансових ресурсів.

Як альтернативу цьому односторонньому підходу пропонують дещо помірковану модель, згідно з якою органи місцевого самоврядування районного рівня стають факультативними і у випадках, передбачених законодавством, можуть не утворюватися. При цьому можна провести аналогію з районами у містах, де згідно із Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» міською радою, або територіальною громадою міста може бути прийняте рішення про неутворення районних у містах рад. Тож, цей рівень місцевого самоврядування є факультативним і може існувати чи не існувати з урахуванням дотримання передбаченої законодавством процедури. Водночас у законодавстві відсутня імперативна (категорична) вказівка на неможливість формування на районному в місті рівні системи місцевого самоврядування. Тому аналогічний підхід пропонується застосувати до районних рад, які пропонують утворювати чи не утворювати за рішенням обласної ради або жителів області. Таке рішення має прийматися обласною радою з урахуванням думки населення області. При цьому в законодавстві обов'язково

потрібно передбачити форми з'ясування думки населення області, якими можуть стати референдум, опитування, проведення конференції жителів тощо. Таким чином, районні ради можуть бути переведені в розряд факультативних органів місцевого самоврядування і рішення щодо їх «утворення» та «існування» може прийматися на будь-якому етапі їх функціонування. Це дасть можливість на практиці підтвердити чи спростувати їх, так звану, «компетенційну неспроможність», про яку зазначають прибічники підходу про категоричне неутворення таких органів.

Існують погляди щодо збереження та розвитку системи органів місцевого самоврядування на районному рівні. Аргументи на користь збереження наявної системи, є такими. По-перше, в законодавстві закріплено відповідний територіальний рівень – район, який об'єднує жителів та має надавати останнім відповідні послуги. Ці послуги мають надаватися створеними для цього органами місцевого самоврядування, а тому він не може залишатися без системи органів місцевого самоврядування. По-друге, утворення органів місцевого самоврядування пов'язане з реалізацією принципу народовладдя на цьому рівні, який реалізують жителі району, формуючи виборні органи місцевого самоврядування. Цей принцип має реалізовуватися жителями всіх територій. По-третє, у процесі реформування вказані суб'єкти здійснюватимуть такі групи повноважень: а) виховання та навчання дітей у школах-інтернатах загального профілю; б) надання медичних послуг вторинного рівня. По-четверте, слід урахувати, що саме районні ради мають затверджувати програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідного району, здійснювати утримання приміщень, що перебувають у спільній власності жителів району (архіви, приміщення для культурно-масових та спортивних заходів).

Питання правового статусу та організації влади в межах територій регіонального рівня

Особливої уваги потребують проблеми територіального характеру регіонів. По-перше, дискусію серед науковців викликало встановлення територій, які належать до регіонального рівня. На думку одних вчених, такими територіями є виключно території областей та Автономної Республіки Крим, другі вказують, що до таких слід відносити території областей, Автономної Республіки Крим та районів, треті зазначають, що до такого рівня також належать території міст із спеціальним статусом – Києва та Севастополя. Питання щодо віднесення районного рівня до системи територій регіону вирішила Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, яка встановила, що район являє собою

субрегіональний рівень. Залишається дискусійним питання щодо правомірності віднесення одночасно території області та Автономної Республіки Крим до регіонального рівня, що фактично прирівнює територію автономії до території області, не враховуючи особливого статусу останнього як автономії у складі унітарної держави. Як вже зазначалось вище в цій статті, дискусійним залишається і питання щодо віднесення Києва та Севастополя до числа регіонів.

По-друге, структурно регіон складається з територій базового рівня – сіл, селищ та міст. Особливе значення в цій територіальній системі належить місту, яке є обласним центром. Значні диспропорції в соціальній та економічній основах між містом – обласним центром та іншими адміністративно-територіальними одиницями, що входять до складу території області, часто зміщує акцент організації управління саме на таке місто, що є негативним для комплексного розвитку регіону.

По-третє, наведені вище проблеми територіального характеру регіонів безпосередньо впливають на організаційні засади системи управління ними. Тому існування «бінальної» системи управління на рівні регіону (одночасно державної та муніципальної) є похідною проблемою від територіальної.

Питання удосконалення правового регулювання формування штучних територій

По-перше, однією з проблем територіального характеру є формування та облік «штучних територій». Її існування лежить у площині функціонування системи органів виконавчої влади, які для зручності організації та діяльності формують власну систему їх територіальної організації. При цьому для кожного виду органів та підприємств, що знаходяться в їх підпорядкуванні, така система штучних територій є різною – для системи освіти, охорони здоров'я, правоохоронних органів, судових органів тощо.

По-друге, невирішеними остаточно залишаються проблеми «анклавів» та «ексклавів». Така проблема тривалий час існувала в Україні як наслідок радянської системи територіального устрою і її передбачалось вирішити в процесі формування добровільного об'єднання територіальних громад. Однак, на наш погляд, це був хибний підхід, оскільки вирішити проблему територіального характеру через запровадження механізму укрупнення соціальної основи (жителів) території неможливо. Це означає, що на сучасному етапі вказані проблеми територій залишились. Їх суть полягає в тому, що існують населені пункти, територія яких відірвана від основної (титульної) території адміністративно-територіальної одиниці.

Потреба у постійному забезпеченні достатньої матеріально-фінансової та соціальної основи адміністративно-територіальних одиниць

Незважаючи на здійснене добровільне об'єднання територіальних громад та урахування критеріїв до їх спроможності [15], питання забезпечення такої самодостатності для новоутворених територіальних громад остаточно так і не були вирішені. Що ж стосується самодостатності адміністративно-територіальних одиниць, то ці питання так і не порушувалися в процесі реформи децентралізації, оскільки основна увага зосереджувалась на території територіальної громади. Особливо ці проблеми зараз виявляються на рівні сіл, податкова спроможність яких є значно нижчою за міську.

Висновки

Отже, об'єднання територіальних громад в Україні не вирішило проблем територіального характеру у сфері місцевого самоврядування. Таке об'єднання можливо розглядати як вимушений захід для укрупнення територіальних громад з метою збільшення їх матеріально-фінансової основи, необхідної для реалізації власних та делегованих повноважень органів місцевого самоврядування відповідних територіальних громад. Сучасне законодавство та низка законопроектів, які закріплюють, що місцеве самоврядування формується і діє з урахуванням нового адміністративно-територіального устрою, не враховує того, що адміністративно-територіальна реформа базового рівня проведена не була. На сьогодні можна говорити лише про реформування адміністративно-територіального устрою країни на районному рівні. Звертає на себе увагу проблема правової невизначеності та невідповідності Конституції України існуючої системи адміністративно-територіального поділу України. Застосування нечіткої термінології, спрямованої на підміну понять та виправдання «факту проведення реформи адміністративно-територіального устрою на базовому рівні», може спричинити проблеми здійснення реальної реформи в майбутньому.

Список використаних джерел

- [1] Бодрова І. І. Європейський досвід удосконалення адміністративно-територіального устрою. *Європейський досвід удосконалення місцевого самоврядування* / Нац. акад. прав. наук України, Наук.-дослід. ін-т держ. буд. та місц. самоврядування ; редкол. Ю. П. Битяк та ін. Харків : Оберіг, 2012. 64 с. (Наукові доповіді. Вип. 3).
- [2] Serohin V., Serohina S., Bodrova I., Hrytsenko H., Omelianenko O. The Potential of Territorial Communities as a Factor of Socio-Environmental Development of Territories. *WSEAS Transactions on Environment and Development*. 2023. № 19. P. 197–206. <https://doi.org/10.37394/232015.2023.19.17>.
- [3] Губань Р. В. Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в XX – на початку XXI століття (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2018. 601 с.

- [4] Ковтун В., Зезуль Ю. Адміністративно-територіальний устрій як елемент конституційного дизайну. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 127–131. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.22>.
- [5] Демянчук О. І. Сутнісні характеристики та формування адміністративно-територіальних одиниць у контексті децентралізації регіонального розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка*. 2018. № 9(37). С. 117–124.
- [6] Гетьман А. Б. Конституційно-правові засади адміністративно-територіального устрою України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. 190 с.
- [7] Гречко О. О. Принципи територіального устрою України: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2018. 212 с.
- [8] Koshkalda I., Hoptsi D., Morozova H., Scoromna O., Gurskiene V. Methodology for assessing the sustainable development of administrative-territorial units. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. Vol. 1150: 9th International Scientific Conference on Sustainability in Energy and Environmental Science (21/06/2022–24/06/2022). P. 1–8. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/1150/1/012020>.
- [9] Tatarchenko H., Biloshytska N., Biloshytskyi M., Shparber M., Bida S. Formation of United Territorial Communities Based on the Principle of Urban Agglomerations. *Lecture Notes in Civil Engineering Proceedings of the 4th International Conference on Building Innovations*. 2023. P. 559–567. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17385-1_44.
- [10] Horbliuk, S., Brovko, O. The Territorial and Decentralization Reform in Ukraine (2014–2020). *Studia Regionalne i Lokalne*. 2022. No. 88(2). С. 16–30. <https://doi.org/10.7366/1509499528802>.
- [11] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
- [12] Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України : Закон України від 28.07.2023 р. № 3285-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 98. С. 9.
- [13] Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
- [14] Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12.03.1981 р. № 1654-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
- [15] Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. *Офіційний вісник України*. 2015. № 33. С. 22.

References

- [1] Bodrova, I.I. (2012). European experience of improving the administrative and territorial system. In Bityak Yu.P. (Ed.). *European experience of improving local self-government*. Kharkiv: Oberig. (Scientific reports. Issue 3).

- [2] Serohin, V., Serohina, S., Bodrova, I., Hrytsenko, H., & Omelianenko, O. (2023). The Potential of Territorial Communities as a Factor of Socio-Environmental Development of Territories. *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 19, 197-206. <https://doi.org/10.37394/232015.2023.19.17>.
- [3] Huban, R.V. (2018). *The formation and development of the administrative and territorial system of Ukraine in the 20th – at the beginning of the 21st century (historical and legal research)*. Doctoral (Law) Thesis. Lviv.
- [4] Kovtun, V., & Zezul, Yu. (2021). Administrative-territorial organization as an element of constitutional design. *Entrepreneurship, economy and law*, 5, 127-131. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.22>.
- [5] Demianchuk, O.I. (2018). Essential characteristics and formation of administrative-territorial units in the context of decentralization of regional development. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Economy*, 9(37), 117-124.
- [6] Hetman, A.B. (2013). *Constitutional and legal foundations of the administrative and territorial system of Ukraine*. Ph.D. (Law) Thesis. Kyiv.
- [7] Hrechko, O.O. (2018). *Principles of territorial organization of Ukraine: constitutional and legal aspect*. Ph.D. (Law) Thesis.
- [8] Koshkalda I., Hoptsii D., Morozova H., Scoromna O., & Gurskiene V. (21/06/2022-24/06/2022). Methodology for assessing the sustainable development of administrative-territorial units. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. Vol. 1150: *9th International Scientific Conference on Sustainability in Energy and Environmental Science*, 1-8. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/1150/1/012020>.
- [9] Tatarchenko, H., Biloshytska, N., Biloshytskyi, M., Shparber, M., & Bida, S. (2023). Formation of United Territorial Communities Based on the Principle of Urban Agglomerations. *Lecture Notes in Civil Engineering Proceedings of the 4th International Conference on Building Innovations*, 559-567. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17385-1_44.
- [10] Horbliuk, S., & Brovko, O. (2022). The Territorial and Decentralization Reform in Ukraine (2014–2020). *Studia Regionalne i Lokalne*, 88(2), 16-30. <https://doi.org/10.7366/1509499528802>.
- [11] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [12] Law of Ukraine No. 3285-IX "On the procedure for solving certain issues of the administrative-territorial system of Ukraine". (July 28, 2023). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3285-20#Text>.
- [13] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 333 "On the approval of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power". (January 4, 2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>.
- [14] Decree of the Presidium of the Supreme Rada of the USSR No. 1654-X "On the procedure for resolving issues of the administrative-territorial system of the Ukrainian RSR". (March 12, 1981). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10#Text>.
- [15] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 214 "On the approval of the Methodology for the formation of capable territorial communities". (April 8, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>.

Олексій Юрійович Лялюк

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди 77, Харків, Україна
e-mail: alyalyuk@ukr.net
ORCID 0000-0003-1214-0580

Oleksii Yu. Lialiuk

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Acting Head of the State Building Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: alyalyuk@ukr.net
ORCID 0000-0003-1214-0580

Рекомендоване цитування: Лялюк О. Ю. Загальна характеристика проблем адміністративно-територіального устрою у сфері місцевого самоврядування. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 6–25. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.314078>.

Suggested Citation: Lialiuk, O.Yu. (2024). General Description of the Problems of Administrative and Territorial Structure in the Field of Local Self-Government. *Problems of Legality*, 166, 6-25. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.314078>.

Статтю подано / Submitted: 28.06.2024
Доопрацьовано / Revised: 30.07.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 01.11.2024

Довіра до електронного голосування: естонський кейс

Катерина Олександрівна Павшук*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: k.o.pavshuk@nlu.edu.ua

Анотація

Статтю присвячено дослідженню актуальної проблеми створення і використання такої прозорої та безпечної технології голосування, яка б не лише мала високий рівень довіри, а й потенціал для посилення легітимності конституційних порядків на прикладі виборів до парламенту Естонії 2023 року. Актуальність теми пов'язана із тим, що для України застосування електронних виборчих технологій, зокрема і саме електронне голосування, особливо зараз, є найбільш обговорюваною найближчою перспективою. Це органічно пов'язано з новелами виборчого та референдумного законодавства України. Предметом дослідження виступає проведення електронного голосування, встановлення його результатів та процедура їх оскарження в естонській виборчій практиці. Мета статті полягає у тому, щоб на прикладі естонського досвіду спростувати чи підтвердити тезу про здатність електронного голосування мати таку підтримку та рівень довіри, щоб повністю замінити традиційний спосіб голосування. У дослідженні застосовано метод аналізу та синтезу наукової інформації, емпіричний та діалектичний методи наукового пізнання. Досліджено модель електронного голосування, підрахунку голосів та їх оскарження. Встановлено, що в законодавстві закладено підґрунтя для фальсифікацій з використанням широких дискреційних повноважень органів адміністрування виборчого процесу. Проаналізовано основні фактори, які можуть підірвати довіру до інституту. Серед них сумнівна конституційність повноважень центральних органів адміністрування, відсутність незалежних спостерігачів за внутрішньою роботою системи електронного голосування та суттєві недоліки у процедурі оскарження результатів. Особливу увагу приділено аналітичним дослідженням, проаналізовано судову практику. З'ясовано, що для підвищення прозорості виборів необхідним є застосування методів наскрізної верифікації та забезпечення якісного аудиту на всіх критично важливих етапах визначення результатів інтернет-голосування. Зроблено проміжний висновок про недоцільність повної заміни традиційного паперового способу голосування на віддалене, принаймні у найближчій перспективі, через недостатню гарантованість безпеки.

Ключові слова: безпечне електронне голосування; парламентські вибори в Естонії; оскарження результатів голосування.

Trust in Electronic Voting: the Estonian Case

Kateryna O. Pavshuk*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: k.o.pavshuk@nlu.edu.ua

Abstract

The article is devoted to researching the problem of creating and using such a transparent and secure voting technology, which would not only have a high level of trust, but also the potential to strengthen the legitimacy of constitutional orders, using the example of the 2023 Estonian parliamentary elections. The relevance of the topic is due to the fact that for Ukraine the use of electronic election technologies, in particular electronic voting itself, especially now, is the most discussed near future. It is organically connected with amendments to the election and referendum legislation of Ukraine. The subject of the study is electronic voting, establishing its results and the procedure for contesting them in Estonian electoral practice. The purpose of the article is to refute or confirm the thesis about the ability of electronic voting to have such a support and level of trust that it can completely replace the traditional way of voting, using the example of the Estonian experience. The research uses the method of analysis and synthesis of scientific information, empirical and dialectical methods of scientific knowledge. The model of electronic voting, counting of votes and their appeal was studied. It has been established that the legislation lays the foundation for falsifications with the use of broad discretionary powers of the electoral process administration bodies. The main factors that can undermine confidence in the institution are analyzed. Among them are the questionable constitutionality of the powers of the central administrative bodies, the lack of independent observers of the internal work of the electronic voting system, and significant shortcomings in the procedure for contesting the results. Special attention is paid to analytical studies, judicial practice is analyzed. It was found that in order to increase the transparency of the elections, it is necessary to use end-to-end verification methods and ensure quality audit at all critical stages of determining the results of online voting. An interim conclusion was made about the impracticality of completely replacing the traditional paper method of voting with a remote one, at least in the near term, due to insufficient security guarantees.

Keywords: safe electronic voting; parliamentary elections in Estonia; contesting voting results.

Вступ

Квінтесенцією будь-якого демократичного суспільства нині є виборчі права та участь у політичному процесі. Вибори – інструмент для реалізації народного суверенітету, який має подвійну природу та поєднує в собі державницький і соціальний аспекти. Державницький аспект включає гарантованість проведення голосування за умови дотримання принципів виборчого права,

а соціальний – систему ціннісних орієнтацій громадян, яка визначає рівень їх самоорганізації, контролю та демократичної культури. Обидва з цих аспектів є значущими, але традиційно висвітлюється державницька складова реалізації виборчого права як спроба уберегти реалізацію народної волі від державницького свавілля. Не менш важливим фактором для демократичних процедур є загальносоціальне та політичне тло, на якому відбуваються ці процедури. Конституційні прагнення та демократичні ідеали можуть зазнати краху, якщо громадянська участь буде близькою до «0». За наявності у державах Американського та Європейського континентів серйозного дисбалансу влади, соціальної нерівності та інформаційної асиметрії у виборчих і політичних процесах демократичні принципи можуть поступитися тоталітарним режимам.

Саме на це сучасні дослідники і звертають на увагу. На думку Дж. Десмонда, формули «Ми, народ» у США та «Об'єднані в розмаїтті» в ЄС через систематичні ризики проведення нечесних виборів у США та пасивна громадянська участь у політичному процесі в ЄС становлять фундаментальну загрозу конституційним прагненням та демократичним ідеалам. Застерегти наявний порядок від впливу негативних тенденцій зможе тільки голосування на основі сучасних виборчих технологій. Мова йде, зокрема про блокчейн-технологію, яка може трансформувати наявні виборчі та політичні процеси в цифрову епоху. У зв'язку з цим у світовій науковій спільноті виникає питання: чи можна використовувати голосування на основі блокчейну як цифровий інструмент для посилення демократичної легітимності виборчих і політичних систем США та ЄС? [1, с. 330].

У співвідношенні користі і шкоди електронного голосування для сучасних демократичних процесів можна знайти аргументи як при відповіді на питання: «Чому так?», так і на питання: «Чому ні?». Про очевидні переваги зручності й практичності цього способу альтернативного голосування було здійснено чимало досліджень, які доводять доречність питання: «Чому ні?». У цьому дослідженні ставиться на меті здійснити спробу взяти на себе роль скептика та відповісти на питання: «Чому так?», скориставшись негативними аспектами вже реалізованих на практиці електронних виборів. Мова піде про довіру, надійність і верифікованість електронних виборчих технологій та про те, як виборець може бути впевненим у тому, що саме його голос і саме за того, кого він обирає, є врахованим органами адміністрування. Напередодні виборів до американського Конгресу 2022 р. виборець з Аризони на ім'я Фред, який відмовився назвати своє прізвище, в інтерв'ю Голосу Америки зізнався: «Я б сказав, що мене турбує система. Хто скаже, що вони правильно порахували всі голоси?» [2]. В українському дослід-

ницькому просторі питання довіри до електронного голосування ставиться повсякчас і щонайперше під час здійснення аналізу цього виду голосування. Звісно ж, це здійснюється в контексті ставлення українців до таких процедур (М. Афанасьєва, Ю. Ключковський, Ю. Лісовський).

Метою цієї наукової статті є спроба з'ясувати, чи здатне електронне голосування мати таку підтримку та рівень довіри, щоб повністю замінити традиційний спосіб голосування та змінити в позитивний бік ставлення громадян демократичних держав світу до громадянської участі. Для цього планується аналіз застосування електронних технологій у процесі проведення виборів та встановлення результатів голосування на прикладі естонського досвіду останніх років, які можуть бути використані іншими державами, задля подолання світової кризи демократичних процедур та низької громадянської активності в них. Таке вузьке дослідження взірцевої в технологічних досягненнях Естонії може бути в майбутньому корисним для України для уникнення очевидних прорахунків у виборчих процесах. Для реалізації поставленої мети ставиться завдання вивчити естонську практику проведення електронного голосування, зокрема на парламентських виборах 2023 р. щодо дотримання стандартів проведення електронного голосування. Досягнення мети цього дослідження потребує вирішення таких завдань: 1) дослідити модель електронного голосування та підрахунку голосів, яка застосовується в Естонії як найбільш прогресивної в цьому контексті країни; 2) проаналізувати основні фактори, які можуть вказувати на фальсифікацію тих голосів виборців, які були віддані за допомогою електронного голосування, та підірвати їх довіру до інституту; 3) приділити особливу увагу аналітичним дослідженням та незалежному аудиту за е-голосуванням та їх результатам, а також проаналізувати судову практику щодо оскарження виборчих процедур; 4) сформулювати основні рекомендації для підвищення прозорості виборів та довіри естонських громадян до їх результатів.

Матеріали та методи

Методологія дослідження відповідає тим завданням, які були поставлені на початку. Архітектура статті умовно поділяється на частини, що реалізують поставлені завдання для досягнення загальної її мети.

Відповідно, перша частина дослідження методологічно присвячена вивченню особливостей моделі електронного голосування та, головним чином, процедури підрахунку голосів та оприлюднення результатів голосування, яка на сьогодні застосовується в Естонії. Ця частина ґрунтується переважно на аналізі естонського виборчого законодавства щодо процедури та порядку

створення системи електронного голосування, її тестування, проведення самого електронного голосування на виборах та встановлення результатів електронного голосування.

Наступна частина, яка органічно впливає з попередньої, – це виявлення основних факторів, які можуть спричинити фальсифікацію тих голосів виборців, які були віддані за допомогою електронного голосування, та підірвати їх довіру до інституту. Щонайперше, мова йде про прогалини в законодавстві, які необхідно виявити, на підставі аналізу спеціального Закону про вибори до парламенту Естонії. Враховуючи специфіку досліджуваної проблематики, одним із ключових матеріальних джерел є аналітичні записки та експертні огляди незалежних внутрішніх та міжнародних спостерігачів (зокрема, фінальний звіт місії спостереження ОБСЄ за процедурою електронного голосування), нотатки розробників та зауваження тестувальників електронних програм. Саме вони мають суттєве значення для правозастосувачів, зокрема для органів оскарження порушення суб'єктивних виборчих прав громадян під час електронного голосування. Йдеться, зокрема, про рішення Національного виборчого комітету Естонії та Державної виборчої служби, а також про рішення Верховного Суду Естонії.

Забезпечення надійності та безпечності електронних засобів голосування є найважливішим фактором довіри до них як із боку виборців, так і з боку політичних партій та кандидатів, які беруть участь у виборчих перегонах. З метою уникнення непорозумінь важливою є певна синергія між правовою визначеністю, операційним адмініструванням та технічною адекватністю застосовуваної програми для електронного голосування. У зв'язку із цим досліджуватимуться не тільки юридичні складові довіри до електронного голосування в контексті чіткості законодавчого закріплення процедур та повноважень, а й буде здійснено аналіз інформаційно-комунікативних технологій на основі платформи блокчейн, яка дає змогу здійснити вільний, таємний, верифікований вибір навіть за умови наявної можливості неодноразово змінювати його протягом нормативно встановленого періоду часу.

Скориставшись емпіричним методом та методом юридичного аналізу, буде детально проаналізовано рішення Верховного Суду Естонії щодо оскарження результатів електронного голосування на виборах до парламенту 2023 р. від Консервативної народної партії Естонії (ЕКРЕ), а також додану до нього окрему думку Голови суду. Це дасть змогу зібрати цілісну картину підстав не довіряти електронному голосуванню, а також підтвердити чи спростувати тезу про ймовірний ключ до подолання всесвітньої політичної кризи громадянської активності, яким і є електронне голосування.

Застосування діалектичного методу дало змогу сформулювати висновки та виокремити рекомендації з досліджуваної проблематики та перспектив застосування системи e-voting на виборах та референдумах в Естонії.

Для вивчення проблематики застосування електронних технологій у процесі адміністрування, підготовки та проведення виборів і встановлення результатів голосування, які в майбутньому можуть використовуватися і в нашій державі, а також вивчення технічної сторони їх реалізації і завдань в усіх змістових частинах дослідження застосовано переважно метод аналізу та синтезу інформації, яка знаходиться у відкритому доступі.

Кожен змістовний підрозділ основної частини дослідження містить викладені як проміжні, так і підсумкові висновки, що дає змогу виявити логіку та послідовність міркувань, донести загальне ставлення до процесу електронного голосування та підбиття його результатів, екстраполюючи естонський досвід на українську виборчу площину.

Результати та обговорення

Вплив електронного голосування на реалізацію виборчих принципів

У зв'язку з існуванням такої гіпотези про те, що голосування за допомогою блокчейн-технологій може стати «Месією» в демократичному світі, слід серйозно поставитися до питання щодо конституційного закріплення принципів виборчого права, але в осучасненому їх вигляді. Адже впевненість у демократичному ладі заснована на знанні про те, що конституційні принципи незмінні та надійні, саме вони виступають загальними детермінантами, на відміну від новітніх процедур адміністрування. Головне завдання на сьогодні – не виявити ті їх основні характеристики та якими вони є, а вирішити проблему, яким чином їх підлаштувати та дотримуватися в цифрову епоху.

Щонайперше, в цьому контексті потрібно згадати про принцип періодичності виборів, як президентських, так і парламентських, який у демократичній державі виступає не просто часовими фреймами. Сутнісне значення демократії повинно полягати в тому, що вона – реалізований зразок правління, який забезпечує постійну циркуляцію представників влади, тобто, щоб представницька влада була тимчасовою. Перш за все партійна система, яку утримує капітал, дає можливість збереження того самого профілю політики, який забезпечує капіталу його владу. Зокрема, Г. Моска визнавав, що ліберальний режим функціонує на основі належної організації виборчої системи, а також те, що умовою існування представницької, ліберальної моделі є відкритість та оновлення еліт, насамперед шляхом ротації внаслідок демократичних виборів [3, с. 102].

Неабияку значущість знов отримує проблематика забезпечення принципу вільних виборів. Хоч би яким складним і багатограним не був цей принцип, але в основі його гарантування лежить рівність можливостей як виборців, так і кандидатів, обов'язок нейтральності з боку державних структур, а також відсутність примусу вчиняти чи обирати певним чином. Стримувати держави у своєму втручанні, а також запобігти іншим негативним проявам невільних виборів, забезпечуючи при цьому легітимність влади, можуть електронні виборчі процедури з використанням блокчейн-технологій.

Очевидно, що серед усіх сучасних альтернативних способів віддаленого голосування, порівняно навіть з машинним голосуванням, є складнішим у реалізації, оскільки при такому голосуванні необхідно забезпечити конфіденційність та цілісність даних, що передаються через мережу «Інтернет». Тобто у будь-якому разі створення надійної, гнучкої, прозорої, безпечної та економічно ефективної системи голосування є нагальною потребою. І хоча сучасні системи онлайн-голосування викликають занепокоєння з точки зору безпеки і не можуть бути використані для публічних виборів, офлайн-голосування коштує значно дорожче. Застосовуючи технологію блокчейн до онлайн-голосування, система може гарантувати прозорість і конфіденційність, оскільки індивідуальна інформація про виборців і сукупна інформація зберігаються розподілено.

До речі, завдяки використанню віддаленого способу голосування може позитивно вирішитися питання низької явки на виборчі дільниці та покладення на громадян обов'язку брати участь у виборах та референдумах, яке за умови демократії є складним та неоднозначним. Позаяк у демократичній державі найбільш прийнятними мають бути інші механізми залучення громадян до участі в політичному житті. Мають бути створені такі стимули, що дають змогу населенню відчувати себе громадськістю з високою політико-правовою культурою та конституційним духом.

Так вважають дослідники електронної демократії, які покладають великі сподівання на той технічний ресурс, який у ній закладено, для порятунку демократичних інституцій від стагнації та регресії. Натомість у світі виокремились група скептиків, які, наводячи аргументи, доводять, що система електронного голосування не має шансів на майбутнє.

Експерт з кібербезпеки, професор Карстен Шюрманн з Копенгагенського ІТ-університету, виступаючи на конференції Естонської академії наук «Довіра та надійність» у жовтні 2023 р., розглянув технічні та соціальні аспекти технологічних рішень для проведення голосування. Він представив цю технологію у вигляді піраміди, в основі якої лежить «Довіра», щаблем вище знаходиться «Верифікованість», ще вище – «Безпека», і на вершині піраміди

«Функціональність» [4]. Таким чином, не потрібно сприймати напрочуд продумані технічні властивості системи відповідно до встановлених та очікуваних потреб як основну запоруку високої довіри до самого процесу.

Проблеми та недоліки електронного голосування в Естонії

Як відомо, Естонія здійснила інноваційний прорив і стала взірцем для дослідників електронного голосування, коли розробила і розпочала е-голосування у 2005 р. Попри критику естонських політиків і соціологів тоді й зараз, прихильники запровадження електронного голосування мали надію, що інші країни наслідуватимуть приклад Естонії, і електронне голосування стане міжнародним стандартом. На сьогодні слабким місцем естонської системи електронного голосування є верифікованість, тобто механізм, який би дозволив спостерігачам у розумний спосіб переконатися, що результати не були сфальсифіковані. І цей недолік підриває те, що лежить в основі технологічної піраміди, – довіру до нього. Такої позиції дотримується естонський політичний оглядач і редактор Мартін Ехала [4].

Це можна підтвердити на звичайному прикладі з життя, зокрема, якщо відбувається купівля товару онлайн і потрібно здійснити передплату. Під час укладання угоди із цифровим підписом програма для підпису видає вам повідомлення про помилку про те, що підпис є недійсним. Натомість, продавець надсилає знімок екрана, щоб переконатися, що на його комп'ютері не відображається повідомлення про помилку. Тобто процедура купівлі є необхідною, але процедура дистанційного придбання товарів та послуг за умов збою в програмі не підвищує довіру до контрагента. У читача може скластися хибне враження, що ми намагаємося провести паралелі, порівнявши купівлю товарів в інтернеті та їх придбання безпосередньо із рук в руки, екстраполовавши цю паралель на віддалене електронне голосування та голосування на виборчих дільницях, – лише з точки зору довіри і можливості бути впевненим у результатах здійсненої трансакції.

Щоб не бути голослівними, звертаємо увагу на нотатки, зроблені спостерігачем за електронним голосуванням в Естонії Мертом Пьодером [5]. Він стверджує, що в електронних голосуваннях були відсутні належні цифрові підписи. Згідно з поясненнями організатора виборів, сертифікат був тимчасово відокремлений від цифрового підпису під час обробки, оскільки це було необхідно. Таким чином, користувач отримав повідомлення про помилку, начебто підпис недійсний. Насправді після обробки підписи та сертифікати були знову об'єднані для створення дійсного підпису.

На виборах у деяких штатах США у 2018 р. використовувалась програма Voatz на основі технології блокчейн. У червні 2023 р. на сайті програми

з'явилося повідомлення: «Науково доведено, що голосування через інтернет НЕ може бути безпечним» (виділення наше. – К. П.). Це свідчить про те, що сайт програми зламали хакери [6].

Через високу ймовірність подібних хакерських атак у день голосування, коли особа, користуючись віддаленим доступом, може дізнатися результати голосування користувача або, що ще гірше, змінити їх, для забезпечення довіри виборців необхідно зрівняти електронні «бюлетені» за рівнем прозорості з бюлетенем паперовим. У свою чергу, така прозорість стане можливою в тому числі за допомогою спостерігачів та незалежних аудиторських програм, які застосовуються до електронного голосування.

Естонія, як виявилось, має серйозні проблеми із цим. У країні період дистанційного голосування через інтернет становить тиждень. Підрахунок голосів складається з двох етапів: аналогові та електронні результати. На виборах до парламенту 2023 р. «Консервативна народна партія Естонії» (EKRE) перемагала за аналоговими голосами, але втратила багато відсотків після оприлюднення результатів дистанційного голосування [7]. Це відбулося, боцімто, через те, що спостерігачі за електронними виборами були відсторонені. Але підтвердження чи, навпаки, спростування цього факту не вдалося встановити з інформації у відкритих джерелах.

Після виборів у Рійгікогу відбулися дебати з питання, що має важливе державне значення «Онлайн-вибори – загроза демократії», ініційовані естонською фракцією Консервативної народної партії. Депутат Рійгікогу Варро Вооглайд у своїй презентації констатував, що, на жаль, довіра до виборчої системи в Естонії дуже низька через те, що є кричуща різниця між результатами, отриманими одним виборчим методом і іншим. До того ж, констатував парламентар, що через надзвичайно складне регулювання процедури оскарження результатів виборів зробити це також практично неможливо [8].

Регулювання виборчих процедур, по суті, відбувається на розсуд Національного виборчого комітету, який створює правові норми, організовує їх виконання, а також здійснює нагляд за цим виконанням, що засадничо суперечить принципам поділу влади та верховенства права. На підставі § 15 (1) 1) Закону про вибори до Рійгікогу Державна виборча служба – орган, відповідальний за організацію електронного голосування на виборах до Рійгікогу та за встановлення результатів електронного голосування, яка створює систему електронного голосування, тестує її, здійснюючи пробний запуск електронного голосування, проводить саме електронне голосування на виборах та, керуючись § 601 ч. 1 зазначеного закону, встановлює результати електронного голосування публічно, у присутності спостерігачів [9–10].

Наступного дня в країні відбувається перевірка цілісності системи електронного голосування, по завершенні якої голова Державної виборчої служби підписує електронний протокол електронного голосування з результатами електронного голосування (§ 601(10) Закону). Так, публічно, в присутності спостерігачів відбувається підтвердження результатів електронного голосування.

Це призвело до ситуації, коли базові вимоги безпеки та верифікації не виконуються, а це означає, що вибори не зазнають перевірки. Тож, за чотири роки змін у законодавчому регулюванні не відбулося. Хоча з точки зору процедури підрахунку голосів і оприлюднення результатів голосування різниця між 2019 і 2023 р. все ж таки є, що, зрештою, і підтверджує попередню тезу про дискрецію Державного виборчого комітету. У 2019 р. результати електронного голосування були оголошені окремо від паперового голосування, випереджаючи його, протягом години після закриття виборчих дільниць о 20:00. У 2023 р. все було практично навпаки: більшість із 405 виборчих округів повідомили про результати голосування на паперових носіях до того часу, як результати електронного голосування були додані до загальних підсумків, близько 23:00 [11].

Активіст свободи інформації та цифрових прав Мерт Пьодер надав огляд свого звіту спостерігача на виборах 2023 р. З точки зору електронного голосування спостерігач мав близько п'яти ситуацій, які могли б викликати підозру в правильності отриманих результатів. «Комп'ютерна система, де генерувався приватний ключ виборів і де пізніше підраховувалися голоси, взялася, так би мовити, нізвідки. Виходячи з інструкції з онлайн-голосування, я як спостерігач попросив надати мені можливість перевірити, що система, в якій генерувався цей ключ і в якій потім підраховувалися голоси, не містить шкідливого програмного забезпечення. Мені не надали такої можливості, і я подав скаргу про порушення виборчого законодавства. І це була єдина моя скарга, яка була частково задоволена. Вони сказали, що так, я повинен мати можливість спостерігати за чимось», – сказав Пьодер, зазначивши, що він отримав таку можливість лише в листопаді 2023 р [8]. І це при тому, що самі вибори проходили в березні 2023 р.

Проблема оскарження результатів електронного голосування як елемент довіри

Нині статистика судової практики у справах, пов'язаних із виборчим процесом та реалізацією віддаленого е-голосування, є такою. Загалом було знайдено 68 рішень та ухвал Верховного суду Естонії, які були винесені у справах, пов'язаних з онлайн-голосуванням у різні роки. Із цієї кількості справ 18 апеляційних скарг не були розглянуті; 49 скарг було відхилено;

12 були відхилені через відсутність права на подання скарги, 10 – через закінчення строку подання скарги, а ще 7 – через те, що суд вважав скаргу надто загальною. Одна скарга була задоволена, і причиною цього стало те, що Верховний суд погодився зі скаржником, що Національний виборчий комітет сам неправильно розрахував строк для подання скарги, і тому відмовився розглядати скаргу скаржника. Але по суті для скаржника це рішення також не було задоволене [8]. Така ситуація виглядає дуже ніяково, тому що насправді, як вважають парламентарі, до Верховного суду були подані досить серйозні сумніви щодо результатів електронного голосування, які заслуговують на увагу.

Дискусія в естонському парламенті привела до висновків про необхідність реформування процедури оскарження виборчих процедур не лише з метою захисту власних суб'єктивних прав, а й суспільних інтересів. Адже нині оскаржити результати голосування можна спочатку до Національної виборчої комісії (Vabariigi Valimiskomisjon, VVK), і лише тоді звертатися до Верховного суду.

Порушивши регламентовану в законі інституційність, Консервативна народна партія Естонії ЕКРЕ подала скаргу до Верховного суду, в якій намагалася оскаржити перевірку Державною виборчою комісією результатів виборів до Рійгікогу 5 березня 2023 р., а також вимагала анулювання результатів електронного голосування на цих виборах [9]. Ще на попередніх виборах до естонського парламенту в 2019 р. Консервативна народна партія оскаржувала результати електронного голосування, унаслідок чого Верховний суд пояснив, що вимоги до електронного голосування мають бути передбачені законом.

У ній оскаржувалися результати електронного голосування на виборах до Рійгікогу 2023 р. на тій підставі, що процедура голосування порушувала інструкції до виборчого програмного забезпечення. У скарзі містилося прохання роз'яснити, чи був оновлений сервер, який використовувався для проведення виборів, чому використовувався комп'ютер з операційною системою Windows, а також питання про те, чи проводився аудит сервера і комп'ютера, який використовувався для проведення виборів. Вони також хотіли знати, який комп'ютер використовувався для розшифровки голосів. Крім того, було зазначено, що файл електронного бюлетеня не був оприлюднений, і незрозуміло, чи пропонувався виборцям під час виборів той самий додаток для голосування, який використовувався для макетного бюлетеня [10].

Навесні 2023 р., коли Верховний суд ухвалив рішення щодо скарги ЕКРЕ щодо електронних виборів, Голова Верховного суду Віллу Кове погодився з рішенням суду, але зазначив, що в інтересах більш ефективного здійснення

виборчого права законодавець міг би розглянути можливість надання права оскарження безпосередньо до Верховного суду, з правом оскарження безпосередньо адміністративним судам, які займаються встановленням фактів на щоденній основі, в порядку спрощеного позовного провадження. Як виняток, суд міг би мати можливість відкласти оголошення результатів виборів та реєстрацію депутатів Рійгікогу лише у разі надходження скарги, задоволення якої може вплинути на результати виборів [11]. Окрема думка Віллу Кове у справі № 5-23-20 містить важливу конституційно-правову деталь, яка може бути масштабована, – необхідність розглянути питання про ініціювання процедури конституційного контролю з метою оцінки конституційності положень закону про вибори та правил, встановлених на основі цих положень. Під час виборів до Рійгікогу заявник – як і кілька інших заявників – порушував питання про те, що основні правила електронного голосування мають бути точніше викладені в Законі або, принаймні, в постанові Уряду Республіки, і що їх встановлення не повинно бути делеговане Національному виборчому комітету та Державній виборчій службі. Ці аргументи повторюються в оскарженнях від виборів до виборів і потребують чіткої позиції Верховного суду для врегулювання подальших спорів [12].

Про це добре свідчать офіційні відповіді на скарги М. Підера – деякі скарги залишили без розгляду під приводом того, що він взагалі не має права скажитися на електронні вибори, деякі через перевищення короткого терміну оскарження. А самі причини викладені настільки складною юридичною мовою, що навряд чи переконують тих, хто сумнівається.

Недоліки перевіреності та довіри до електронного голосування також висвітлюються в остаточному звіті групи експертів ОБСЄ, яка спостерігала за парламентськими виборами 2023 р. в Естонії, вказуючи, що хоча виборчі органи надали вичерпну інформацію для виборців на своєму вебсайті та інших платформах, вони не надали своєчасного та практично не відреагували на деякі занепокоєння, висловлені кандидатами щодо чесності інтернет-голосування. Для подальшого підвищення та збереження довіри до інтернет-голосування виборчим органам слід дослуховуватись до реакцій учасників виборчого процесу, особливо тих, які не довіряють результатам інтернет-голосування [13, с. 7].

Система інтернет-голосування передбачає два механізми перевірки голосів. По-перше, виборець може перевірити, що його голос був зафіксований як поданий. Це дозволяє виборцю переконатися, що його вибір був точно зафіксований у виборчій скриньці. Однак відомо, що механізм верифікації виборців вразливий до компрометації, якщо змінити клієнтську програму для голосування. А саме: додаток можна буде запрограмувати на аварійне

завершення роботи одразу після збору інформації про правильно заповнений бюлетень, але до використання цієї інформації для проведення верифікації. Якщо виборець перезапустить додаток і спробує проголосувати ще раз, можливо, помилково вважаючи, що його бюлетень не був поданий, змінена заявка спочатку подавала б бюлетень зі зміненим вибором, але виконувала б процедуру верифікації виборця на бюлетені, поданому до збою, а додаток для верифікації виборця відображав би дійсний його вибір [13, с. 7].

Другий механізм, який називається універсальною перевіркою, базується на незалежному аудиті всіх сертифікатів і результатів голосування, згенерованих системою інтернет-голосування, і ця перевірка виявляє можливі неправильні конфігурації або операційні проблеми. Результати інтернет-голосування підтверджуються, якщо вони збігаються з результатами, перерахованими аудитором [13, с. 8].

Однак, за спостереженнями незалежних міжнародних експертів, критично важливий етап видалення голосів, перезаписаних іншим голосом, не піддавався аудиту. Технічні аспекти щодо гарантування безпеки від зовнішнього втручання сторонніх користувачів в роботу системи досліджені науковцями зі США ще у 2017 р. [14]. Таким чином, інсайдер із достатніми ресурсами, щоб змінити систему, якщо зможе зробити це непоміченим, зможе контролювати, які голоси були видалені і тому частково впливають на результати [13, с. 8]. Для цього непотрібно корумпованих політичних еліт. Достатньо, щоб це був один або кілька зацікавлених у результаті інсайдерів, що здатні у такий спосіб маніпулювати ними. І не виключено, що в системі може працювати іноземний агент, як російський шпигун Герман Сім, який роками працював начальником департаменту безпеки Міністерства оборони Естонії та забезпечував російські спецслужби інформацією з 1995 по 2008 р. [15].

Група зарубіжних фахівців у дослідженні ключових наукових проблем, зокрема переваг, викликів та впливу таких сучасних систем і технологій та їх впровадження, визначили майбутні напрямки досліджень у цій сфері, провівши детальний аналіз систем е-голосування, які використовують технологію блокчейн. Подібні дослідження можуть у подальшому стати основою для практичних змін у країнах, що практикують електронне голосування [16].

Висновки

На сьогодні Естонія є свого роду унікальною інноваційною країною із сучасними технологіями, зокрема виборчими, які повинні тільки зміцнювати і скріплювати довіру до державницьких процесів і процедур. Норвегія, Франція, Аландські острови та деякі інші країни також розглядали можливість електронного голосування, але утрималися від нього з міркувань безпеки, можливості перевірки та довіри.

Резюмуючи аналітичне спостереження незалежної міжнародної місії за проведеним і результатами голосування в Естонії на парламентських виборах 2023 р., слід визначити основні напрями реформування, які мають бути здійснені, – введення методів наскрізної верифікації та забезпечення якісного аудиту на усіх критично важливих етапах визначення результатів інтернет-голосування. З метою забезпечення прозорості та усунення будь-яких сумнівів щодо достовірності результатів, Державна виборча служба повинна заздалегідь, до дня голосування, пояснити процес та графік оприлюднення результатів. І нарешті, останнє, але, імовірно, найважливіше, – необхідність реформування законодавства через широту дискреційних повноважень центральних органів адміністрування виборчого процесу.

На жаль, поки доводиться констатувати факт невдоволення результатами роботи електронної системи голосування та встановлення результатів голосування, причому як з боку спостерігачів, так і з боку політичних партій, які через сфальсифіковані результати не змогли отримати депутатські мандати. Країни, які розглядали можливість або пробували використовувати електронне голосування, дійшли висновку про неабияку складність реалізації цього способу альтернативного голосування з багатьох міркувань, щонайперше з безпекових. Питання довіри, безпеки і верифікації при електронному голосуванні не турбувало хіба що росію під час президентських виборів 2024 р. Ці проблеми не нові, але характеризують електронні вибори в Естонії від самого початку, які й донині ліквідувати не вдалося.

Насамкінець слід частково погодитись із позицією дослідників, що електронне голосування може мати потенціал для посилення легітимності конституційних порядків, але за умови, що вони будуть жорстко децентралізовані, прозорі та гарантовано безпечні. Навряд чи одноразовий досвід їх використання окремими найбільш «сміливими» державами можуть принести такий результат у вигляді широкої суспільної партисипації та якісно іншої довіри до виборних органів. Адже слушною є позиція М. В. Афанасьєвої, що довіра – це багатовимірне явище, її збереження чи формування потребують завчасної спільної роботи державницьких та громадських інститутів, створення об'єднаного простору представників академічних кіл та експертів для плідного обговорення кожного етапу впровадження технології електронного голосування. Публічні дебати сприяли б довірі суспільства до системи, забезпечили б прозорість процесу прийняття рішень [17, с. 326]. На цих постулатах повинна вибудовуватися і українська футуристична система електронного голосування, яка неминуче має пройти стадію прийняття її всіма членами українського суспільства.

Список використаних джерел

- [1] Desmond J. Blockchain-Based Voting in the US and EU Constitutional Orders: A Digital Technology to Secure Democratic Values? *European Journal of Risk Regulation*. 2019. Vol. 10, issue 2. P. 330–358. <http://dx.doi.org/10.1017/err.2019.40>.
- [2] Селдин Д. Американська влада намагається посилити довіру до виборів. Проміжні вибори покажуть, чи зусиль було достатньо. *Голос Америки*. 08.11.2022 р. URL: <https://www.holosameryky.com/a/jak-vlada-posyuluje-doviru-do-vyboriv-v-amerytsi/6825365.html> (дата звернення: 24.07.2024).
- [3] Павшук К. О. Демократичні засади конституційного ладу України : монографія / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Юрайт, 2016. 199 с.
- [4] Ehala M. History has given its verdict on E-voting. *Postimees. News*. 11 March 2024. URL: <https://news.postimees.ee/7976534/martin-ehala-history-has-given-its-verdict-on-e-voting> (last accessed: 24.07.2024).
- [5] Põder M. NOTES: Use of E-vote should be restricted. *Arvamus. Postimees*. URL: <https://arvamus.postimees.ee/7974894/mart-poder-e-haaleuse-kasutust-tuleks-piirata> (last accessed: 24.07.2024).
- [6] Лісовський Ю. Довіра vs зручність: чи може бути інтернет-голосування безпечним. *Опора*. 31 липня 2023 р. URL: https://www.oporaua.org/polit_ad/dovira-vs-zruchnist-chi-mozhe-buti-internet-golosuvannya-bezpechnim-24834 (дата звернення: 24.07.2024).
- [7] Лісовський Ю. Інтернет-голосування в Естонії. Ще одна спроба «вкрасти» вибори. *Опора*. 8 березня 2023 р. URL: <https://www.oporaua.org/vybury/internet-golosuvannya-v-estoniyi-shche-odna-sproba-vkrasti-vibori-24602> (дата звернення: 24.07.2024).
- [8] The Riigikogu discussed online elections as a matter of significant national importance. 09.05.2024. Press releases, Plenary assembly. *Riigikogu*. URL: <https://www.riigikogu.ee/en/sitting-reviews/the-riigikogu-discussed-online-elections-as-a-matter-of-significant-national-importance/> (last accessed: 24.07.2024).
- [9] Estonia's Supreme Court rejects EKRE election complaint. 10.03.2023. *News.Err*. URL: <https://news.err.ee/1608911129/estonia-s-supreme-court-rejects-ekre-election-complaint> (last accessed: 24.07.2024).
- [10] Riigikohus põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegium kohtuotsus Eesti Vabariigi nimel. Kohtuasja No. 5-23-20. Otsuse kuupäev 30.03.2023. URL: https://rikos.rik.ee/Lahend_iOtsingEriVaade?asjaNr=5-23-20/5 (last accessed: 24.07.2024).
- [11] EKRE appeals e-vote result at Supreme Court. Updated: 09.03.2023. URL: <https://news.err.ee/1608909179/ekre-appeals-e-vote-result-at-supreme-court> (last accessed: 24.07.2024).
- [12] Riigikohtunik Villu Kõve konkureeriv arvamus asjas No. 5-23-20. URL: <https://www.riigikohus.ee/et/lahendid?asjaNr=5-23-20/6> (last accessed: 24.07.2024).
- [13] Estonia Parliamentary Elections. 5 March 2023. ODIHR Election Expert Team Final Report. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/f/551179_0.pdf (last accessed: 24.07.2024).
- [14] Pass R., Seeman L., Shelat A. Analysis of the blockchain protocol in asynchronous networks. *Annual Inter-national Conference on the Theory and Applications of Cryptographic Techniques*. 2017. P. 643–673.

- [15] В Естонії достроково вийшов на свободу засуджений за шпигунство на РФ ексчиновник. *Європейська правда*. 23.12.2019. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2019/12/23/7104545/> (дата звернення: 24.07.2024).
- [16] Hajian Berenjestanaki M., Varzegar H. R., El Ioini N., Pahl C. Blockchain-Based E-Voting Systems. *A Technology Review. Electronics*. 2024. <https://doi.org/10.3390/electronics13010017>
- [17] Афанасьєва М. В. Громадська довіра до електронного голосування: соціально-політичний контекст. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 324–327.

References

- [1] Desmond, J. (June, 2019). Blockchain-Based Voting in the US and EU Constitutional Orders: A Digital Technology to Secure Democratic Values? *European Journal of Risk Regulation*, 10(2), 330-358. <http://dx.doi.org/10.1017/err.2019.40>.
- [2] Seldin, D. (November 8, 2022). American authorities are trying to increase confidence in elections. Midterm elections will show whether the efforts were enough. *Voice of America*. Retrieved from <https://www.holosameryky.com/a/jak-vlada-posyluje-dovirudo-vyboriv-v-amerytsi/6825365.html>.
- [3] Pavshuk, K.O. (2016). *Democratic principles of the constitutional order of Ukraine*. Kharkiv: Yurait.
- [4] Ehala, M. (March 11, 2024). History has given its verdict on E-voting. *Postimees. News*. Retrieved from <https://news.postimees.ee/7976534/martin-ehala-history-has-given-its-verdict-on-e-voting>.
- [5] Põder, M. NOTES: Use of E-vote should be restricted. *Arvamus. Postimees*. Retrieved from <https://arvamus.postimees.ee/7974894/mart-poder-e-haetuse-kasutust-tuleks-piirata>.
- [6] Lisovsky, Yu. (July 31, 2023). Trust vs convenience: can online voting be safe? *Opora*. Retrieved from https://www.oporaua.org/polit_ad/dovira-vs-zruchnist-chi-mozhebuti-internet-golosuvannya-bezpechnim-24834.
- [7] Lisovsky, Y. (March 8, 2023). Internet voting in Estonia. Another attempt to «steal» the elections. *Opora*. Retrieved from <https://www.oporaua.org/vybory/internet-golosuvannia-v-estoniya-shche-odna-sproba-vkrasti-vibori-24602>.
- [8] The Riigikogu discussed online elections as a matter of significant national importance. (May 9, 2024). Press releases, Plenary assembly. *Riigikogu*. Retrieved from <https://www.riigikogu.ee/en/sitting-reviews/the-riigikogu-discussed-online-elections-as-a-matter-of-significant-national-importance/>.
- [9] Estonia's Supreme Court rejects EKRE election complaint. (March 10, 2023). *News. Err*. Retrieved from <https://news.err.ee/1608911129/estonia-s-supreme-court-rejects-ekre-election-complaint>.
- [10] Judgment of Supreme Court Constitutional Review Chamber judgment on behalf of the Republic of Estonia. Case number 5-23-20. (March 30, 2023). Retrieved from <https://rikos.rik.ee/LahendiOtsingEriVaade?asjaNr=5-23-20/5>.
- [11] EKRE appeals e-vote result at Supreme Court. (March 09, 2023). Retrieved from <https://news.err.ee/1608909179/ekre-appeals-e-vote-result-at-supreme-court>.

- [12] Concurring opinion of Mr Villu Kõve, Judge Advocate General, in Case No. 5-23-20. Retrieved from <https://www.riigikohus.ee/et/lahendid?asjaNr=5-23-20/6>.
- [13] Estonia Parliamentary Election. (March 5, 2023). ODIHR Election Expert Team Final Report. Retrieved from https://www.osce.org/files/f/documents/f/f/551179_0.pdf.
- [14] Pass, R., Seeman, L., & Shelat, A. (2017). Analysis of the blockchain protocol in asynchronous networks. Annual International Conference on the Theory and Applications of Cryptographic Techniques 2017. (pp. 643-673).
- [15] Ex-official convicted of spying for Russia is released early in Estonia. (December 23, 2019). *Yevropeiska pravda*. Retrieved from <https://www.euointegration.com.ua/news/2019/12/23/7104545/>.
- [16] Hajian Berenjestanaki, M., Barzegar, H.R., El Ioini, N., & Pahl, C. (2024). Blockchain-Based E-Voting Systems. *A Technology Review. Electronics*. <https://doi.org/10.3390/electronics13010017>.
- [17] Afanasieva, M.V. (June 17, 2022). Public trust in electronic voting: socio-political context. *Ukraine's European choice, development of science and national security in the realities of large-scale military aggression and global challenges of the XXI century (to the 25th anniversary of the National University "Odesa Law Academy" and the 175th anniversary of the Odesa School of Law*. (pp. 324-327). Odesa: The National University "Odesa Law Academy".

Катерина Олександрівна Павшук

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: k.o.pavshuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0588-4178

Kateryna O. Pavshuk

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: k.o.pavshuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0588-4178

Рекомендоване цитування: Павшук К. О. Довіра до електронного голосування: естонський кейс. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 26–42. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.310197>.

Suggested Citation: Pavshuk, K.O. (2024). Trust in Electronic Voting: the Estonian Case. *Problems of Legality*, 166, 26-42. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.310197>.

Статтю подано / Submitted: 19.08.2024
Доопрацьовано / Revised: 20.09.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 01.11.2024

Система альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності Всесвітньої організації інтелектуальної власності

Сергій Юрійович Білоус*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: s.yu.bilous@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність теми зумовлено тим, що у 2022 р. в Україні створено новий Національний орган інтелектуальної власності, який серед іншого займається розбудовою та розвитком в Україні національної системи альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. Метою статті є загальний огляд системи процедур альтернативного вирішення спорів ВОІВ та їх застосовність до спорів у сфері інтелектуальної власності й формування передумов для подальшого дослідження перспектив запровадження в Україні системи альтернативного вирішення спорів на основі досвіду ВОІВ. У дослідженні використано загальнонаукові (діалектичний та емпіричний) та спеціально-юридичні методи (порівняльно-правовий та формально-юридичний). У межах статті досліджено регламенти ВОІВ, досвід деяких країн у сфері створення національних систем альтернативного вирішення спорів за прикладом ВОІВ, меморандуми та угоди, укладені між ВОІВ та уповноваженими органами України, статистичні дані ВОІВ щодо функціонування системи вирішення спорів. Досліджено загальні характеристики трьох основних процедур альтернативного вирішення спорів: арбітраж, медіацію та експертний висновок (*expert determination*). Результати дослідження свідчать про високу ефективність процедур Центру арбітражу та медіації ВОІВ, а також про стале зростання їх популярності серед суб'єктів правових відносин у сфері інтелектуальної власності. Дослідження свідчить, що досвід ВОІВ поступово впроваджується у значній кількості країн, що розвиваються, і займає вагоме місце в системі вирішення спорів. На підставі дослідження сформульовано висновки про доцільність продовження в Україні роботи з розбудови та розвитку спеціалізованих інституцій з альтернативного вирішення спорів, зокрема на базі УКРНОІВІ. Подальші дослідження у цій сфері можуть сприяти створенню та розвитку системи альтернативного вирішення спорів, заснованою на найкращих практиках та позитивному досвіді ВОІВ та країн, які вже мають досвід побудови аналогічних систем вирішення спорів.

Ключові слова: арбітраж; медіація; альтернативне вирішення спорів; всесвітня організація інтелектуальної власності; ВОІВ; спори у сфері інтелектуальної власності.

Alternative Dispute Resolution System of the World Intellectual Property Organization

Serhii Yu. Bilous*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: s.yu.bilous@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the topic is due to the fact that in 2022 Ukraine established a new National Intellectual Property Authority, which, among other issues, is engaged in the development of a national system of alternative dispute resolution in the field of intellectual property. The purpose of the article is to provide a general overview of the WIPO alternative dispute resolution procedures and their applicability to intellectual property disputes. The article aims to form the prerequisites for further study of the prospects for introducing an alternative dispute resolution system in Ukraine based on the WIPO experience. The study uses general scientific (dialectical and empirical) and special legal methods (legal comparative and formal legal). The article examines the WIPO regulations, the experience of several countries in establishing national alternative dispute resolution systems based on the WIPO example, memoranda and agreements concluded between WIPO and the authorized bodies of Ukraine, and WIPO statistics on the functioning of the dispute resolution system. The author examines the general characteristics of the three main alternative dispute resolution procedures: arbitration, mediation and expert determination. The results of the study demonstrate the high efficiency of the procedures of the WIPO Arbitration and Mediation Centre, as well as the sustainable rise of their popularity among the participants of legal relations concerning intellectual property. The study shows that WIPO's experience is gradually being implemented in a huge number of developing countries and occupies a significant place in the dispute resolution system. The study concludes that it is advisable to continue the creation and development of the specialized institutions for alternative dispute resolution in Ukraine, in particular on the basis of UANIPIO. Further research in this area may contribute to the creation and development of an alternative dispute resolution system based on the best practices and positive experience of WIPO and countries that already have experience in development of the similar dispute resolution systems.

Keywords: arbitration; mediation; alternative dispute resolution, World Intellectual Property Organization; WIPO, intellectual property disputes.

Вступ

Станом на 2024 рік Україна знаходиться в процесі інституційної реформи сфери інтелектуальної власності, яка спрямована на гармонізацію українського законодавства у сфері інтелектуальної власності із законодавством Європейського Союзу. В рамках цього процесу у 2022 р. в Україні створено

новий Національний орган інтелектуальної власності (НОІВ), функції якого виконує Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (УКРНОІВІ) [1]. Одним із пріоритетних напрямів діяльності НОІВ визначено сприяння розвитку в Україні застосування альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності [2].

Плани з розвитку в Україні системи альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності включено також до Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період 2020–2025 років [3].

Втім, станом на тепер, застосування механізмів альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності не є поширеною практикою в Україні, зокрема через відсутність законодавчого регулювання у цій сфері та відсутність спеціалізованих інституцій і процедур, які б могли користуватися довірою та авторитетом. Як показує досвід започаткування в Україні спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності, створення таких інституцій та механізмів, а також їх інтеграція у правову систему, є викликом для України. Національна ж стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності робить ще один крок уперед, передбачаючи створення в Україні, поряд з наявною системою судів, спеціалізованої, незалежної або принаймні автономної арбітражної інституції, основним завданням якої буде позасудовий розгляд спорів у сфері інтелектуальної власності, а також створення спеціалізованого центру медіації [3].

У липні 2024 р. при УКРНОІВІ почав свою роботу Центр медіації та посередництва, що є одним із перших кроків до створення в Україні спеціалізованих механізмів альтернативного вирішення спорів, орієнтованих саме на сферу інтелектуальної власності [4]. Втім в Україні на сьогодні відсутні організації, діяльність яких була б спрямована на застосування інших видів альтернативного вирішення спорів у цій сфері – арбітражу, нейтрального встановлення фактів тощо.

Для розбудови збалансованої й ефективної системи альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності важливим є як послідовне втілення в життя тих рекомендацій, що були сформовані у дослідженнях вітчизняних учених, так і дослідження зарубіжного досвіду щодо запровадження й функціонування такої системи. У цьому контексті вартим уваги є досвід функціонування Центру арбітражу та медіації при Всесвітній організації інтелектуальної власності (ВОІВ). Важливість застосування досвіду ВОІВ підтверджується тим фактом, що між Міністерством економічного

розвитку і торгівлі України та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності підписано Меморандум про взаємопорозуміння щодо альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності 28.09.2018 р. [5]. Меморандум передбачає поглиблення співпраці уряду України з ВОІВ у напрямі альтернативного вирішення спорів з питань інтелектуальної власності. Крім того, однією з цілей підписання цього Меморандуму є запровадження в Україні таких процедур альтернативного вирішення спорів, як медіація, арбітраж, прискорений арбітраж та експертний висновок (expert determination), які успішно й ефективно використовуються у ВОІВ.

З огляду на вказане, досвід ВОІВ у створенні та забезпеченні функціонування спеціалізованої на питаннях інтелектуальної власності системи альтернативного вирішення спорів є одним із найбільш цікавих як для теоретичного дослідження, так і для оцінки перспектив прикладного застосування такого досвіду в Україні.

Це дослідження спрямовано на загальний огляд системи процедур альтернативного вирішення спорів ВОІВ та їх застосовність до спорів у сфері інтелектуальної власності. Метою цієї статті є формування теоретичних передумов для подальшого дослідження перспектив запровадження інституціоналізованої системи альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності на основі досвіду ВОІВ.

Огляд літератури

Питання альтернативних способів вирішення спорів саме у сфері інтелектуальної власності досліджувалися лише в декількох роботах вітчизняних учених. Зокрема, А. Грибовська [6] та Т. Коваленко [7] у своїх дослідженнях фокусуються на застосуванні медіації як способу вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. О. Гумега [8] у своїх дослідженнях надає оглядовий аналіз різних способів захисту прав інтелектуальної власності – як судових, так і позасудових. Я. Коваленко [9] досліджує застосування альтернативних способів захисту доменних імен, що на сьогодні є надзвичайно актуальною темою з огляду на поширеність такого явища, як кіберсквоттинг (тобто реєстрація доменного імені, яке співпадає з чужою торговельною маркою без дозволу її правоволодільца) [10]. Втім, як видно, ці дослідження фокусуються на окремих альтернативних способах вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності, проте не аналізують цих питань системно.

Водночас проблематика альтернативних способів вирішення спорів загалом активно досліджувалася вітчизняними вченими. Зокрема, Т. Цувіна та Н. Мазаракі досліджують природу та особливості застосування медіації [11]. С. Кравцов, О. Сурженко та Н. Голубєва фокусуються на дослідженні

арбітражу і третейських судів як альтернативних способів вирішення спорів [12; 13]. Втім, ці дослідження не були зосереджені на проблемах застосування альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності.

У зарубіжній правовій доктрині питання альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності досліджувалися П. Міхельсоном [14], М. Мозер і Л. Густаво [15], Дж. С. Альберто та Х. Р. Пелонгко [16], а також багатьма іншими вченими. Окрема увага в цих дослідженнях приділялася саме практиці й досвіду Центру арбітражу та медіації при ВОІВ, а також тих центрів, які були створені в різних країнах світу на національному рівні за сприяння і підтримки ВОІВ. Тож ці дослідження можуть бути корисними для розробки національної стратегії розбудови системи альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності.

Матеріали та методи

Як методологічна основа дослідження використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Зокрема, загальний діалектичний метод наукового пізнання реальних явищ і процесів дав змогу об'єктивно охарактеризувати систему альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності, що створена та функціонує на базі ВОІВ, оцінити її ефективність та доцільність застосування досвіду ВОІВ при побудові національної системи альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності в Україні. Досліджувана система має складну структуру і саме діалектичний метод дозволяє всебічно розглянути усі об'єкти дослідження в їх взаємозв'язку, сукупності, динаміці розвитку, з використанням категорій і законів діалектики.

Основним загальнонауковим методом цього дослідження є емпіричний. Базою для підготовки цього дослідження є досвід функціонування Центру арбітражу та медіації, що створений при ВОІВ, а також практика вирішення ним спорів у сфері інтелектуальної власності. Так, автором досліджено порядок розгляду спорів указаним центром у рамках різних видів альтернативних способів вирішення спорів, зокрема, у рамках медіації [17], арбітражу [18] (в тому числі прискореного арбітражу [19]), а також експертного висновку [20]. Крім цього, для поглибленого дослідження переваг і недоліків альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності автором досліджено практику застосування медіації [21] й арбітражу [22] Центром ВОІВ.

Серед спеціально-юридичних методів дослідження автором головним чином використано порівняльно-правовий метод. Беручи до уваги те, що в рамках

Меморандуму про взаєморозуміння щодо альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності Україна поставила собі завдання запровадити процедури альтернативного вирішення спорів, що аналогічні тим, які застосовуються в рамках ВОІВ, дослідження досвіду Центру арбітражу та медіації ВОІВ є ключовим для виконання цього завдання. Саме у такий спосіб запроваджувалися і розвивалися процедури альтернативного вирішення спорів в інших країнах (зокрема, в Китаї, Південній Кореї, Мексиці тощо). Водночас для забезпечення послідовної й ефективної роботи над запровадженням альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності важливим є порівняння українського законодавства із правовими актами ВОІВ. Зокрема, йдеться про Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [23] та Закон України «Про медіацію» [24], адже, запозичуючи досвід Центру арбітражу та медіації ВОІВ, важливо забезпечити відповідність створюваних на базі таких запозичень правил та інституцій чинному законодавству України.

Іншим спеціально-юридичним методом дослідження є формально-юридичний. Використання цього методу дало змогу здійснити поглиблений і ретельний аналіз правил застосування альтернативних способів вирішення спорів, що існують у рамках ВОІВ, та чинного законодавства України. Крім цього, формально-юридичний метод дозволив усебічно проаналізувати положення міжнародних конвенцій, які забезпечують ефективне застосування альтернативних механізмів вирішення спорів у різних країнах світу. Зокрема, це Нью-Йоркська конвенція про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень [25], а також Конвенція ООН «Про міжнародні угоди за результатами медіації» (Сінгапурська конвенція) [26].

Дослідження проводилося на базі наукових матеріалів, а саме, наукових статей і монографій українських і зарубіжних учених, що стосуються альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. Крім цього, автором активно використано матеріали ВОІВ, розміщені на офіційному сайті цієї організації, які детально розкривають особливості кожного способу альтернативного вирішення спорів, а також практику їх застосування.

Результати та обговорення

Загальна характеристика Центру арбітражу та медіації ВОІВ і його альтернативних способів вирішення спорів

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) є міжнародною організацією й спеціалізованою агенцією ООН, основними завданнями якої є захист інтелектуальної власності на всесвітньому рівні, а також забезпе-

чення взаємодії між організаціями, утвореними на підставі різних міжнародних конвенцій у сфері захисту інтелектуальної власності. Повноваження й мета діяльності ВОІВ визначаються Стокгольмською конвенцією про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності 1967 р. [27], а її членами на сьогодні є 193 держави світу [28].

Центр арбітражу та медіації (Центр ВОІВ) був утворений при ВОІВ у 1994 р. як нейтральна, незалежна і неприбуткова організація, що спеціалізується на вирішенні спорів. На сьогодні Центр ВОІВ є найбільшим глобальним надавачем послуг з альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності, а також провідним надавачем послуг у сфері вирішення спорів щодо доменних імен [29, с. 236].

Загалом під альтернативними способами вирішення спорів у сучасній правовій доктрині найчастіше розуміється система неформальних позасудових процедур, спрямованих на вирішення або врегулювання спорів (конфліктів) без залучення державних юрисдикційних органів, що існують як альтернатива судовій формі захисту [30, с. 84]. До альтернативних способів вирішення спорів у сучасній юридичній доктрині й практиці належить чимало видів позасудових процедур – переговори, медіація, консиліація, арбітраж, експертний висновок тощо [31, с. 72–74], а також гібридні форми цих процедур, як от мед-арб (медіація-арбітраж), пленарний мед-арб, плетений мед-арб тощо [30, с. 95].

У сфері інтелектуальної власності альтернативні способи вирішення спорів почали застосовуватися доволі давно, ще у ХІХ ст. Так, у Швеції у 1834 р. згідно з королівським розпорядженням був створений арбітраж для оскарження рішень патентних реєстраторів, а у Великобританії для розгляду патентних спорів арбітраж був утворений у 1855 р. [32, с. 12].

Сьогодні ж альтернативні способи вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності набувають дедалі більшої популярності і поширення серед широкого кола суб'єктів відносин у сфері інтелектуальної власності. Як свідчить статистика, Центром арбітражу та медіації ВОІВ загалом було розглянуто більш як 2800 спорів. При цьому різке зростання кількості переданих на розгляд Центру спорів спостерігається саме протягом останніх трьох років (2021–2023 рр.): згідно з даними Центру, протягом 2023 р. ним було розглянуто майже втричі більше справ, ніж у 2020 р. [33]. Зростання зацікавленості суб'єктів спорів у сфері інтелектуальної власності саме в альтернативних способах підтверджується також тим, що щороку на розгляд Центру ВОІВ передаються спори, що виникли із недоговірних відносин у сфері інтелектуальної власності. Це свідчить про те, що первісно між сторонами таких

спорів не існувало жодного договору (наприклад, спір виник через плагіат, неправомірне використання запатентованого об'єкта тощо), але вже після виникнення спору сторони вирішили передати його на розгляд саме до Центру ВОІВ, а не до національного суду, для чого уклали відповідну угоду (арбітражну, про застосування медіації тощо) [29, с. 242].

Загалом Центром ВОІВ розглядаються різноманітні спори у сфері інтелектуальної власності: спори щодо авторських прав і прав на цифровий контент, спори щодо торговельних марок, патентів тощо. Цікавою є динаміка зміни кількості спорів із тієї чи іншої категорії (простіше кажучи, динаміка зміни популярності спорів тієї чи іншої категорії) за останні двадцять років: якщо у 2004 р. найбільшу кількість становили спори щодо патентних прав (44 % від загальної кількості спорів), а спори щодо авторських прав – найменшу кількість (лише 4 %), то у 2023 р. ситуація є протилежною: найбільшу кількість спорів становлять саме спори в сфері авторського права (50 %), тоді як спори щодо патентних прав займають лише 15 % [33].

Примітно, що за захистом своїх прав шляхом застосування альтернативних способів вирішення спорів до Центру ВОІВ звертаються найрізноманітніші категорії суб'єктів: великі компанії, організації колективного управління, університети й дослідницькі центри тощо. Але половина від усіх цих суб'єктів представлена так званими «малими і середніми підприємствами» (Small and medium enterprises, SMEs), тобто компаніями, що мають менш як 250 найманих працівників та відповідають іншим критеріям малого або середнього підприємства згідно із національним законодавством [33]. Це свідчить про те, що альтернативні способи вирішення спорів є доступними для широкого кола суб'єктів і популярними серед них.

Загалом застосування альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності має низку серйозних переваг порівняно із захистом прав у національних судах. Основними перевагами, як зазначає сам Центр ВОІВ, є незалежна поглиблена експертиза, процедурна простота, економія часу та конфіденційність [32, с. 17–21]. Так, перевага наявності незалежної поглибленої експертизи полягає в тому, що будь-який альтернативний спосіб вирішення спорів Центру ВОІВ застосовується із залученням висококваліфікованих спеціалістів саме у сфері інтелектуальної власності, чого часто бракує національним судовим системам. У такій специфічній сфері, як право інтелектуальної власності, це має суттєве значення. Процедурна простота полягає в тому, що порядок розгляду спорів Центром ВОІВ є достатньо гнучким і спрямований на забезпечення легкого доступу сторін до розгляду їхніх спорів. Так, на сьогодні подання заяв і документів

до Центру ВОІВ можливе в електронній формі, зокрема, через платформу eADR [34], а засідання можуть проводитися в режимі онлайн [29, с. 246]. Економія часу виявляється в порівнянні зі стандартним судовим розглядом: так, арбітражна процедура повинна займати не більше дев'яти місяців [18], а прискорений арбітраж – не більше трьох місяців [19]. Судові процедури, особливо в спорах щодо інтелектуальної власності, зазвичай займають значно більше часу. Нарешті, конфіденційність полягає в тому що весь процес розгляду спору Центром ВОІВ у будь-який спосіб (медіація, арбітраж, експертний висновок тощо) є повністю конфіденційним, як і рішення, прийняті за його результатом. У спорах щодо інтелектуальної власності ця перевага є визначальною, адже часто сторони таких спорів бояться розголошення секретів їхньої технології, яка сама по собі є об'єктом права інтелектуальної власності. Крім цього, відповідачі у таких справах, які допустили порушення прав інтелектуальної власності іншої особи, не бажають розголошення інформації про спір, адже сама лише інформація про наявність такого спору може завдати значної шкоди їх репутації.

На сьогодні Центром ВОІВ використовується чотири види альтернативних способів вирішення спорів: медіація, арбітраж, експертний висновок та вирішення спорів щодо доменних імен [35]. Якщо перші три види можна віднести до класичних альтернативних способів вирішення спорів, то останній є доволі специфічним за своєю природою. Так, вирішення спорів щодо доменних імен, на відміну від інших трьох способів, здійснюється Центром ВОІВ згідно з процедурою UDRP (Uniform Domain Name Dispute Resolution Policy) [36], яка була розроблена іншою міжнародною організацією, ICANN (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers). Процедура UDRP устанавлює спрощену процедуру розгляду таких спорів і вичерпний перелік способів захисту прав потерпілих сторін. При цьому Центр ВОІВ є не єдиною, а однією із декількох організацій, що надають послуги з розгляду спорів щодо доменних імен.

Отже, вирішення спорів щодо доменних імен згідно з UDRP потребує окремого дослідження. Тому в цій статті буде проаналізовано лише три інші способи вирішення спорів, що застосовуються Центром ВОІВ – медіація, арбітраж та експертний висновок.

Медіація в практиці Центру ВОІВ

Під медіацією найчастіше розуміються переговори сторін спору за участю третьої нейтральної особи (медіатора), який, здійснюючи загальне керівництво процедурою, допомагає сторонам налагодити комунікацію між собою та самостійно досягти максимально ефективних домовленостей зі спірних

питань, однак не має повноважень на вирішення спору [30, с. 90]. Закон України «Про медіацію» визначає це поняття як позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [24]. В основі медіації лежить низка принципів, а саме: самовизначення сторін, яке полягає у наданні вільної згоди на проведення медіації, самостійному виборі медіатора сторонами; добровільності, що полягає у вільному волевиявленні сторін щодо участі в процедурі медіації; конфіденційності, що проявляється у нерозголошенні сторонами спору та медіатором будь-якої інформації, яка стала відома в процесі медіації; нейтральності медіатора, що означає незалежність медіатора від сторін або третіх осіб і його неупередженість; самостійному визначенні та узгодженні сторонами умов угоди за результатами медіації [37, с. 150, 157, 166, 174].

Отже, медіація не передбачає вирішення спору шляхом прийняття владного припису на користь однієї зі сторін, а спрямована на знайдення дружнього врегулювання спору між сторонами, заснованому на взаємовигідному консенсусі між ними. Медіація завершується угодою між сторонами, яку сторони зобов'язуються виконувати.

Порядок застосування медіації Центром ВОІВ регламентується Правилами медіації ВОІВ [17]. Правила передбачають дві опції щодо застосування процедури медіації: або на підставі медіаційної угоди, укладеної між сторонами, або, у разі відсутності такої угоди, на запит однієї із сторін спору. У першому випадку сторона спору, яка бажає розпочати процедуру медіації, подає до Центру запит, до якого додає копію медіаційної угоди (ст. 3). У другому ж випадку сторона спору подає запит до Центру ВОІВ, про що одночасно сповіщає іншу сторону (ст. 4), і якщо остання згодна, розпочинається процедура медіації. Далі сторони переходять до вибору кандидатури медіатора. Для цього Центр ВОІВ надсилає кожній стороні спору перелік кандидатів, у якому кожна сторона має визначити, яким кандидатам вона надає перевагу і в якій послідовності, після чого протягом семи днів направляє перелік Центру ВОІВ. Останній, у свою чергу, на підставі аналізу преференцій сторін призначає медіатора (ст. 7).

Процедура медіації визначається за згодою сторін і може включати зустрічі в телефонному режимі, режимі відеоконференції чи з використанням інших онлайн-інструментів, а за відсутності такої згоди – визначається самим медіатором (ст. 10). Водночас медіатор повинен, порадившись зі сторонами, визначити строки для надання кожною зі сторін своїх пояснень щодо суті

спору, вираження своєї правової позиції та інтересів у спорі тощо (ст. 13). Порядок, у якому медіатором вживаються заходи щодо досягнення сторонами згоди, визначається самим медіатором. Водночас, якщо медіатор доходить висновку, що в рамках медіації згода навряд чи буде досягнута, медіатор може запропонувати сторонам інші процедури врегулювання спору, зокрема експертний висновок, арбітраж або подання сторонами їх остаточних позицій щодо предмета спору, які вони сформувавши за наслідками медіації, і передання цих позицій арбітру для вирішення спору по суті, виходячи з цих позицій (ст. 14).

Медіація закінчується в один із трьох способів: а) підписання сторонами угоди за результатами медіації; б) рішення медіатора про недоцільність подальшого проведення медіаційної процедури через малоймовірність досягнення згоди; в) надання однією із сторін письмової заяви про її вихід із медіаційної процедури (ст. 19). При цьому усі витрати і збори, пов'язані з медіацією, розподіляються між сторонами порівну, якщо інше не домовлено сторонами (ст. 25).

У разі досягнення сторонами згоди й укладення за результатами медіації остання стає обов'язковою для сторін і підлягає виконанню ними, як і будь-яка приватноправова домовленість між сторонами. Водночас Сінгапурська конвенція, що наразі підписана 57 країнами світу і ратифікована 14 країнами [38], передбачає можливість примусового виконання угод за результатами медіації: кожна держава, яка приєдналася до цієї Конвенції, зобов'язана забезпечити примусове виконання таких угод згідно з її національним процесуальним законодавством (ст. 3(1)) [26]. Примітно, що законодавствами багатьох країн світу при цьому передбачена можливість примусового виконання угод за результатами медіації, зокрема шляхом їх затвердження судами, арбітражами, нотаріусами, спеціальними органами тощо [39, с. 115–118].

Проте в Україні, на жаль, чинне законодавство не передбачає можливості примусового виконання угод за результатами зовнішньої медіації, адже тільки угоди, підписані за результатами медіації, що мала місце під час провадження в суді або арбітражі, можуть бути приведені до примусового виконання, якщо їх затверджено відповідним судом або арбітражем [39, с. 120]. Таке регулювання фактично нівелює переваги медіації, зокрема тієї, що застосовується Центром ВОІВ, що, безумовно, свідчить про неефективність вітчизняного підходу в цьому питанні.

Водночас медіація в сфері інтелектуальної власності демонструє доволі високу ефективність. Як свідчить статистика Центру ВОІВ, 70 % спорів,

що передаються на медіацію, вирішуються укладенням угоди про врегулювання спору [33]. Практика медіації в конкретних справах теж підтверджує її ефективність. Так, Центр ВОІВ наводить приклад спору, в якому північно-американська і європейська компанії, які понад шість років мали спір щодо торговельних марок у національних судах, вирішили зрештою передати цей спір на роз'язання Центру ВОІВ. Після чотириденної сесії з медіатором сторони змогли укласти комплексну угоду за результатами медіації, що поклало край багаторічному спору [40].

Таким чином, процедура медіації, що застосовується Центром ВОІВ, є ефективним способом врегулювання спорів. Тому вона може бути використана як модель Центром медіації, що створений при УКРНОІВІ. Водночас для забезпечення більшої популярності і затребуваності цієї процедури серед суб'єктів права інтелектуальної власності слід забезпечити можливість примусового виконання угод за результатами медіації на рівні національного законодавства.

Арбітраж і прискорений арбітраж

Під поняттям «арбітраж» зазвичай розуміється альтернативний квазі-судовий спосіб розгляду та вирішення справ, що полягає в розгляді та вирішенні спору особою (особами), які обрані та уповноважені сторонами на ухвалення обов'язкового для сторін рішення за результатами розгляду справи по суті за наслідками змагальної процедури [30; с. 90]. Отже, на відміну від медіації, метою арбітражу є прийняття рішення по суті справи арбітром, а не досягнення згоди сторін. У зарубіжній правовій доктрині і законодавстві це поняття зазвичай охоплює як внутрішні арбітражі (третейські суди), так і міжнародні комерційні арбітражі [31; с. 260]. Водночас в Україні арбітраж розрізняється залежно від того, які спори передаються на його вирішення: міжнародним комерційним арбітражем розглядаються спори, що виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків (так би мовити, спори з іноземним елементом) (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [23]), а третейськими судами – спори, що не мають іноземного елементу (ч. 4 ст. 1 Закону України «Про третейські суди») [41].

Арбітражна процедура, що застосовується Центром ВОІВ, є універсальною і може бути використана як у спорах між суб'єктами, що мають своє місце реєстрації (місцезнаходження) в різних державах, так і в спорах, де ця ознака відсутня. При цьому Центром ВОІВ застосовується як звичайна, так і прискорена арбітражна процедура.

Порядок застосування *звичайної арбітражної процедури* визначається Правилами арбітражу ВОІВ [18]. Підставою для початку арбітражного розгляду спору є арбітражна угода між сторонами спору, яка може бути у вигляді окремого договору між сторонами або у вигляді арбітражного застереження, що міститься в іншому договорі (ст. 1). Для ініціювання арбітражного розгляду сторона-заявник направляє до Центру і до сторони-відповідача запит на арбітраж (ст. 6), до якого додається копія арбітражної угоди. Відповідач, у свою чергу, має право подати відповідь на запит, в якій можуть міститися його контраргументи та інші зауваження (ст. 11).

Розгляд спору здійснюється Арбітражем (Tribunal), який може бути одноосібним або складатися з декількох арбітрів. Кількість арбітрів визначається за згодою сторін, а за відсутності такої призначається один арбітр або Арбітраж із трьох арбітрів на розсуд Центру (ст. 14). Сторони спору також можуть визначити процедуру призначення арбітра або Арбітражу (ст. 15). У разі ж відсутності згоди сторін щодо призначення арбітра або Арбітражу, або незастосування цієї процедури сторонами, таке призначення здійснюється Центром ВОІВ. Для цього: а) Центр надсилає кожній стороні перелік кандидатів; б) кожна сторона має визначити, яким кандидатам вона надає перевагу і в якій послідовності; в) Центр на підставі отриманих відповідей від сторін призначає одноосібного арбітра головуючого арбітра в Арбітражі, а інші два арбітри призначаються кожною із сторін спору (заявником і відповідачем) відповідно.

Порядок проведення арбітражної процедури визначається на розсуд Арбітражу (ст. 37). Мовою арбітражної процедури є мова арбітражної угоди з урахуванням зауважень і побажань сторін (ст. 39). Для обґрунтування своєї правової позиції по справі заявник подає свій виклад обставин (Statement of Claim), до якого мають бути долучені всі необхідні докази, а відповідач – виклад заперечень (Statement of Defense) (статті 41, 42). Допустимість, належність і достатність доказів визначається Арбітражем. Арбітраж може також за власною волею або на запит сторони спору витребувати докази в іншої сторони (ст. 50), а також оглянути вебсайт, майно, техніку, продукт чи процес, якщо вважає це за потрібне (ст. 52). Арбітраж може проводити слухання по справі, якщо це необхідно для одержання показань свідків, експертів або для усного заслуховування аргументів. При цьому такі слухання можуть бути проведені в режимі відеоконференції, а також в особистій фізичній присутності сторін (ст. 55).

Приймаючи арбітражне рішення у справі, Арбітраж застосовує право, обране сторонами спору, а за відсутності такого вибору – право, яке Арбітраж вважає

належним до застосування, ураховуючи наявні звичаї ділового обороту (ст. 61). Арбітражне рішення приймається більшістю арбітрів, а в разі відсутності такої більшості рішення головуєчого арбітра має перевагу (ст. 63). Крім арбітражного рішення, Арбітраж може також запропонувати сторонам урегулювати їх спір шляхом укладення угоди з переданням справи для врегулювання спору медіатором або без такого (ст. 67 (1)).

Як і медіація, вся арбітражна процедура, арбітражне рішення саме по собі, а також заяви, зроблені в ході арбітражної процедури, є конфіденційною інформацією і за загальним правилом не можуть бути розголошені сторонами, арбітрами або Центром ВОІВ третім особам (статті 75–78).

Процедура *прискороного арбітражу* істотно не відрізняється від звичайної арбітражної процедури. Основна відмінність, як випливає із назви, полягає у строках і в спрощенні певних процедур. Так, на відміну від звичайної арбітражної процедури, в рамках прискороного арбітражу для розгляду спору призначається Арбітраж лише у складі одного арбітра (ст. 14 (а) Правил прискороного арбітражу ВОІВ [19]). Що стосується строків, то, на відміну від звичайної арбітражної процедури, яка може займати до дев'яти місяців (ст. 65 Правил арбітражу ВОІВ [18]), при прискороному арбітражі арбітражна процедура повинна займати не більше трьох місяців від моменту подання заперечень відповідача (або призначення арбітра) і до моменту завершення провадження. Остаточне арбітражне рішення має бути прийнято впродовж одного місяця після завершення провадження (ст. 58 Правил прискороного арбітражу ВОІВ [19]).

Застосування арбітражної процедури ВОІВ є ефективним способом вирішення спорів, що демонструє арбітражна практика. Так, в одній зі справ спір виник між кінопродюсерськими компаніями з Мексики, Португалії та Іспанії, між якими було укладено договір про спільну діяльність із розробки анімаційного фільму. Однак компанія з Мексики через певний час вирішила розірвати договір, посилаючись на порушення договору з боку інших його сторін. Після призначення арбітра в цій справі арбітражне рішення було прийнято за результатами всього однієї відеоконференції за участю сторін, і було визнано, що компанія з Мексики мала право розірвати договір [42]. В іншій справі, яка стосувалася прав на банківське програмне забезпечення, спір виник між компанією із США, яка розробляла програмне забезпечення, і одним із банків Азії. Компанія-розробник вважала, що банк порушує договір, оскільки використовує не тільки програмне забезпечення, розроблене компанією, а й програмне забезпечення третіх сторін. У рамках процедури прискороного арбітражу арбітражне рішення було прийнято

вже через три місяці з моменту подання заявником запиту на арбітраж, за результатами розгляду спору банк було зобов'язано компенсувати американській компанії частину збитків [43].

Арбітражні рішення ВОІВ є обов'язковими для виконання. Основним міжнародним актом, що забезпечує виконання арбітражних рішень, є Нью-Йоркська конвенція про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень, яка зобов'язує держави, що приєдналися до цієї конвенції, визнавати арбітражні рішення як обов'язкові і виконувати їх відповідно до положень національного процесуального законодавства (ст. 3) [25]. Примітно, що серед країн, які надали згоду на обов'язковість цієї конвенції, 172 країни світу, зокрема й Україна [44]. В Україні визнання і виконання арбітражних рішень передбачене Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» (статті 35, 36) та статтями 474–482 Цивільного процесуального кодексу України, тому арбітражні рішення Центру ВОІВ можуть бути визнані і виконані на підставі цих положень.

Таким чином, процедура арбітражу і прискореного арбітражу, що застосовується Центром ВОІВ, є ефективним способом вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. Практику Центру ВОІВ доцільно використати при створенні центру арбітражу при УКРНОІВІ, що є частиною Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності.

Експертний висновок (Expert Determination)

Ще одним способом вирішення спорів, що застосовується Центром ВОІВ, є експертний висновок (Expert Determination). За визначенням ВОІВ, експертний висновок є процедурою, в якій технічне, наукове або інше питання, що стосується бізнесу сторін спору, передається на розгляд одному або декільком експертам для прийняття ними рішення з цього питання [32]. Цей спосіб вирішення спорів особливо доцільний для тих справ, які стосуються технічних питань, зокрема, оцінка об'єктів інтелектуальної власності, тлумачення патентної заявки, обсяг прав, що охоплюються ліцензією тощо [45].

За своєю природою експертний висновок є доволі специфічним способом вирішення спорів, оскільки, з одного боку, він здебільшого застосовується для підготовки до судового або арбітражного вирішення спору, а з іншого – сам по собі такий висновок є обов'язковим для сторін і до моменту звернення до суду чи арбітражу [46]. З усіх описуваних у вітчизняній юридичній літературі альтернативних способів вирішення спорів експертний висновок Центру ВОІВ найбільше схожий із процедурою нейтрального встановлення фактів (neutral fact finding), а саме такого її виду, як нейтральне експертне

встановлення фактів (*neutral expert fact finding*), що здійснюється незалежним фахівцем або експертом, який дає висновок щодо питань, які потребують застосування спеціальних знань (у тому числі в галузі права) [47, с. 161].

Порядок застосування такого способу вирішення спорів, як експертний висновок, визначено Правилами надання експертного висновку ВОІВ [20]. Передання певного питання на розгляд експерту за загальним правилом можливе, якщо між сторонами спору укладено угоду про застосування експертного висновку (*Expert Determination Agreement*), яка може бути виражена в окремому договорі між сторонами або у формі застереження, що міститься в іншому договорі між сторонами (наприклад, у ліцензійному договорі) (ст. 1). Для звернення до цієї процедури сторона угоди подає запит на експертний висновок до Центру ВОІВ і надсилає копію такого запиту іншій стороні (ст. 5). Водночас звернення до такої процедури можливе і без такої угоди, але в будь-якому випадку за умови наявності згоди обох сторін спору на її застосування. Так, у разі відсутності угоди сторона, яка бажає передати питання на розгляд експерту, подає запит на експертний висновок до Центру та іншій стороні, і за наявності згоди іншої сторони питання може бути передано експерту (ст. 6).

Після отримання запиту відбувається призначення експерта. Експерт може бути визначений сторонами в їх угоді, і в такому випадку саме ця особа буде призначена експертом. При цьому сторони можуть визначити декількох експертів для розгляду їх питання. Якщо ж експерт (експерти) сторонами не визначений, то його призначає Центр ВОІВ. За загальним правилом призначається один експерт, якщо Центр ВОІВ не дійде висновку про необхідність призначення декількох (ст. 9 (а), (б)).

Порядок розгляду питання щодо надання експертного висновку визначається експертом на його власний розсуд. Якщо експерт вважає за потрібне або якщо на цьому наполягають сторони, експерт може організувати зустрічі зі сторонами в телефонному режимі, в режимі відеоконференції або з використанням інших онлайн-засобів (ст. 14).

Експертний висновок формується на підставі інформації, наданої сторонами, знань експерта у відповідній сфері або будь-якої іншої інформації, яку експерт вважає за доцільне використати. При цьому цей висновок є обов'язковим для сторін, якщо сторони не погодять між собою іншого (ст. 17).

Водночас обов'язковість експертного висновку спирається фактично тільки на зобов'язуючу силу договору між сторонами, а не на засоби державного примусу. Тобто сторони, які уклали угоду про застосування

експертного висновку, покладають на себе обов'язок визнавати цей висновок і виконувати його. Однак цей висновок не підлягає визнанню або зверненню до примусового виконання в судових органах, що відрізняє цей спосіб вирішення спорів від двох попередніх. У будь-якому випадку експертний висновок може бути використаний обома сторонами у подальших можливих процедурах вирішення спору між ними – судових, арбітражних тощо. Тому значення цього способу вирішення спорів не слід недооцінювати.

Висновки

Альтернативні способи вирішення спорів, що застосовуються Центром ВОІВ, є ефективними й дієвими механізмами вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. Їхня ефективність підтверджена практикою діяльності Центру, яка демонструє те, що сторони конкретних спорів мають змогу отримати порівняно швидке, комплексне й зрозуміле для обох із них врегулювання їхнього конфлікту, при цьому часто саме дружнє врегулювання за наслідками застосування процедури медіації. Крім ефективності, способи вирішення спорів, що застосовуються Центром ВОІВ, довели також свою гнучкість і здатність враховувати ті складнощі, які можуть виникнути з незалежних від сторін спору, Центру ВОІВ, медіатора, арбітра або експерта причин. Зокрема, завдяки можливості розглядати спори в режимі онлайн без надмірних бюрократичних процедур для забезпечення такого розгляду, а також можливості подавати документи й докази онлайн, затребуваність альтернативних способів вирішення спорів зростає великими темпами.

Важливим напрямом розвитку альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності є утворення центрів застосування таких способів у різноманітних країнах світу за сприяння й підтримки Центру ВОІВ. Так, подібні центри були відкриті в Аргентині, Австралії, Китаї, Іспанії, Сінгапурі, Південній Кореї і в багатьох інших державах [32, с. 53–56]. Як зразок у таких центрах використовуються моделі і процедури альтернативного вирішення спорів, які використовуються Центром ВОІВ. При цьому, якщо сторони спору вирішують звернутися до національного центру, згодом вони можуть передати свій спір на розгляд безпосередньо Центру ВОІВ.

Для прикладу, в Китаї з 2020 р. національні суди практикують передання спорів з іноземним елементом у сфері інтелектуальної власності до Шанхайського офісу арбітражу та медіації ВОІВ, що забезпечує більш швидкий і фаховий розгляд таких спорів [48]. У Сінгапурі за підтримки і сприяння Центру ВОІВ ще в 2012 р. був створений Офіс Інтелектуальної власності, який застосовує процедури медіації та надання експертного

висновку [32, с. 63]. Центр ВОІВ активно співпрацює із організаціями Південної Кореї, яка на сьогодні є одним із світових лідерів не тільки в галузі науково-технічної діяльності, а й музичної та кіноіндустрії. Так, у рамках цієї співпраці Центром ВОІВ та Міністерством культури, спорту і туризму Південної Кореї було розроблено онлайн-застосунок, який допомагає подавати запити на медіацію за допомогою мобільних пристроїв [49].

Вказане доводить перспективність застосування не тільки тих способів вирішення спорів, які пропонує безпосередньо Центр ВОІВ, а й тих способів, які пропонують національні аналогічні центри. Як було зазначено напочатку, в Україні нещодавно було створено Центр медіації при УКРНОІВІ, що саме по собі є позитивним і прогресивним кроком у напрямі розвитку системи альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності на національному рівні.

Утім це лише перший крок у цьому напрямі. По-перше, для забезпечення більшої ефективності і затребуваності, власне, такого способу вирішення спорів, як медіація, необхідним є внесення змін до Закону України «Про медіацію» і забезпечення можливості примусового виконання угод за результатами медіації. По-друге, для побудови комплексної системи альтернативного вирішення спорів, не достатньо самої лише медіації. У цьому контексті варто зосередитися на започаткуванні процедури арбітражу в сфері інтелектуальної власності, причому за основу в цьому випадку можна взяти досвід і практику Центру ВОІВ. Крім того, доцільним є також запровадження аналогу такої процедури ВОІВ, як експертний висновок. Якщо така процедура буде започаткована при УКРНОІВІ, це забезпечить сторонам спорів більш полегшений і швидкий доступ до експертних послуг у сфері інтелектуальної власності.

Список використаних джерел

- [1] Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 р. № 943-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#n7> (дата звернення: 10.08.2024).
- [2] Про УКРНОІВІ. URL: <https://ukrpatent.org/uk/articles/UKRNOIVI-about> (дата звернення: 10.08.2024).
- [3] Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період 2020–2025 роки. Проект 26.11.2019. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/IP-Strategy-2020-25.pdf> (дата звернення: 10.08.2024).
- [4] Про Центр. URL: <https://ip-mediation.nipo.gov.ua/> (дата звернення: 10.08.2024).
- [5] Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності щодо альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності, вчинених 28 вересня 2018 року. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/mou-wipo-mwdt-adr-eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2024)

- [6] Грибовська А. А. Медіація у сфері інтелектуальної власності та ІР офіс України. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку* : матеріали XXXVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Брно (Чехія)). Брно, 2023. С. 60–69.
- [7] Коваленко Т. Медіація: процедура врегулювання спорів за взаємною згодою сторін. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 1. С. 16–23. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/825569> (дата звернення: 10.08.2024).
- [8] Гумега О. Досвід європейських країн у процесі удосконалення цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2015. № 6. С. 87–95. URL: <https://drive.google.com/file/d/1cMZV7Yd1gP-QF5AvkA8QQ00YYIR9V2Bm/view> (дата звернення: 10.08.2024).
- [9] Коваленко Я. Позасудові засоби захисту права на доменне ім'я. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 3. С. 102–111. <https://doi.org/10.33731/32020.216583>.
- [10] Tsuvina T., Vakhoniev T. Law of Ukraine «On Mediation»: Main Achievements and Further Steps of Developing Mediation in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. № 1(13). С. 142–153. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5-1-n000104>.
- [11] Mazaraki N., Tsuvina T. Creating an Effective Mediation Scheme for Business-Related Human Rights Abuses: The Case of Ukraine. *Business and Human Rights Journal*. 2024. № 9(1). С. 129–149. <https://doi.org/10.1017/bhj.2023.34>.
- [12] Кравцов С. О. Міжнародний комерційний арбітраж та національні суди : монографія. Харків : Право, 2014. 232 с.
- [13] Surzhenko O., Kravtsov S., Golubeva N. The Validity, Effectiveness, and Enforceability of an Arbitration Agreement: Issues and Solutions. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 4(12). P. 116–130. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4-4-n000088>.
- [14] Michaelson P. The New 2014 WIPO ADR Rule Set: Flexible, Efficient And Improved. *NYSBA*. 2014. Vol. 7, No 2. P. 32–35. URL: <https://ssrn.com/abstract=2523032> (last accessed: 10.08.2024).
- [15] Moser M., Gustavo L. Resolving Cross-Border Patent Disputes Through Mediation and Arbitration WIPO. *les Nouvelles – Journal of the Licensing Executives Society*. 2018. Vol. LIII. No. 4. URL: <https://ssrn.com/abstract=3271183> (last accessed: 10.08.2024).
- [16] Julianne A.S., Pelongco Jose Ryan S. Making Sense of the Cybercrime Courts' Jurisdiction over Cybersquatting Cases in Light of the Concurrent Jurisdiction of World Intellectual Property Organization Panels Pursuant to the Uniform Dispute Resolution Policy. *Ateneo Law Journal*. 2020. Vol. 64, Issue 3. P. 983–1044. URL: <https://ssrn.com/abstract=4502014> (last accessed: 10.08.2024)
- [17] WIPO Mediation Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/mediation_rules_and_fees_2021.pdf (last accessed: 10.08.2024).
- [18] WIPO Arbitration Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/arbitration_rules_and_fees_2021.pdf (last accessed: 10.08.2024).
- [19] WIPO Expedited Arbitration Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. URL: https://wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/expedited_arbitration_rules_and_fees_2021.pdf (last accessed: 10.08.2024).

- [20] WIPO Expert Determination Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. https://www.wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/expert_determination_rules_and_fees_2021.pdf (last accessed: 10.08.2024).
- [21] WIPO Mediation Case Examples. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/mediation/case-example.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [22] WIPO Arbitration Case Examples. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/arbitration/case-example.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [23] Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24.02.1994 р. № 4002-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 25. Ст. 380.
- [24] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. С. 2. Ст. 51.
- [25] Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards. New York, 1958. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/new-york-convention-e.pdf> (last accessed: 10.08.2024).
- [26] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. New York, 2018. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/EN/Texts/UNCITRAL/Arbitration/mediation_convention_v1900316_eng.pdf (last accessed: 10.08.2024).
- [27] Convention Establishing the World Intellectual Property Organization (as amended on September 28, 1979). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/283854> (last accessed: 10.08.2024).
- [28] Contracting Parties WIPO Convention. URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/ShowResults?search_what=C&treaty_id=1 (last accessed: 10.08.2024).
- [29] Ignacio de Castro, Heike Wollgast and Justine Ferland. Recent Trends in WIPO Arbitration and Mediation. *The Guide To IP Arbitration. (Second Edition). Law Business Research*, 2022. P. 235–257. URL: <https://globalarbitrationreview.com/guide/the-guide-ip-arbitration/second-edition/article/recent-trends-in-wipo-arbitration-and-mediation/> (last accessed: 10.08.2024).
- [30] Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.
- [31] Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навч. посіб. / за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с.
- [32] WIPO Guide on Alternative Dispute Resolution (ADR) Options for Intellectual Property Offices and Courts. 2018. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_guide_adr.pdf (last accessed: 10.08.2024).
- [33] WIPO Caseload Summary. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/center/caseload.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [34] WIPO eADR. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/eadr/wipoeadr/> (last accessed: 10.08.2024).
- [35] WIPO Arbitration and Mediation Center. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/center/background.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [36] Uniform Domain Name Dispute Resolution Policy. URL: <https://www.icann.org/resources/pages/policy-2024-02-21-en> (last accessed: 10.08.2024).
- [37] Мазаракі Н. А. Медіація в Україні: теорія та практика : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 276 с.

- [38] Status: United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/mediation/conventions/international_settlement_agreements/status (last accessed: 10.08.2024).
- [39] Цувіна Т. А. Національні механізми виконання угод за результатами медіації: досвід країн ЄС та українські перспективи. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 158. С. 110–123. <https://doi.org/1010.21564/2414-990X.158.264998>.
- [40] A WIPO Mediation of an International Trademark Dispute. WIPO Mediation Case Examples. URL: https://www.wipo.int/amc/en/mediation/case-example.html#accordion__collapse__200 (last accessed: 10.08.2024).
- [41] Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 35. С. 1374. Ст. 412.
- [42] A WIPO Expedited Arbitration in the context of Film Co-Production Agreement. WIPO Arbitration Case Examples. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/arbitration/case-example.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [43] A WIPO Expedited Arbitration relating to a Banking Software Dispute. WIPO Arbitration Case Examples. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/arbitration/case-example.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [44] Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards. New York, June, 1958. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXII-1&chapter=22&clang=_en (last accessed: 10.08.2024).
- [45] Why Expert Determination in Intellectual Property? URL: <https://www.wipo.int/amc/en/expert-determination/why-is-exp.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [46] What is Expert Determination? URL: <https://www.wipo.int/amc/en/expert-determination/what-is-exp.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [47] Бондаренко-Зелінська Н. Л. Окремі аспекти альтернативного вирішення спорів при врегулюванні сімейних конфліктів. *Приватне право і підприємництво*. 2016. № 15. С. 158–162. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2016/15/41.pdf> (дата звернення: 10.08.2024).
- [48] WIPO ADR Stories: Resolving Foreign-Related IP Disputes Pending before Courts in Shanghai through WIPO Mediation. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/center/specific-sectors/ipoffices/national-courts/china/shanghai/index.html> (last accessed: 10.08.2024).
- [49] WIPO ADR Stories: Supporting the Creative Industries in Resolving Copyright and Content Disputes. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/center/specific-sectors/ipoffices/korea/mcst/adrstories.html> (last accessed: 10.08.2024).

References

- [1] Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No 943-r "Some issues of National Body of Intellectual Property". (October 28, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#n7>.
- [2] About IP Office. Retrieved from <https://ukrpatent.org/en/articles/UKRNOIVI-about>.
- [3] Draft of the National Strategy for the Development of Intellectual Property in Ukraine for the Period 2020-2025. (November 26, 2019). Retrieved from <https://ukrpatent.org/atachs/IP-Strategy-2020-25.pdf>.
- [4] About the Center. Retrieved from <https://ip-mediation.nipo.gov.ua/>.

- [5] Memorandum of Understanding Between the World Intellectual Property Organization (WIPO) and the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine Concerning Alternative Dispute Resolution in the Area of Intellectual Property. Retrieved from <https://ukrpatent.org/atachs/mou-wipo-mwdt-adr-eng.pdf>.
- [6] Hrybovska, A.A. (2023). Mediation in the Field of Intellectual Property and the IP Office of Ukraine. In *Modern Aspects of Science Modernization: Current State, Problems, Development Trends: materials of the XXXVIII of the int. scient. and pract. conf.* (pp. 60-69). Brno, Czech Republic.
- [7] Kovalenko, T. (2017). Mediation: a procedure for dispute settlement by mutual consent of the parties. *Theory and practice of Intellectual Property*, 1, 16-23. Retrieved from <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/825569>.
- [8] Humeha, O. (2015). The experience of the European countries in the process of improving of civil protection of intellectual property rights. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 6, 87-95. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1cMZV7Yd1gP-QF5AvkA8QQ00YYlR9V2Bm/view>.
- [9] Kovalenko, Y. (2020). Extrajudicial remedies for the right to a domain name. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 3, 102-111. <https://doi.org/10.33731/32020.216583>.
- [10] Tsvina, T., & Vakhoniev, T. (2022). Law of Ukraine "On Mediation": Main Achievements and Further Steps of Developing Mediation in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 1(13), 142-153. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.1-n000104>.
- [11] Mazaraki, N., & Tsvina, T. (2024). Creating an Effective Mediation Scheme for Business-Related Human Rights Abuses: The Case of Ukraine. *Business and Human Rights Journal*, 9(1), 129-149. <https://doi.org/10.1017/bhj.2023.34>.
- [12] Kravtsov, S.O. (2014). *International Commercial Arbitration and National Courts*. Kharkiv: Pravo.
- [13] Surzhenko, O., Kravtsov, S., & Golubeva, N. (2021). The Validity, Effectiveness, and Enforceability of an Arbitration Agreement: Issues and Solutions. *Access to Justice in Eastern Europe*, 4(12), 116-130. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.4-n000088>.
- [14] Michaelson, P. (2014). The New 2014 WIPO ADR Rule Set: Flexible, Efficient and Improved. *NYSBA*, 7(2), 32-35. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2523032>.
- [15] Moser, M., & Gustavo, L. (2018). Resolving Cross-Border Patent Disputes Through Mediation and Arbitration WIPO. *les Nouvelles – Journal of the Licensing Executives Society*, LIII, 4. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3271183/>.
- [16] Julianne, A.S., & Pelongco, Jose Ryan S. (2020). Making Sense of the Cybercrime Courts' Jurisdiction over Cybersquatting Cases in Light of the Concurrent Jurisdiction of World Intellectual Property Organization Panels Pursuant to the Uniform Dispute Resolution Policy. *Ateneo Law Journal*, 64(3), 983-1044. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=4502014>.
- [17] WIPO Mediation Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. Retrieved from https://www.wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/mediation_rules_and_fees_2021.pdf.
- [18] WIPO Arbitration Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. Retrieved from https://www.wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/arbitration_rules_and_fees_2021.pdf.
- [19] WIPO Expedited Arbitration Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. Retrieved from https://wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/expedited_arbitration_rules_and_fees_2021.pdf.

- [20] WIPO Expert Determination Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. Retrieved from https://www.wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/expert_determination_rules_and_fees_2021.pdf.
- [21] WIPO Mediation Case Examples. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/mediation/case-example.html>.
- [22] WIPO Arbitration Case Examples. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/arbitration/case-example.html>.
- [23] Law of Ukraine No. 4002-XII "On International Commercial Arbitration". (February 24, 1994). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12>.
- [24] Law of Ukraine No. 1875-IX "On Mediation". (November 16, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text>.
- [25] Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards. (1958). New York. Retrieved from <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/new-york-convention-e.pdf>.
- [26] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. (2018). New York. Retrieved from https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/EN/Texts/UNCITRAL/Arbitration/mediation_convention_v1900316_eng.pdf.
- [27] Convention Establishing the World Intellectual Property Organization (as amended on September 28, 1979). Retrieved from: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/283854>.
- [28] Contracting Parties WIPO Convention. Retrieved from https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/ShowResults?search_what=C&treaty_id=1.
- [29] Castro, Ignacio de, Wollgast, Heike, & Ferland, Justine. (2022). Recent Trends in WIPO Arbitration and Mediation. In *The Guide To IP Arbitration (Second Edition)* (pp. 235-257). Law Business Research. Retrieved from <https://globalarbitrationreview.com/guide/the-guide-ip-arbitration/second-edition/article/recent-trends-in-wipo-arbitration-and-mediation>.
- [30] Krestovska, N., & Romanadze, L. (Eds.). (2019). *Mediation in the Professional Activity of a Lawyer*. Odesa: Ecology.
- [31] Verba-Sydor, O.B. (Ed.). (2021). *Alternative Ways of Resolving Civil Disputes under the Legislation of Ukraine*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [32] WIPO Guide on Alternative Dispute Resolution (ADR) Options for Intellectual Property Offices and Courts (2018). Retrieved from https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_guide_adr.pdf.
- [33] WIPO Caseload Summary. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/center/caseload.html>.
- [34] WIPO eADR. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/eadr/wipoeadr/>.
- [35] WIPO Arbitration and Mediation Center. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/center/background.html>.
- [36] Uniform Domain Name Dispute Resolution Policy. Retrieved from: <https://www.icann.org/resources/pages/policy-2024-02-21-en>.
- [37] Mazaraki, N.A. (2018). *Mediation in Ukraine: Theory and Practice*. Kyiv: Kyiv National Trade and Economic University.
- [38] Status: United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. Retrieved from https://uncitral.un.org/en/texts/mediation/conventions/international_settlement_agreements/status.

- [39] Tsvina, T.A. (2022). National Mechanisms of the Enforcement of Agreements Resulting from Mediation: EU Experience and Ukrainian Perspectives. *Problems of Legality*, 158, 110-123. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.264998>.
- [40] A WIPO Mediation of an International Trademark Dispute. WIPO Mediation Case Examples. Retrieved from https://www.wipo.int/amc/en/mediation/case-example.html#accordion__collapse__200.
- [41] Law of Ukraine No. 1701-IV "On Arbitration". (May 11, 2004). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15>.
- [42] A WIPO Expedited Arbitration in the context of Film Co-Production Agreement. WIPO Arbitration Case Examples. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/arbitration/case-example.html>.
- [43] A WIPO Expedited Arbitration relating to a Banking Software Dispute. WIPO Arbitration Case Examples. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/arbitration/case-example.html>.
- [44] Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards. (June, 1958). New York. Retrieved from https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXII-1&chapter=22&clang=_en.
- [45] Why Expert Determination in Intellectual Property? Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/expert-determination/why-is-exp.html>.
- [46] What is Expert Determination? Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/expert-determination/what-is-exp.html>.
- [47] Bondarenko-Zelinska, N.L. (2016). Some Aspects of Alternative Dispute Resolution in the Settlement of Family Conflicts. *Private Law and Entrepreneurship*, 15, 158-162. Retrieved from <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2016/15/41.pdf>.
- [48] WIPO ADR Stories: Resolving Foreign-Related IP Disputes Pending before Courts in Shanghai through WIPO Mediation. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/center/specific-sectors/ipoffices/national-courts/china/shanghai/index.html>.
- [49] WIPO ADR Stories: Supporting the Creative Industries in Resolving Copyright and Content Disputes. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/center/specific-sectors/ipoffices/korea/mcst/adrstories.html>.

Сергій Юрійович Білоус

аспірант кафедри цивільного судочинства,
арбітражу і міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: s.yu.bilous@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0004-9508-7002

Serhii Yu. Bilous

Postgraduate Student of the Department of Civil Procedure,
Arbitration and International Private Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: s.yu.bilous@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0004-9508-7002

Рекомендоване цитування: Білоус С. Ю. Система альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності Всесвітньої організації інтелектуальної власності. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 43–67. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.309549>.

Suggested Citation: Bilous, S.Yu. (2024). Alternative Dispute Resolution System of the World Intellectual Property Organization. *Problems of Legality*, 166, 43-67. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.309549>.

Статтю подано / Submitted: 15.08.2024

Доопрацьовано / Revised: 11.09.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 01.11.2024

Міжнародні компанії як спонсори порушень прав людини, спричинених російською агресією

Дар'я Олександрівна Філіппова*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: d.o.filipova@nlu.edu.ua

Наталія Юліївна Філатова-Білоус

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

Анотація

Понад 10 років в Україні триває війна, розпочата Російською Федерацією. Кошти з державного бюджету держави-агресора регулярно спрямовуються на ведення терористичних дій. Працюючи на ринку країни-загарбника, кожна іноземна компанія сплачує податки, а тому фактично перетворюється на спонсора вбивств і руйнувань. Зазначені факти свідчать про актуальність обраної теми. Відповідно, існує необхідність її детального розгляду, аби виявити ступінь залученості іноземних компаній до воєнного конфлікту, наслідки цього явища та з'ясувати ймовірні варіанти вирішення досліджуваної проблематики, що в цій статті є метою. Як інструменти для її досягнення використано діалектичний метод (заради повного та об'єктивного розуміння природи і ознак явищ війни, агресії, інвестування, санкцій, що є ключовими в розрізі описаного); формально-юридичний метод (через важливість належного тлумачення норм міжнародних договорів у сфері захисту прав людини, аби не спотворити закладений у них сенс), формально-логічний метод (зважаючи на потребу у виокремленні недоліків законодавчого базису, що провокують досліджувану проблематику). Таким чином, проаналізовано режим належної обачності у сфері прав людини та Керівні принципи щодо бізнесу й прав людини як основні розробки суб'єктів міжнародного права в окресленому аспекті станом на зараз. Простежено кореляцію між негативними наслідками в контексті стимуляції компаній дотримуватись фундаментальних принципів гуманізму й моралі, та відсутністю імперативності у зазначених та подібних механізмах. Запропоновано створення нових важелів, які правовим шляхом могли б прискорити деескалацію конфлікту. При цьому варто зауважити, що така нормотворчість потребує ґрунтовної роботи з боку науковців та є нагальною, враховуючи те, що це стосується людського життя.

Ключові слова: повномасштабне вторгнення; війна; права людини; транснаціональні компанії; санкції.

International Companies as Sponsors of Human Rights Violations Caused by Russian Aggression

Daria O. Filippova*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: d.o.filippova@nlu.edu.ua

Natalia Yu. Filatova-Bilous

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Abstract

10 years in Ukraine there is a war started by Russian Federation. Funds from the state budget of the aggressor state are regularly directed to terrorist actions. Working in the market of the invader, each foreign company pays taxes, and therefore actually turns into a sponsor of murder and destruction. This indicates the relevance of the chosen topic. Accordingly, there is a need for its detailed consideration in order to identify the degree of involvement of foreign companies in the military conflict, the consequences of this phenomenon and to find out the possible solutions to the problems under study, which in this article is the goal. As tools for its achievement, a dialectical method was used (for the sake of a complete and objective understanding of the nature and signs of the phenomena of war, aggression, investment, sanctions, which are key in the context of the described); formal-legal method (due to the importance of proper interpretation of the norms of international treaties in the field of human rights protection, in order not to distort the meaning inherent in them), formal-logical method (taking into account the need to isolate the shortcomings of the legislative basis that provoke the studied problems). Thus, the regime of due diligence in the field of human rights and the Guiding Principles on Business and Human Rights as the main developments of subjects of international law in the outlined aspect as of now are analyzed. The correlation between the negative consequences in the context of stimulating companies to adhere to the fundamental principles of humanism and morality, and the lack of imperative in these and similar mechanisms - has been traced. It is proposed to create new levers that could legally accelerate de-escalation of the conflict. In addition, it should be noted that this rulemaking process requires careful work of researchers and is urgent, given that it concerns human life.

Keywords: full-scale invasion; war; human rights; multinational companies; sanctions.

Вступ

З 2014 р. Україна потерпає від воєнних дій з боку російської федерації. За ці 10 років агресором було порушено цілу низку міжнародних договорів, що укладалися з метою захисту кожної людини від неправомірного посягання на її права. Для воєнних злочинів РФ використовує різноманітні засоби,

серед яких особливе значення має фінансово-економічний аспект. Відповідно, зважаючи на моральні фактори й небажання сплачувати податки, що згодом витрачаються на закупівлі зброї та інших інструментів ведення війни, чимала кількість корпорацій розірвала зв'язки з Росією, проте одночасно з цим, деякі представники приватного сектору там досі лишаються. Пов'язано ж описане перш за все з тим, що нині міжнародним співтовариством не напрацьовано дієвий механізм, котрий спонукав би компанії розглядати права людини як основний чинник при ухваленні рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що ця тема відобразилась у працях багатьох науковців. Зокрема, розглядалися питання щодо правових інструментів для захисту прав людини у період війни (В. А. Дорошенко) [1], щодо порушення прав людини Росією на тимчасово окупованих територіях (О. О. Іляшко) [2], щодо викликів концепції прав людини з боку бізнесу (О. О. Уварова, К.О. Буряковська) [3]. Саме ж явище війни виникло і набуло поширення ще на перших етапах існування людства. Таким чином, у зв'язку з постійною актуальністю та багатоаспектністю питання, до окресленого феномену зверталось чимало діячів різних епох. Г. М. Каллен [4], Л. Опенгейм [5], Г. Сорель [6], Дж. Г. Старк [7] та інші виокремлювали у своїх роботах головні ознаки війни, формулюючи в подальшому на їх основі тлумачення.

Основними цілями цієї статті виступають аналіз міжнародних договорів у сфері захисту прав людини загалом і під час війни зокрема; дослідження злочинів Росії, скоєних на території України; виявлення рівня впливу іноземних компаній на воєнний конфлікт; з'ясування ймовірних способів подолання досліджуваної проблематики.

Матеріали та методи

Зважаючи на чималу кількість поставлених завдань у рамках цієї роботи, а також її складність, важливість і багатоаспектність, підходи наукового пошуку застосовані комплексно. Методологічним підґрунтям статті є діалектичний прийом дослідження, що зумовлено обов'язковістю належного осягнення фундаментальних у розрізі розглянутої тематики понять війни, фінансування, агресії та санкцій. Без опанування природи кожного елемента з вказаного переліку виникає подальша неспроможність здійснювати ретельне вивчення предмета дослідження, і, відповідно, унеможлиблюється досягнення мети наукової праці. Використання формально-юридичного методу, у свою чергу, дало змогу визначити потрібні принципи для якісного тлумачення норм міжнародних договорів у сфері захисту прав людини, аби слідувати концептам, вкладених в них авторами, та при цьому не ігнорувати

динамічність як складову ефективного інтерпретування. Формально-логічний метод став засобом під час пошуку положень опрацьованого законодавчого базису, котрі тим чи іншим чином пов'язані з нездатністю міжнародної спільноти імперативно вплинути на світовий приватний сектор та спонукати його до відмови від керування мотивами власної вигоди в ситуаціях, де мова стосується питань порушення всіх напрацьованих гуманістичних устоїв, засад і норм.

Результати та обговорення

Збройна агресія РФ і міжнародне право

Напрацьований сторіччями доктринальний базис, як результат досліджень численної кількості провідних науковців, послугував фундаментом для міжнародних актів і угод. Так, Гаазькі конвенції (1899, 1907) [8], Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога) (1928) [9], Женевські конвенції (1864, 1906, 1929, 1949) [10], Статут ООН (1945) [11] тощо закріплюють певні вимоги до держав як суб'єктів правовідносин. Зокрема, йдеться про їх обов'язок поводитися гуманно із жертвами війни. До цієї категорії належать поранені, хворі, постраждалі зі складу збройних сил на морі, цивільне населення, військовополонені. Щодо останніх заборонено застосовувати: дії, які посягають на життя чи недоторканність; взяття у заручники; погрози; медичні чи наукові дослідження; упереджене судочинство. Цих же осіб повинні вносити до реєстрів, аби в подальшому передавати державі, громадянами якої вони є. Окрім указаного, країни повинні утримуватись від обстрілів інфраструктури, цивільних об'єктів і культурних цінностей. Руйнування релігійних споруд, бібліотек, архітектурних і художніх пам'яток минулого є воєнним злочином [12].

З 2014 р. усі перелічені вимоги були неодноразово порушені Росією, підтвердженням чого виступають звіти Комісії ООН. Так, у доповіді А/НRC/55/66 наголошується на невибіркових нападах РФ на цивільних осіб та на цивільні об'єкти; катуваннях; умисних вбивствах; згвалтуваннях й насильному переміщенні дітей [13].

Окрім терміна «війна», правотворці часто оперують його фактичним синонімом «агресія». Стаття 1 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14.12.1974 р. зазначає, що агресія, – це «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави або якимось іншим чином, несумісним із Статутом ООН» [14]. Так, у зв'язку із систематичними загарбницькими діями Російської Федерації щодо України з 2014 р., 27.01.2015 р. Верховна Рада України прийняла постанову № 129-19 «Про Звернення Верховної Ради

України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором», основу якої і становила згадана вище норма. Парламент апелював до міжнародного співтовариства, аби окупаційні дії були визнані як факт з правової точки зору, а також закликав партнерів здійснити низку заходів, серед яких, зокрема, недопущення безкарності винних за скоєні злочини, визнання РФ державою-агресором та посилення тиску на неї шляхом запровадження нових санкцій [15]. Реакція іноземних держав знайшла відображення у низці резолюцій, прийнятих ООН, де Росію на офіційному рівні визнали державою-агресором: «Територіальна цілісність України» [16], «Агресія проти України» [17], «Гуманітарні наслідки агресії проти України» [18], «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН» [19] та «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні» [20]. Про це вказується і в постанові Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до міжнародних організацій, парламентських асамблей, урядів та парламентів іноземних держав у зв'язку з проведенням Російською Федерацією незаконних виборів на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» [21]. Примітно, що укладачі зазначеного документа вкотре висловили прохання використати посилення санкційного тиску на РФ як одного з механізмів, що формує економічну мотивацію до деескалації конфлікту зі сторони держави-правопорушника.

Порушення РФ міжнародного права та його вплив на роботу приватних іноземних компаній на її території

Санкції є відображенням протидії окремих країн чи міжнародної спільноти загалом проти політичних подій, які йдуть у розріз із основними принципами міжнародного права. Вони полягають в обмежувальних різнопланових заходах (щодо логістики, економіки, фінансової системи, експорту, імпорту та навіть окремих осіб). З моменту незаконної анексії Кримського півострова до РФ систематично застосовують різні за природою міжнародні санкції, але, як показала практика, особливого значення набули саме торговельні санкції, оскільки вони спрямовані на позбавлення Росії економічної опори і найбільшого джерела прибутку [22].

Виявом вищевказаної міри впливу є такі статистичні дані: станом на 04.02.2024 з ринку РФ вийшли 356 компаній, 544 компанії скоротили свої

операції і призупинили нове інвестування, 1210 компаній перебувають у процесі виходу з ринку РФ. Значення позиції компаній, котрі остаточно відмовились співпрацювати з країною-терористом, є істотним, оскільки якщо розглянути довоєнний 2021 р., можна сформулювати висновок, що лише ними було згенеровано прибутку на 93,1 млрд дол. і сплачено 5,4 млрд дол. до бюджету Росії. При цьому з середини квітня 2022 р. спостерігається зростання частки фірм, керівні органи яких прийняли рішення залишатись у РФ. Загалом, близько 43 % компаній різних країн світу все ще працюють у Росії, 14,7 % перебувають у стані очікування і лише 9,6 % здійснили повний вихід [23].

Таким чином, проблематика відмови міжнародних компаній полишати ринок Росії полягає перш за все у їх сприянні геноциду населення України, руйнуванню міст й іншим злочинам проти людяності. Наприклад, 09.03.2022 р. американська транснаціональна корпорація PepsiCo заявила про припинення виробництва у країні, яка порушує світовий порядок, проте вже у серпні 2022 р. її діяльність з виробництва напоїв у Росії була відновлена. Податки, які сплачує компанія в скарбницю РФ, автоматично роблять співучасть PepsiCo в контексті війни активною і непрямою. Одночасно з наведеним, в Україні фірма реалізує близько 14 брендів, залучає місцевих жителів до роботи і здійснює виробництво на фабриках [24]. Два її заводи розташовані в Миколаївській області, в котрій лише в період з 24.02.2022 по 24.11.2023 р. було зафіксовано: загибель щонайменше 367 людей, поранення – близько 690 осіб, пошкодження від 4480 будівель, та 2562 події, пов'язані з російськими атаками [25]. Ще одна мануфактура розташована в місті Харків, бойові дії за яке, згідно з Переліком територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затвердженим наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України 22.12.2022 р. № 309, тривали з 24.02.2022 р. до 15.09.2022 р. Тобто PepsiCo поновили роботу в Росії, коли та знищувала цивільну інфраструктуру та віддавала накази вбивати мирних жителів Харківщини, частина з яких працювала на PepsiCo, чи була їх клієнтською базою. І хоч масштаби наслідків цього періоду точно не відомі, приблизні цифри з області за весь час війни такі – близько 3000 дорослих осіб було вбито, також загинуло 306 дітей [26]. Збудувало PepsiCo підприємство і на Київщині – в регіоні, який загарбники планували взяти за 3 дні, в регіоні, де відбулися Бучанська різанина, битва за Ірпінь, бої за аеропорт «Гостомель», затоплення села Демидова, в регіоні, що переповнений мінами й братськими могилами.

Робота виробничих ліній у Київській та Миколаївській областях означає залучення тамтешніх громадян до праці, і в такому разі спонсорство вироб-

ництва бомб, ракет та іншої зброї, що застосовується державою-терористом, є спонсорством загрози життю власним співробітникам і споживачам.

У зв'язку з серйозним значенням окресленого питання реакція на нього спостерігається як з боку суспільства, так і з боку відповідних державних органів. Наприклад, від початку повномасштабного вторгнення була розроблена чимала кількість онлайн-додатків для населення, котрі надають інформацію щодо діяльності подібних до PepsiCo активних в Росії компаній (наприклад, застосунок «Зрада», програма «Крама»). З боку влади ґрунтовна робота була проведена Національним агентством з питань запобігання корупції, котре створило перелік міжнародних спонсорів війни. Усі фірми з цього списку вносяться до бази даних World-Check від міжнародної компанії LondonStock Exchange Group, аби захистити фінансовий сектор від спонсорів російської війни.

Так, завдяки інформації, наданої НАЗК, публічного розголосу набув кейс Auchan. Фірма відмовилась від припинення фінансування РФ, хоча лише у 2020 р. сплатила 167 млн дол. до російського бюджету. Такі цифри еквівалентні 15 літакам СУ-25, 42 танкам або 222 ракетам «Калібр». Крім того, корпорацією постачаються товари, що під видом гуманітарної допомоги становлять речі, потрібні окупантам для щоденного вжитку. На додаток до наведеного, «Ашан» передає до військкоматів інформацію про співробітників, після чого їх мобілізують з місця роботи [27].

Важливо зауважити, що рішення НАЗК із приводу визнання фірм спонсорами тероризму не є юридично зобов'язуючими, і мають тільки репутаційний тиск на компанії. Такий обмежений вплив спричинений тим, що згідно із Законом України «Про запобігання корупції» та іншими законодавчими актами, до кола повноважень НАЗК не входить застосування будь-яких заходів впливу на компанії, що продовжують працювати в РФ [28].

Отже, незважаючи на моральний аспект й запити з боку споживачів та міжнародної спільноти, компанії вирішують продовжувати ведення справ у Росії, і на це є причини. Коли питання стосується бізнесу, фінансова сторона є визначальною. Таким чином, компанії, які остаточно вийшли з ринку Росії, отримали в 2022 р. на 1,7 % менше доходу ніж у 2021 р., а фірми, які знаходяться в процесі реалізації таких заходів, втратили 7,1 % надходжень. Водночас ті, хто залишились, змогли отримати виручку більшу на 12,7 % [23]. Ще однією причиною, що ускладнює підприємствам вихід з РФ, є російський Федеральний закон «Про іноземні інвестиції» № 160-ФЗ, що, відповідно до останніх змін, містить положення з вимогою до іноземних компаній, які хочуть продати власні активи, пройти оцінку російською дер-

жавною агенцією, а потім здійснювати продаж зі знижкою до 50 % [29]. При цьому показовим є кейс компанії Danone, котра намагалась правомірним шляхом відокремити свою діяльність від держави-агресора, але в результаті її активи націоналізували. Аналогічна ситуація сталася з Carlsberg [30]. Деякі ж фірми, що поставляють товари першої необхідності (AstraZeneca...), заявляють про добросовісність і вірність клієнтам як основні підстави для відмови порвати зв'язки з Росією [31].

Наразі юридично від іноземних компаній вимагається вийти з ринку Росії виключно у тому випадку, якщо їх діяльність підпадає під режим санкцій. Такий режим може бути міжнародним (обмеження через відповідні організації), національним (описані заходи впливу розробляються однією країною на власний розсуд) чи регіональним (санкції запроваджуються однією країною чи кількома проти іншого регіону). Так, у контексті останнього виду, деякі компанії припиняють діяльність у Росії через економічні санкції, запроваджені Великою Британією, США, ЄС тощо. Наприклад, уряд Японії прийняв рішення від 15.12.2023 р. щодо розширення санкційного списку фізичних та юридичних осіб, які вважаються причетними до анексії Криму і м. Севастополь (Україна) а також до дестабілізації ситуації на Сході України [32]. Деякі фірми можуть керуватись добровільними засадами. Ті компанії, які досі займаються інвестуванням у Росії, мають шанси бути визнаними міжнародною спільнотою як пособники; підбурювачі; співучасники (у прямій, непрямій чи мовчазній формах). При цьому варто зауважити, що ні Міжнародний кримінальний суд, ні міжнародні кримінальні трибунали юрисдикції щодо юридичних осіб не мають, але ситуація з персоналом фірм як фізичними особами є протилежною. Наразі є відомою чимала кількість випадків, коли проти компаній та їх директорів були порушені цивільні й кримінальні справи за міжнародні правопорушення. Прикладом є компанія Lafarge у контексті сирійської війни [33].

Робота іноземних приватних компаній на території РФ з погляду концепції бізнесу і прав людини

Примітно, що ООН були розроблені Керівні принципи щодо бізнесу та прав людини і Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств. Перші включають у себе 31 положення, які спираються на три підвалини («стовпи»). Перший «стовп» наголошує на зобов'язанні держави гарантувати здійснення захисту прав людини; другий – робить акцент на корпоративній відповідальності підприємств за дотриманням прав людини; третій – декларує принцип доступності та ефективності засобів захисту для жертв. Проблематика виявляється в тому, що ця концепція охоплює як механізми

обов'язковості державних приписів, так і зобов'язання підприємств, котрі вони беруть на себе добровільно, а це означає рекомендаційний характер і відсутність відповідальності. Наслідком є низька ефективність у контексті впровадження [34].

У 2015 р. ООН розробила Цілі сталого розвитку, що стали закликком до дій задля скорочення бідності, захисту планети і найголовніше – забезпечення мирного та якісного життя людей. Дії компаній, що досі працюють із Росією, порушують концепцію цілі № 16 – «мир та справедливість», і як наслідок: цілі № 1 – «подолання бідності», 2 – «подолання голоду», 3 – «міцне здоров'я», 4 – «якісна освіта», 7 – «відновлювана енергія», 8 – «гідна праця та економічне зростання», 9 – «інновації та інфраструктура», 11 – «сталий розвиток міст та спільнот», 12 – «відповідальне споживання», 13 – «боротьба зі зміною клімату», 15 – «збереження екосистем суходолу» [35].

Наслідки цього вплинули на життя суспільства в Україні, оскільки за війну тут: підвищився рівень бідності до 24,1 % (порушення права на достойний рівень життя) [36]; неодноразово виникала проблема з харчуванням і особливо на окупованих територіях (порушення права на достатнє харчування і права на свободу від голоду) [37]; загинуло сотні тисяч людей (порушення права на життя) [38]; численну кількість разів атакували енергетичну інфраструктуру [39]; як мінімум 5 млн людей втратили роботу (порушення права на працю) [40]; зруйнували або пошкодили понад 130 000 об'єктів цивільної інфраструктури (порушення права на житло) [41]; винищили десятки населених пунктів (порушення права на вільний вибір місця проживання) [42]; завдали шкоди клімату на мільярди доларів (порушення права на здорове довкілля) [43]; було наповнено водні ресурси мінами та бомбами (порушення права користування водними ресурсами) [44].

Важливо зауважити, що наразі є прогалина в глобальному управлінні та реалізації принципу верховенства права. Це наслідок нездатності міжнародного товариства домовитись про обов'язкові стандарти, що врегулювали б питання, пов'язані з бізнесом і правами людини. Відповідно, ключові рішення, які мають вплив на конфлікти й злочини проти людяності, приймаються приватними суб'єктами, що спочатку розглядають прибутковність.

Необхідно зазначити і про режим належної обачності у сфері прав людини. Це процес з виявлення та ведення обліку значення діяльності компанії на права людини. Явище включає чотири етапи: пошук та розбір імовірно несприятливих впливів фірми на права людини; застосування заходів усередині компанії, спрямованих на покращення отриманих на першому етапі результатів; відстеження ефективності змін; показ зацікавленим сторонам

остаточної політики, що відповідає Керівним принципам щодо бізнесу та прав людини [45]. Так само, як і останнім, існує необхідність надати цьому режиму імперативності, а це було б можливим у разі підтримки відповідної законодавчої ініціативи в ЄС і окремих юрисдикціях зокрема.

Висновки

Необхідно зауважити, що метою численних нормативно-правових актів є забезпечення для кожного індивіда належних умов життя, тому коли в ХХІ ст. такий суб'єкт, як держава, зневажає гуманістичні напрацювання людства, це не повинно лишатись без дієвої реакції, зокрема від приватних компаній. Відповідно, для стимулювання фірм до боротьби з порушеннями прав людини в умовах агресії РФ, істотного значення набуває робота суб'єктів міжнародного права. Станом на зараз, розробка інструментів, котрі за змістом могли б спонукати компанії обирати шлях, за якого першочергово вони б керувались принципами щодо прав людей, відіграє ключову роль. До таких можна було б віднести надання імперативного характеру вже створеним механізмам (режим належної обачності у сфері прав людини; Керівні принципи щодо бізнесу та прав людини тощо), а також складення нових. У цьому випадку корпорації б допомагали опанувувати цілі відповідних організацій, сприяли б упорядкуванню суспільних відносин. Що стосується подій в Україні, то, вийшовши з ринку держави-агресора, фірми б позбавили РФ її економічної опори, зробивши, таким чином, внесок у пришвидшення деескалації конфлікту.

Список використаних джерел

- [1] Дорошенко В. А. Правові механізми захисту прав людини під час війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 323–326. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/74>.
- [2] Ляшко О. О. Порушення громадянських і політичних прав та свобод людини на тимчасово окупованих територіях України та способи їх захисту. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. С. 19–27. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/6.pdf (дата звернення: 15.08.2024).
- [3] Уварова О. О., Буряковська К. О. Бізнес і права людини : навч. посіб. Харків, 2019. 148 с.
- [4] Kallen H. M. Of war and peace. New York : Graduate Faculty of Political and Social Science, New School for Social Research, 1939. P. 361–391.
- [5] Oppenheim L. International Law. Palala Press, 2015. Vol. 2. 754 p.
- [6] Sorel G. Réflexions sur la violence. 2ed. Paris : Rivière, 1910. 412 p.
- [7] Starke J. G. Introduction to International Law. London : Butterworths, 1972. 631 p.
- [8] IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї : Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 09.05.2024).

- [9] Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога) від 27.08.1928 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text (дата звернення: 09.05.2024).
- [10] Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 09.05.2024).
- [11] Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 09.05.2024).
- [12] Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
- [13] Звіт Незалежної Міжнародної Слідчої Комісії щодо України А/HRC/55/66 від 18.03.2024 р. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/a-hrc-55-66-aev.pdf> (дата звернення: 09.05.2024).
- [14] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) «Визначення агресії» від 14.12.1974 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169633__169633 (дата звернення: 09.05.2024).
- [15] Про звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верховної Ради України від 27.01.2015 р. № 129-19. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/351834__351899 (дата звернення: 09.05.2024).
- [16] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 68/262 «Територіальна цілісність України» від 27.03.2014 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU14123> (дата звернення: 09.05.2024).
- [17] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № ES-11/1 «Агресія проти України» від 02.03.2022 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU22003> (дата звернення: 09.05.2024).
- [18] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № ES11/2 «Гуманітарні наслідки агресії проти України» від 24.03.2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-shvalennya-rezolyucii-generalnoyi-asambleyi-oon-gumanitarni-naslidki-agresiyi-proti-ukrayini> (дата звернення: 09.05.2024).
- [19] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № ES11/4 «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН» від 12.10.2022 р. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%90%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D1%97_%D0%9E%D0%9E%D0%9D_ES-11/4 (дата звернення: 09.05.2024).
- [20] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № ES-11/6 «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні» від 23.02.2023 р. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%9

0%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D1%97_%D0%9E%D0%9E%D0%9D_ES-11/6 (дата звернення: 09.05.2024).

- [21] Постанова Верховної Ради України Про звернення Верховної Ради України до міжнародних організацій, парламентських асамблей, урядів та парламентів іноземних держав у зв'язку з проведенням Російською Федерацією незаконних виборів на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя від 21.09.2023 р. № 3387-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3387-IX#Text> (дата звернення: 09.05.2024).
- [22] Міжнародні санкції як інструмент стримування російської агресії проти України : аналіт. доп. / А. Бобровицький, Н. Гавриленко, А. Гончарук, І. Ус, Г. Широкий, Р. Юлдашев ; за заг. ред. М. Паламарчука. Київ : НІСД, 2023. 76 с. (Серія «Міжнародні відносини»). <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.10>.
- [23] 61-й випуск регулярного дайджесту про вплив виходу іноземних компаній на економіку РФ. *Kyiv School of Economic*. 05.02.2024 р. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/61-y-vipusk-regulyarnogo-daydzhestu-pro-vpliv-vihodu-inozemnih-kompaniy-na-ekonomiku-rf/> (дата звернення: 09.05.2024).
- [24] PepsiCo в Україні. *Internet Archive Wayback Machine*. 17.10.2019 р. URL: <https://archive.org/details/pepsicofritolayannualreports/frito1958/> (дата звернення: 09.05.2024).
- [25] 639 днів повномасштабної війни у Миколаївській області: узагальнення подій. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. 03.12.2023 р. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/639-dniv-povnomasshtabnoi-viyny-u-mykolaiivskiy-oblasti-uzahalnennia-podiy/> (дата звернення: 09.05.2024).
- [26] Скільки жителів загинуло у Харкові та області від початку війни. *Коментарі Харків*. 02.01.2024 р. URL: https://kharkov.comments.ua/ua/news/war/2023/24595-skilki-zhiteliv-zaginulo-u-harkovi-ta-oblasti-vid-pochatku-viyni.html?utm_source=ukrnet&utm_medium=ukrnet2 (дата звернення: 09.05.2024).
- [27] Фінансують війну та сприяють мобілізації в рф: французьку корпорацію Auchan Holding НАЗК внесло до переліку міжнародних спонсорів війни. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. 23.02.2023 р. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/finansuyut-vijnu-ta-spryyayut-mobilizatsiyi-v-rf-frantsuzku-korporatsiyu-auchan-nazk-vneslo-do-pereliku-mizhnarodnyh-sponsoriv-vijny/> (дата звернення: 09.05.2024).
- [28] Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 09.05.2024).
- [29] Про іноземні інвестиції в російській федерації : федеральний закон від 09.07.1999 р. № 160-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16283/ (дата звернення: 09.05.2024).
- [30] Це наче Венесуела. Найкраще дістається поплічникам. Як режим Путіна підминає під себе російські активи західних компаній. Розбір Ft. *Forbes.ua*. 21.07.2023 р. URL: <https://forbes.ua/svit/stari-dobri-chasi-povertayutsya-nova-khvilya-natsionalizatsii-v-rosii-pid-yaku-potrapili-inozemni-kompanii-analitika-ft-21072023-14966> (дата звернення: 09.05.2024).
- [31] Чому деякі західні бренди досі не йдуть з Росії. *BBC News Україна*. 25.09.2023 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c3g7gnen4zgo> (дата звернення: 09.05.2024).

- [32] Санкції проти РФ / Міністерство закордонних справ України. 04.07.2024 р. URL: <https://mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/sankciyi-proti-rf> (дата звернення: 09.05.2024).
- [33] Pietropaol I. Part 1: Do foreign companies have a responsibility under international law to leave Russia? *British Institute of International and Comparative Law*. March 14, 2022. URL: <https://www.biicl.org/blog/33/part-1-do-foreign-companies-have-a-responsibility-under-international-law-to-leave-russia?cookieset=1&ts=1728374991> (last accessed: 09.05.2024).
- [34] Публікація на тему «Керівні принципи ООН з питань бізнесу і прав людини». *Омбудсман України*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/uk/publikaciya-na-temu-kerivni-principi-oon-z-pitan-biznesu-i-prav-lyudini> (дата звернення: 09.05.2024).
- [35] The 17 goals. Sustainable Development. *United Nations*. URL: <https://sdgs.un.org/goals> (last accessed: 09.05.2024).
- [36] Світовий банк і Україна: Закладання фундаменту для відновлення в умовах війни. *World Bank*. 05.12.2023 р. URL: <https://www.worldbank.org/uk/results/2023/11/30/the-world-bank-and-ukraine-laying-the-groundwork-for-reconstruction-in-the-midst-of-war> (дата звернення: 09.05.2024).
- [37] Окупанти забрали гуманітарну допомогу, направлену жителям Мелітополя. *Інтерфакс-Україна*. 31.03.2022 р. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/819924.html> (дата звернення: 09.05.2024).
- [38] Troop deaths, injuries in Ukraine war nearing 500,000 – NYT citing US officials. *Reuters*. August 18, 2023. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/troop-deaths-injures-ukraine-war-nearing-500000-nyt-citing-us-officials-2023-08-18/> (last accessed: 09.05.2024).
- [39] Шевчук С. ВВП на генераторах. НБУ назвав цифру, скільки коштували українській економіці російські обстріли енергетичної інфраструктури *Forbes.ua*. 04.02.2023 р. URL: <https://forbes.ua/money/vvp-na-generatorakh-nbu-nazvav-tsifru-skilki-koshtovali-ukrainskiy-ekonomitsi-rosiyski-obstrili-energetichnoi-infrastrukturi-04022023-11510> (дата звернення: 09.05.2024).
- [40] Щонайменше 5 мільйонів людей в Україні втратили роботу через війну. *Слово і Діло*. 20.11.2022 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/20/novyna/ekonomika/shhonajmenshe-5-miljoniv-lyudej-ukrayini-vtratyly-robotu-cherez-vijnu> (дата звернення: 09.05.2024).
- [41] Україна в ОБСЄ: Росія зруйнувала і пошкодила понад 130 тисяч об'єктів цивільної інфраструктури. *Укрінформ*. 09.11.2023 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3784870-ukraina-v-obse-rosia-zrujnuvala-i-poskodila-ponad-130-tisac-obektiv-civilnoi-infrastrukturi.html> (дата звернення: 09.05.2024).
- [42] Так виглядає «звільнення»: які українські міста повністю чи частково зруйновані окупантами. *Слово і Діло*. 28.12.2023 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/12/28/infografika/suspilstvo/tak-vyhlyadaye-zvillnennya-yaki-ukrayinski-mista-povnistyuchy-chastkovo-zrujnovani-okupantamy> (дата звернення: 09.05.2024).
- [43] Шкода докільню від війни вже перевищує 1,9 трильйона гривень – Руслан Стрілець. *ArmyInform*. 15.04.2023 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/15/shkoda-dovkillyu-vid-vijny-vzhe-perevyshhuye-19-tryljona-gryven-ruslan-strilecz/> (дата звернення: 09.05.2024).

- [44] За час повномасштабного вторгнення на чорноморське узбережжя винесло до 70 морських бомб – Гуменюк. *Супільне.Новини*. 31.10.2023 р. URL: <https://suspilne.media/odesa/606061-za-cas-povnomasstabnogo-vtorgnenna-na-cornomorske-uzberezza-vineslo-do-70-morskih-bomb-gumenuk/> (дата звернення: 09.05.2024).
- [45] Human Rights Due Diligence. *CEECA Resource Hub*. URL: <https://ceeca-bhr.org/eecacategory/human-rights-due-diligence/> (дата звернення: 09.05.2024).

References

- [1] Doroshenko, V.A. (2023). Legal Mechanisms for the Protection of Human Rights During War. *Juridical scientific and electronic journal*, 2, 323-326. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/74>.
- [2] Iliashko, O.O. (2018). Violation of the Civil and Political Rights and Freedoms on the Temporarily Occupied Territories of Ukraine and Ways of Their Protection. *Scientific notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Juridical Sciences*, 4, 19-27. Retrieved from https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/6.pdf.
- [3] Uvarova, O.O., & Buriakovska, K.O. (2019). *Business and Human Rights*. Kharkiv.
- [4] Kallen, H.M. (1939). *Of war and peace*. New York: Graduate Faculty of Political and Social Science, New School for Social Research, 361-391.
- [5] Oppenheim, L. (2015). *International Law*. Palala Press, 2.
- [6] Sorel, G. (1910). *Réflexions sur la violence*. 2ed. Paris: Rivière.
- [7] Starke, J.G. (1972). *Introduction to International Law*. London, Butterworths.
- [8] Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. (October 18, 1907). The Hague. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
- [9] Treaty on the Prohibition of War as a Means of National Policy (The Kellogg-Briand Pact). (August 27, 1928). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text.
- [10] Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. Geneva. (August 12, 1949). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.
- [11] United Nations Charter. (June 26, 1945). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.
- [12] Buromenskyi, M.V. (2006). *International Law*. Kyiv: Jurincom Inter.
- [13] Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine A/HRC/55/66. (March 18, 2024). Retrieved from <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/a-hrc-55-66-aev.pdf>.
- [14] Definition of Aggression. General Assembly Resolution 3314 (XXIX). (December 14, 1974). Retrieved from: https://zakononline.com.ua/documents/show/169633__169633.
- [15] Resolution of Verkhovna Rada of Ukraine No. 129-19 "On the Reference of Verkhovna Rada of Ukraine to the UN, European Parliament, PACE, Parliamentary Assembly of NATO, Parliamentary Assembly of OSCE, Parliamentary Assembly of GUAM, National Parliaments of the States of the World on the Recognition of the Russian Federation as a Terrorist State". (January 27, 2015). Retrieved from https://zakononline.com.ua/documents/show/351834__351899.
- [16] UN General Assembly Resolution No. 68/262 "Territorial Integrity of Ukraine". (March 27, 2014). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MU14123>.

- [17] UN General Assembly Resolution No. ES-11/1 "Aggression against Ukraine". (March 2, 2022). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MU22003>.
- [18] UN General Assembly Resolution No. ES11/2 "Humanitarian consequences of the aggression against Ukraine". (March 24, 2022). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-shvalennya-rezolyucii-generalnoyi-asambleyi-oon-gumanitarni-naslidki-agresiyi-proti-ukrayini>.
- [19] UN General Assembly Resolution No. ES11/4 "Territorial integrity of Ukraine: defending the principles of the Charter of the United Nations". (October 12, 2022). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%90%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D1%97_%D0%9E%D0%9E%D0%9D_ES-11/4.
- [20] UN General Assembly Resolution No. ES-11/6 "Principles of the Charter of the United Nations underlying a comprehensive, just and lasting peace in Ukraine". (February 23, 2023). Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%90%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D1%97_%D0%9E%D0%9E%D0%9D_ES-11/6.
- [21] Resolution of Verkhovna Rada of Ukraine No. 3387-20. "On the Reference of Verkhovna Rada of Ukraine to International Organizations, Parliamentary Assemblies, Governments, and Parliaments of Foreign States due to the Unlawful Elections held by Russian Federation on the Temporarily Occupied Territories of Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia, and Kherson Regions of Ukraine, Autonomous Republic of Crimea, and the city of Sebastopol". (September 21, 2023). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3387-IX#Text>.
- [22] Bobrovtskyi, A., Havrylenko, N., Honcharuk, A., Us, I., Shyrokyi, G., & Juldashv, R. (2023). *International Sanctions as an Instrument of Deterrence of Russian Aggression against Ukraine*. M. Palamarchuk (Ed.). Kyiv: NICD. (Series "International relations"). <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.10>.
- [23] The 61st Issue of a Regulatory Digest on the Impact of Foreign Companies' Departure on the Economy of the RF. *Kyiv School of Economics*. (February 5, 2024). Retrieved from <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/61-y-vipusk-regulyarnogo-daydzhestu-proplyiv-vihodu-inozemnih-kompaniy-na-ekonomiku-uf/>.
- [24] PepsiCo in Ukraine. *Internet Archive Wayback Machine*. (October 17, 2019). Retrieved from <https://archive.org/details/pepsicofritolayannualreports/frito1958/>.
- [25] 639 days of the Full-scale War in Mykolaiv Region: Summarizing Events. *Ukrainian Helsinki Union on Human Rights*. (December 3, 2023). Retrieved from <https://www.helsinki.org.ua/articles/639-dniv-povnomasshtabnoi-viyny-u-mykolaivskiy-oblasti-uzahalnennia-podiy/>.
- [26] How many People died in Kharkiv and Kharkiv Region from the beginning of the War. *Kharkiv Commentaries*. (January 2, 2024). Retrieved from https://kharkov.comments.ua/ua/news/war/2023/24595-skilki-zhiteliv-zaginulo-u-harkovi-ta-oblasti-vid-pochatku-viyni.html?utm_source=ukrnet&utm_medium=ukrnet2.
- [27] Financing the war and contributing to mobilization in the Russian Federation: the French corporation Auchan was included in the list of International sponsors of the war by the

- NACP. *National Agency of Corruption Prevention*. (February 23, 2023). Retrieved from <https://nazk.gov.ua/uk/finansuyut-vijnu-ta-spryyayut-mobilizatsiyi-v-rf-frantsuzku-korporatsiyu-auchan-nazk-vneslo-do-pereliku-mizhnarodnyh-sponsoriv-vijny/>.
- [28] Law of Ukraine No. 1700-18 "On the Corruption Prevention". (October 14, 2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
- [29] Russian Federal Law No. 160-ФЗ "On the Foreign Investments". (July 9, 1999). Retrieved from https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16283/.
- [30] "It's like Venezuela. The best goes to the cronies". How Putin's regime is taking over the Russian assets of Western companies. FT analysis. *Forbes.ua*. (July 21, 2023). Retrieved from <https://forbes.ua/svit/stari-dobri-chasi-povertayutsya-nova-khvilya-natsionalizatsii-v-rosii-pid-yaku-potrapili-inozemni-kompanii-analitika-ft-21072023-14966>.
- [31] Why some Western brands are still not leaving Russia? *BBC News Ukraine*. (September 25, 2023). Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c3g7gnen4zgo>.
- [32] Sanctions against Russian Federation. *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. (July 4, 2024). Retrieved from <https://mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/sankciyi-proti-rf>.
- [33] Part 1: Do Foreign Companies have a Responsibility under International Law to leave Russia? *British Institute of International and Comparative Law*. (March 14, 2022). Retrieved from <https://www.biicl.org/blog/33/part-1-do-foreign-companies-have-a-responsibility-under-international-law-to-leave-russia?cookiesset=1&ts=1728374991>.
- [34] UN Guiding Principles on Business and Human Rights. *Ombudsman of Ukraine*. Retrieved from <https://ombudsman.gov.ua/uk/publikaciya-na-temu-kerivni-principi-oon-z-pitan-biznesu-i-prav-lyudini>.
- [35] The 17 goals. Sustainable Development. *United Nations*. Retrieved from <https://sdgs.un.org/goals>.
- [36] The World Bank and Ukraine: Laying the Groundwork for Reconstruction in the Midst of War. *World Bank*. (December 5, 2023). Retrieved from <https://www.worldbank.org/uk/results/2023/11/30/the-world-bank-and-ukraine-laying-the-groundwork-for-reconstruction-in-the-midst-of-war>
- [37] Occupants seize humanitarian aid sent to Melitopol residents. *Interfax-Ukraine*. (March 31, 2022). Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/819924.html>.
- [38] Troop deaths, injuries in Ukraine war nearing 500,000 – NYT citing US officials. *Reuters*. (August 18, 2023). URL: <https://www.reuters.com/world/europe/troop-deaths-injures-ukraine-war-nearing-500000-nyt-citing-us-officials-2023-08-18/>.
- [39] Shevchuk, S. (February 4, 2023). GDP on generators. The NBU has given an estimate of how much the Russian shelling of energy infrastructure cost the Ukrainian economy. *Forbes.ua*. Retrieved from <https://forbes.ua/money/vvp-na-generatorakh-nbu-nazvav-tsifru-skilki-koshtuvali-ukrainskiy-ekonomitsi-rosiyski-obstrili-energetichnoi-infrastrukturi-04022023-11510>.
- [40] At least 5 million people in Ukraine have lost their jobs due to the war. *Word and Act*. (November 20, 2022). Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/20/novyna/ekonomika/shhonajmenshe-5-miljoniv-lyudej-ukrayini-vtratyly-robotu-cherez-vijnu>.
- [41] Ukraine in the OSCE: Russia has destroyed and damaged over 130 thousand civilian infrastructure objects. *Ukrinform*. (November 9, 2023). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3784870-ukraina-v-obse-rosia-zrujnuvala-i-poskodila-ponad-130-tisac-obektiv-civilnoi-infrastrukturi.html>.

- [42] This is what "liberation" looks like: which Ukrainian cities are completely or partially destroyed by the occupiers. *Word and Act*. (December 28, 2023). Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2023/12/28/infografika/suspilstvo/tak-vyhlyadaye-zvilmennya-yaki-ukrayinski-mista-povnistyu-chy-chastkovo-zrujnovani-okupantamy>.
- [43] Environmental damage caused by the war already exceeds 1.9 trillion hryvnias – Ruslan Strelets. *ArmyInform*. (April 15, 2023). Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2023/04/15/shkoda-dovkillyu-vid-vijny-vzhe-perevyshhuye-19-tryljona-gryven-ruslan-strilecz/>.
- [44] Up to 70 naval bombs landed on Black Sea coast during full-scale invasion – Humeniuk. *Suspilne.News*. (October 31, 2023). Retrieved from <https://suspilne.media/odesa/606061-za-cas-povnomasstabnogo-vtorgnenna-na-cornomorske-uzberezza-vineslo-do-70-morskih-bomb-gumenuk/>.
- [45] Human Rights Due Diligence. *CEECA Resource Hub*. Retrieved from <https://ceeca-bhr.org/eecacategory/human-rights-due-diligence/>.

Дар'я Олександрівна Філіппова

студентка факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: d.o.filippova@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0004-4475-4557

Наталія Юліївна Філатова-Білоус

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри цивільного судочинства,

арбітражу та міжнародного приватного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: filatovaukraine@gmail.com

ORCID 0000-0003-4243-3990

Daria O. Filippova

Student of Faculty of the Prosecutor's Office

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: d.o.filippova@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0004-4475-4557

Natalia Yu. Filatova-Bilous

Ph.D. in Law, Assistant Professor,

Assistant Professor of the Department of Civil Justice,

Arbitration and International Private Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: filatovaukraine@gmail.com

ORCID 0000-0003-4243-3990

Рекомендоване цитування: Філіппова Д. О., Філатова-Білоус Н. Ю. Міжнародні компанії як спонсори порушень прав людини, спричинених російською агресією. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 68–85. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.311823>.

Suggested Citation: Filippova, D.O., & Filatova-Bilous, N.Yu. (2024). International Companies as Sponsors of Human Rights Violations Caused by Russian Aggression. *Problems of Legality*, 166, 68-85. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.311823>.

Статтю подано / Submitted: 03.09.2024

Доопрацьовано / Revised: 04.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 01.11.2024

Біологічна безпека: актуальні тенденції правового регулювання та сучасні виклики

Ельбіс Євгенівна Туліна*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: e.ye.tulina@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю адаптації правових механізмів у сфері біобезпеки до нових викликів, з якими стикається Україна в умовах глобальних змін що вимагають комплексного підходу до забезпечення екологічної безпеки та здоров'я населення. Мета статті полягає в аналізі чинників, що впливають на формування ефективної системи біобезпеки в Україні, оцінці наявних правових норм та рекомендацій щодо їх вдосконалення для забезпечення належного реагування на біологічні загрози в сучасному контексті. У дослідженні застосовано різноманітні методи наукового пізнання: діалектичний, формально-юридичний, методи аналізу та синтезу, зокрема логічного аналізу, прогностичний тощо. У статті розглянуто правове забезпечення біобезпеки як важливого елемента екологічної безпеки. Проаналізовано різні наукові підходи до визначення поняття «біологічна безпека», зокрема погляди дослідників на її складові та значення для охорони здоров'я і довкілля. Обґрунтовано важливість використання в законодавстві широкого підходу до визначення дефініції поняття «біологічна безпека». Розглянуто вітчизняне законодавство з питань забезпечення біобезпеки, включаючи Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» як основу правового регулювання в цій сфері. Констатовано, що Стратегія біобезпеки та біологічного захисту, затверджена Указом Президента України у 2021 році, є одним із найважливіших стратегічних документів у сфері забезпечення біобезпеки. Встановлено, виходячи з положень цієї Стратегії та інших правових актів, основні біологічні загрози в Україні, які серед іншого включають інвазивні чужорідні види, генетично модифіковані організми, інфекційні захворювання, антибіотикорезистентність та екологічні зміни, які безпосередньо впливають на здоров'я людей, тварин та екосистему тощо. Наголошено, що наявні загрози вимагають застосування комплексного підходу до регулювання і контролю. Відзначено, що Стратегія вперше на законодавчому рівні перераховує всі можливі біологічні загрози, що є значним кроком уперед. Аргументовано, що створення чіткої законодавчої бази сприяє ефективному управ-

лінню у сфері боротьби з усіма біологічними загрозами. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки про необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання у сфері біобезпеки та біологічного захисту.

Ключові слова: екологічна безпека; біологічна безпека; біобезпека та біологічний захист; інвазивні види флори та фауни; генетично модифіковані організмами; біологічні агенти.

Biological Security: Current Trends in Legal Regulation and Contemporary Challenges

Elbis Ye. Tulina*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: e.ye.tulina@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the research topic is determined by the necessity to adapt legal mechanisms in the field of biosecurity to new challenges faced by Ukraine in the context of global changes, which require a comprehensive approach to ensuring ecological safety and public health. The aim of the article is to analyze the factors influencing the formation of an effective biosecurity system in Ukraine, to assess existing legal norms, and to provide recommendations for their improvement to ensure an appropriate response to biological threats in the contemporary context. Various methods of scientific inquiry have been employed in the study: dialectical, formal-legal, and methods of analysis and synthesis, including logical analysis, prognostic methods, and others. This article examines the legal provision of biological security as an essential element of environmental security. It analyzes various scientific approaches to defining the concept of "biological security", including researchers' perspectives on its components and significance for health and the environment. The importance of adopting a broad approach in legislation to define the term "biological security" is justified. Domestic legislation on biological security is reviewed, with a focus on the Law of Ukraine "On the State System of Biological Security in the Creation, Testing, Transportation, and Use of Genetically Modified Organisms" as the foundation for legal regulation in this area. It is noted that the Biosafety and Biological Security Strategy, approved by the Presidential Decree of Ukraine in 2021, is one of the most important strategic documents in the field of biological security. Based on the provisions of this Strategy and other legal acts, the main biological threats in Ukraine are identified, which include, among others, invasive alien species, genetically modified organisms, infectious diseases, antibiotic resistance, and ecological changes that directly affect human, animal, and ecosystem health. The existing threats necessitate a comprehensive approach to regulation and control. The Strategy notably enumerates all potential biological threats for the first time at the legislative level, representing a significant advancement. It is argued that the establishment of a clear legislative framework contributes to effective management

in combating all biological threats. Based on the conducted research, conclusions have been drawn regarding the necessity for further improvement of legal regulation in the field of biosafety and biosecurity.

Keywords: environmental security; biological security; biosafety and biosecurity; invasive species of flora and fauna; genetically modified organisms; biological agents.

Вступ

Нині через повномасштабне вторгнення РФ наша країна переживає надскладні часи, саме тому на передній план виходить питання забезпечення безпеки, зокрема й біологічної. Звісно, в умовах постійних, іноді радикальних, змін, які відбуваються чи зумовлені ситуацією, що склалася, і появи нових викликів, з якими до цього не доводилося стикатися, для України питання безпеки (як держави, так і кожного громадянина), охорони здоров'я й захисту територіальної цілісності набувають особливого значення. Зрозуміло, що в сучасному мінливому світі їх вирішення вимагає від науковців і законотворців використання не лише традиційних підходів, а й нових, інноваційних. Зараз існує нагальна потреба у миттєвому, або принаймні швидкому, реагуванні на виклики, що виникають у сфері безпеки, зокрема й біологічної, формуванні правової бази, спираючись на приписи якої, можна врегулювати більшість проблем і знайти механізми протистояння сучасним загрозам, пов'язаним, крім іншого, і з біологічними агентами.

Однак передусім слід розібратися, що таке «біобезпека», біологічна безпека. Варто вказати, що залежно від конкретної сфери діяльності згаданий термін має різні значення. Історично він використовувався для позначення заходів щодо запобігання інфекційним захворюванням, зокрема шкідникам, у сільському господарстві й тваринництві. На цей час його значення розширилося, складовими його дефініції стали біологічний тероризм, а також сучасні загрози здоров'ю людей, тварин і рослин, навколишньому середовищу, зокрема, у випадках природних спалахів, а не лише при навмисному вивільненні патогенних агентів.

Не можна оминати увагою й того, що нині поняття «біобезпека» і «біозахист», попри наявні між ними важливі відмінності [1], часто вживаються як синоніми. Вказане створює певні труднощі, вносить плутанину, що, у свою чергу, заважає виробленню понятійно-категоріального апарату, одностайності підходів при визначенні заходів і механізмів забезпечення безпеки. Отже, спробуємо розмежувати ці терміни, виокремивши, у чому різниця.

До того ж варто брати до уваги й те, що в біобезпеці нині існують конкретні міжнародні стандарти, що мають секторні ідентичності, зокрема, такі, як

охорона здоров'я, сільське господарство й навколишнє середовище. що пов'язано з особливостями й індивідуальністю окремих секторів. Наприклад, біобезпека людей займається діагностикою й дослідженням зоонозних і нових захворювань; у центрі уваги біобезпеки тварин профілактика й контроль захворювань у тваринницьких господарствах, на аквакультурних фермах і складах кормів; предметом вивчення біобезпеки рослин виступає захист рослинних галузей і виробництва сільськогосподарських культур; екологічна біобезпека акцент ставить на захисті навколишнього середовища від негативних наслідків, що настають через вплив інвазивних чужорідних видів. Такий поділ дає змогу ефективно вирішувати проблеми запобігання поширенню й негативному впливу біологічних інвазій, які є специфічними для одного сектору.

Утім на сьогодні недостатньо досліджені зв'язки між біобезпекою людей, тварин, рослин і навколишнього середовища, але вони можуть бути значними [2]. Отже, варто зосередитися й на цьому.

Таким чином, усвідомлюючи складність і багатогранність проблеми, у цій статті ми спробуємо детально розглянути основні правові акти й наукові підходи, що стосуються забезпечення біологічної безпеки в Україні. Із цією метою проаналізуємо, як ці документи впливають на формування єдиної системи регулювання, а також окреслимо ключові проблеми і перспективи, які стоять перед українським законодавством у цій сфері.

Актуальність дослідження підтверджується також нагальною потребою у проведенні всебічного аналізу й розробленні ефективних правових механізмів, що дають можливість майже миттєво реагувати на швидкі зміни в навколишньому середовищі та виклики. Вказане видається цілком логічним, оскільки в сучасному світі, де наукові досягнення й технологічні інновації стрімко розвиваються, Україні потрібно мати надійну правову базу, спираючись на положення якої, країна мала б змогу не лише захищатися від наявних загроз, а й швидко відповідати на нові виклики. Це дасть змогу не тільки створити ефективні законодавчі рамки, а й забезпечити належний рівень обізнаності суспільства з питань біобезпеки, що є критично важливим для формування стійкої і безпечної держави.

Метою цього дослідження є аналіз чинників, що впливають на біологічну безпеку в Україні, а також оцінка ефективності наявних правових механізмів і рекомендацій щодо їх вдосконалення в умовах сучасних викликів. Досягнення мети дослідження передбачає вирішення таких завдань, як аналіз правових актів, що регулюють біологічну безпеку в Україні, ідентифікація основних проблем та прогалин у чинному законодавстві, а також розробка

рекомендацій для покращення системи регулювання біологічної безпеки на національному рівні.

Огляд літератури

Як показує аналіз літератури, біобезпека, на думку дослідників, є критично важливим елементом екологічної безпеки. Її забезпечення як складової загальної безпеки в сучасних умовах вважається пріоритетним напрямом державної політики в цілому й одним з основних завдань екологічної політики. У зв'язку з цим регулювання суспільних відносин у цій сфері залишається у центрі уваги багатьох вчених – представників еколого-правової науки. Так, Т. А. Шараєвська підкреслює, що в системі екологічного права необхідні всебічні дослідження регулювання відносин, пов'язаних із біологічною безпекою, яка є предметом вивчення різних правових галузей. Вчена вважає, що це допоможе обґрунтувати доцільність створення правового інституту біологічної безпеки [3, с. 26]. Окреслена проблема набуває особливої актуальності, адже донедавна питання біобезпеки розглядали переважно лише в контексті генно-інженерної діяльності [4; 5, с. 56]. Л. В. Струтинська-Струк у своєму дисертаційному дослідженні виокремила основні ознаки біологічної безпеки як складової екологічної безпеки та презентувала правові механізми, які можуть забезпечити її при поводженні з генетично модифікованими організмами [6]. Її дослідження є важливим внеском у розробку теоретичних основ регулювання цієї сфери.

Однак ключовим висновком, який можна сформулювати, опрацьовуючи думки науковців, є те, що в усіх дослідженнях підкреслюється нагальність забезпечення безпеки біологічних об'єктів і мінімізації ризиків, пов'язаних із негативними біологічними впливами, особливо за сучасних викликів. Деякі вчені акцентують на важливості віднайдення правових механізмів забезпечення біологічної безпеки, відзначаючи при цьому потребу в комплексному підході до цього питання.

Отже, аналіз досліджень науковців-правників свідчить про критичну важливість біобезпеки як складової екологічної безпеки, забезпечення якої має стати пріоритетним напрямом державної політики.

Спираючись на все наведене вище, мета дослідження полягає у всебічному вивченні й аналізі приписів вітчизняного законодавства з питань забезпечення біологічної безпеки, віднайденні ефективних засобів і механізмів, а також виокремленні видів біологічних загроз (чинників), що можуть здійснювати шкідливий біологічний вплив на навколишнє середовище та життя й здоров'я людей.

Матеріали та методи

Об'єктом дослідження є нормативно-правові акти України, а також наукові праці й медіа-публікації, що стосуються правового забезпечення біологічної безпеки, зокрема в контексті біологічних загроз. Для досягнення поставленої мети застосовано різноманітні методи. Діалектичний метод дозволив детально відобразити еволюцію концепції біобезпеки й біологічних загроз, розглядаючи їх зв'язки й розвиток із позицій сучасних викликів. Застосування формально-юридичного методу сприяло визначенню сутності відповідних правових норм, а також формулюванню власних висновків щодо ефективності їх реалізації.

Під час дослідження також використовувалися методи аналізу та синтезу, зокрема логічного аналізу, що дозволило вивчити чинне екологічне законодавство в контексті біобезпеки, а також виявити прогалини в законодавстві й невідповідності в його реалізації, що може бути корисним для подальших правових реформ.

Крім того, завдяки прогностичному методу сформульовано висновки й визначено перспективи впровадження сучасних концепцій у сфері біобезпеки, проаналізовано можливі сценарії розвитку правового регулювання з урахуванням міжнародних тенденцій і викликів, що постають перед Україною в цій сфері.

Особливу увагу приділено біологічним загрозам, як-от: поширення інвазивних видів, генетично модифікованих організмів та інфекційних захворювань тощо. Завдяки комплексному підходу, поєднанню різних методів з'явилася можливість отримати всебічну картину правового забезпечення біологічної безпеки.

Результати та обговорення

Правове забезпечення біобезпеки в Україні в контексті стратегічних документів

Розгляд цього питання потрібно почати з аналізу визначальних, ключових документів, які закладають основи державної екологічної політики, що безпосередньо стосується і забезпечення біологічної безпеки. Так, у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» одним із пріоритетних напрямів визнано саме державну політику у сфері біологічної безпеки й біологічного захисту, наголошено на необхідності вжиття системних заходів зі створення й ефективного функціонування національних систем як біологічної безпеки і біологічного захисту, так і раннього виявлення й швидкого реагування на

поширення збудників особливо небезпечних хвороб, збереження безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища, а також захисту населення від безконтрольного й протиправного поширення генетично модифікованих організмів, протидії проявам біотероризму тощо [7]. Із наведеного, на наше переконання, впливають основні напрями й завдання державної політики у сфері біологічної безпеки й біологічного захисту. Крім того, варто звернути увагу на те, що законодавець вживає одночасно два терміни: «біологічна безпека» і «біологічний захист», що дає підстави вести мову про розуміння ним існування особливостей і відмінностей між цими поняттями.

Наступним документом, який потрібно розглянути, є Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14.09.2020 р. № 392 [8]. Серед поточних і прогнозованих загроз національним безпеці й інтересам України цим документом визнано посилення негативного впливу біологічних факторів на населення, зростання ймовірності виникнення загроз біологічного походження. Крім того, згідно зі Стратегією одним з основних напрямів зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави із забезпечення її національних інтересів і безпеки є формування ефективної системи біобезпеки і біологічного захисту. Цей документ став основою для розроблення цілої низки документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, які в подальшому визначатимуть шляхи й інструменти її реалізації. Більш того, законотворець вкотре розмежував поняття «біологічна безпека» і «біологічний захист», тим самим довівши, що вони не тотожні.

Продовжуючи раніше висловлену думку, зауважимо, що одним із таких документів стала саме Стратегія біобезпеки та біологічного захисту, затверджена Указом Президента України від 17.12.2021 р. № 688/2021 [9], де окреслюються мета, завдання забезпечення біобезпеки та біологічного захисту країни в контексті національної безпеки України, вказуються ключові напрями державної соціально-економічної політики в цій сфері. Відповідно до згаданого документа біобезпека становить одну з ключових складових екологічної та національної безпеки в Україні. Вбачається, що це цілком виправдано, бо нині спостерігається тенденція до посилення негативного впливу біологічних факторів на населення і природне середовище, що, у свою чергу, створює ризики біологічного характеру, які можуть бути пов'язані з потенційно небезпечними наслідками розвитку сучасних біотехнологій та синтетичної біології, а також з міграційними процесами, транскордонним переміщенням тварин і товарів, виникненням нових збудників емерджентних інфекцій, проявами біотероризму і відсутністю чітких процедур для

реалізації генетично-інженерної діяльності. Хоча цей документ не містить чіткої дефініції терміна «біологічна безпека» через свою специфіку, він визначає основні прогнозовані загрози, враховуючи зовнішні й внутрішні умови. Виходячи з тексту, нині викликають занепокоєння наявні тенденції до розширення предметної сфери, що, враховуючи багатогранність проблем і загроз, ускладнює виконання законодавцем покладеної на нього функції – формування державної політики. Водночас розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.07.2022 р. № 573-р затверджено план заходів з реалізації Стратегії біобезпеки та біологічного захисту на 2022–2025 роки [10].

Також потрібно згадати розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту за принципом “єдине здоров’я” на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації» від 27.11.2019 р. № 1416-р [11]. Як вбачається з тексту документа, його мета – поетапне створення єдиної системи біологічної безпеки й біологічного захисту за принципом «єдине здоров’я», виконання зобов’язань щодо охорони життя і здоров’я людей та тварин, запобігання поширенню на територію держави небезпечних інфекційних хвороб, вчасне реагування на спалахи інфекційних хвороб.

У зв’язку з цим виникає потреба навести думки і погляди вчених. Так, науковці підкреслюють, що принцип «єдиного здоров’я» є основоположною концепцією, що базується на мультидисциплінарному підході до розробки та впровадження політики, законодавства, програм і досліджень. Завдяки цьому відбувається взаємодія таких галузей, як охорона здоров’я людини й громадське здоров’я, ветеринарія, безпечність харчових продуктів і охорона навколишнього середовища. Звісно, таке співробітництво сприяє досягненню мети – забезпечення біологічної безпеки й захисту біологічного різноманіття [12, с. 80–81].

Отже, саме час з’ясувати, чи тотожні, синонімічні поняття «біологічна безпека» і «біологічний захист». Насамперед зауважимо, що у широкому розумінні біобезпека й біозахист стосуються здатності країн ефективно реагувати на біологічні загрози й супутні фактори. Це вимагає від держав вжиття заходів із підтримання власної безпеки і захисту інтересів, що включає: 1) запобігання і контроль над основними новими інфекційними захворюваннями; 2) вчинення оборонних дій з метою унеможливлення атак біологічною зброєю, а також запобігання терористичним атакам із використанням біологічної зброї, зловживанню біотехнологіями; 3) захист лабораторної біобезпеки, спеціальних біологічних ресурсів; 4) запобігання навалі чужорідних організмів [13]. Крім того, з огляду на масштабність завдань нині

використовується окремий інтегрований підхід до регулювання біобезпеки через єдину систему «One Biosecurity», який відображає синергію у здоров'ї людей, тварин, рослин та навколишнього середовища.

Одним із основних міжнародних документів, що визначає основи у сфері біобезпеки, свого часу став Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття, ратифікований Законом України від 12.09.2002 р. № 152-IV [14]. Цей протокол закладає основи правового регулювання у сфері забезпечення безпеки при використанні генетично модифікованих організмів (ГМО). Він слугує платформою для розвитку національних законодавств, які мають відповідати міжнародним стандартам. Наведене зайвий раз підтверджує, що біобезпека є невід'ємною складовою екологічної безпеки і має важливе значення для формування державної політики.

В Україні процес створення правової основи біологічної безпеки лише розпочався. Основні документи, такі як Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 53) і Закон «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», закладають підґрунтя для вироблення комплексного підходу до захисту від біологічних загроз. Проте законодавство у цій сфері потребує подальшого вдосконалення, щоб ефективно реагувати на нові виклики, пов'язані з ГМО, інвазивними видами флори і фауни, а також інфекційними захворюваннями, проявами біотероризму тощо.

У вирішенні окресленого завдання допоможуть напрацювання, рекомендації науковців. Так, у теорії екологічного права екологічна безпека диференціюється за кількома критеріями, такими, як територіальний принцип, масштаби шкідливого впливу, джерела небезпеки й види екологічно небезпечної діяльності. Особливої уваги заслуговує біологічна безпека, яка, на наш погляд, займає ключову позицію серед інших видів екологічної безпеки. Спробуємо визначити, що ж таке «біологічна безпека».

Передусім наголосимо, що існують різні підходи до трактування і розуміння цього поняття. Йдеться про вузьке, за якого акцент робиться на антропогенних ризиках, і широке, що охоплює всі можливі загрози. Кожен із цих підходів має свої переваги, однак важливо не обмежуватися лише одним аспектом, адже біологічні загрози можуть нести різні джерела, включаючи природні й антропогенні чинники.

Незважаючи на закріплення офіційних визначень, зокрема, Законом України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31.05.2007 р.

№ 1103-V, у науці екологічного права існує кілька підходів до тлумачення поняття «біологічна безпека».

Однак передусім наведено законодавчу дефініцію: біологічна безпека – стан середовища життєдіяльності людини, при якому відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях, а також відсутній незворотний негативний вплив на біологічні об'єкти природного середовища (біосферу) та сільськогосподарські рослини і тварини.

Тепер наведемо думки науковців. Наприклад, В. М. Завгородня пропонує розглядати біобезпеку в трьох аспектах: по-перше, взагалі як стан захищеності людини і довкілля від будь-яких негативних біологічних факторів; по-друге, в галузі використання продуктів біотехнологій як її складову (біотехнологічна безпека); по-третє, у сфері використання методів генної інженерії та генетично модифікованих організмів (генетична безпека) [15, с. 119]. Водночас О. Ю. Піддубний, який вивчає проблеми правовідносин у сфері біотехнологій, зауважує, що біологічна безпека має являти собою такий стан, за якого гарантується відсутність загроз для всіх біологічних об'єктів, які, у свою чергу, виступають складовими навколишнього природного середовища, з боку біологічних факторів шкідливого впливу, тобто різного роду природних або штучних живих організмів і структур. Науковець переконаний, що «біологічна безпека» є ширшим за «біологічний захист» поняттям, оскільки біологічно небезпечний вплив не завжди пов'язаний з продуктами біотехнологій [16, с. 105], спираючись на це, він виокремлює власне «безпеку використання біотехнологій».

Дослідження Т. О. Коваленко показує, що в юридичній літературі існує два основних підходи до розуміння біологічної безпеки: широкий і вузький: перший охоплює всі можливі загрози, тоді як вузький стосується виключно антропогенних ризиків, пов'язаних із біологічними технологіями [17]. На нашу думку, обидва підходи мають свої переваги, однак важливо не ігнорувати інші потенційні загрози, які можуть вплинути на здоров'я людини і навколишнє середовище.

У свою чергу, В. В. Курзова підкреслює, що біологічні загрози можуть нести різноманітні живі організми й генетичні агенти, оскільки здатні створювати небезпеку для життя й здоров'я людей [18, с. 208]. Цю позицію вважаємо далекоглядною, бо законодавство вже взяло курс на широке розуміння біологічної безпеки, закріпивши різні види біологічних загроз, про що буде йтися далі.

Ще одним науковцем, який також вважається прихильником більш широкого визначення біологічної безпеки, є О. В. Шамсутдінов, який перекона-

ний, що під біологічною безпекою слід розуміти сукупність умов довкілля, прийнятних для життєдіяльності біоти (живих організмів біосфери), зокрема, повноцінного функціонування й розвитку людини як біологічного організму, які контролюються нею шляхом вжиття комплексу заходів (нормативно-правових, організаційних, інженерно-технічних, медико-біологічних, економічних, контрольних, інформаційно-просвітницьких та інших), спрямованих на відвернення, нейтралізацію або мінімізацію загроз біологічного походження. Крім того, вчений пропонує під загрозою біологічного походження (або біозагрозою) також розуміти реально чи потенційно існуючу можливість негативного впливу патогенних мікро- чи макроорганізмів, інших біологічних агентів на біоту [19, с. 72].

Науковці не пройшли й повз правове забезпечення біобезпеки у стратегічних документах. Як вони зазначають, питання співвідношення стратегій розвитку й вдосконалення екологічної і біологічної безпеки як складових національної безпеки залишаються відкритими і потребують дискусії. Аналіз положень нормативних актів свідчить про те, що зв'язок між Стратегією біологічної безпеки й Стратегією державної екологічної політики не є очевидним. Більш того, не визначено чітко співвідношення термінів «екологічна безпека» й «біологічна безпека» як ключових аспектів національної безпекової політики [20, с. 45]. На думку В. І. Андрейцева, забезпечення біологічної безпеки й біологічного захисту не тотожні екологічній безпеці і можуть бути розглянуті як важливі складові останньої, яка є пріоритетним напрямом еколого-безпекової функції держави [21, с. 20]. Видається, що саме це спонукає українських дослідників до глибокого і всебічного вивчення окресленої проблеми. Вчені однак не погоджуються в тому, що нині спостерігається неузгодженість термінів, що використовуються в наявних нормативно-правових актах, підкреслюючи при цьому необхідність формування єдиного і узгодженого понятійного апарату в цій сфері. Все це відкриє нові перспективи для модернізації правового забезпечення біологічної безпеки в майбутньому.

Законодавче закріплення поняття «біологічна безпека»

Хоча на сьогодні можна вести мову лише про формування правового забезпечення у сфері біобезпеки, але основу для законодавчого регулювання правовідносин свого часу було закладено у ст. 53 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», де йдеться про охорону навколишнього природного середовища від неконтрольованого та шкідливого біологічного впливу [22]. Цей правовий акт не дає визначення поняття «біологічна безпека», але в тексті самого Закону цей термін використовується доволі часто.

Детальніше ці правовідносини регламентовані Законом України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» [23]. Цей Закон урегулює відносини між органами виконавчої влади, виробниками, постачальниками, розробниками, науковими дослідниками і споживачами генетично модифікованих організмів, які виникають при виробленні продукції з використанням технологій, що передбачають їх розробку, створення, випробування, дослідження, транспортування, імпорт, експорт, реалізацію, вивільнення в природне середовище та використання в Україні з урахуванням вимог щодо біологічної та генетичної безпеки. Важливим аспектом цього Закону є закріплення дефініції поняття «біологічна безпека» (наведене нами на попередніх сторінках). Розглядаючи цей правовий акт, можна констатувати, що, хоча він регулює питання настання ризиків, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я людини й навколишнє середовище в процесі генетично-інженерної діяльності й використання ГМО, визначення, наведене в документі, не заперечує наявності інших біологічних загроз для людей і екосистем. Важливо додати, що дія цього Закону припиниться 16.09.2026 р. у зв'язку з набранням чинності Законом України «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції» [24], в якому, до речі, термін «біологічна безпека (біобезпека)» вживається в такому значенні: система заходів, спрямованих на запобігання та/або усунення незворотного негативного впливу генетично модифікованих організмів на здоров'я людей, інших живих організмів і навколишнє природне середовище. Наведене трактування, на нашу думку, значно звужує (порівняно з попереднім актом) зміст і перелік біологічних загроз.

Розглядаючи визначення терміна «біологічна безпека», слід звернути увагу й на Закон України «Про ветеринарну медицину» № 1206-ІХ, ухвалений 04.02.2021 р. [25]. Насамперед вкажемо, що цей Закон чинний, але введення його в дію відбудеться пізніше. Так, згідно з цим актом «біологічна безпека» розуміється як захищеність від ризику занесення та поширення хвороб до, із або в межах тваринної популяції, потужності, території, зони, регіону або компартмента, транспортного засобу чи будь-яких інших об'єктів, приміщень або місць. Звичайно, зважаючи на мету ухвалення цього нормативно-правового акта, така інтерпретація має свою специфіку. Проте різноманітність підходів до трактування поняття «біологічна безпека» в законодавстві України свідчить про неузгодженість багатьох нормативно-правових актів.

Доцільно звернутися ще до одного документа, а саме проекту Закону України «Про біологічну безпеку та біологічний захист» [26], розробка та при-

йняття якого передбачаються на виконання рiшення Ради нацiональної безпеки i оборони України вiд 23.03.2021 р. «Про виклики i загрози нацiональнiй безпецi України в екологiчнiй сферi та першочерговi заходи щодо їх нейтралiзацiї», введеного в дiю Указом Президента України вiд 23.03.2021 р. № 111/2021 [27], а також Стратегiї забезпечення бiологiчної безпеки та бiологiчного захисту за принципом «єдине здоров'я» на перiод до 2025 року, схваленої розпорядженням Кабiнету Міністрiв України вiд 27.11.2019 р. № 1416-р. [11]. Вiдповiдно до проєкту цього Закону «бiологiчна безпека» – це принципи, технологiї та практики стримування, що впроваджуються для запобiгання ненавмисному впливу бiологiчних агентiв або їх ненавмисному викиду. На нашу думку, такий широкий пiдхiд до розумiння поняття, що розглядається, заслуговує на пiдтримку. Закрiплення його в проєкті Закону України «Про бiологiчну безпеку та бiологiчний захист» лише сприятиме узгодженню термiнiв й реалiзацiї екологiчної полiтики в цiлому, а також державної полiтики в галузi бiологiчної безпеки i захисту.

Безумовно, обговорення згаданого законопроєкту може продовжуватися, особливо щодо списку бiологiчних агентiв, якi загрожують людям, тваринам, рослинам i довкiллю. Однак основною вимогою повинно залишатися єдине трактування термiнiв у нацiональному законодавствi. До речi, у розпорядженнi Кабiнету Міністрiв України «Про затвердження плану прiоритетних дiй Уряду на 2024 рiк» № 137-р [28], де з-помiж iншого визначено напрями роботи МОЗ України, вказано, зокрема, розроблення й подання на затвердження законопроєкту «Про бiологiчну безпеку та бiологiчний захист», де, сподiваємося, будуть наведенi узгодженi законодавчi дефiнiцiї основних понять. Це, на нашу думку, дасть змогу вирiшити окреслену проблему. Як справедливо зазначає I. Я. Сенюта, у будь-якому законодавствi важливу роль вiдiграє понятiйно-категорiальний апарат, який формує термiнологiчну основу для законодавцiв. Вчена пiдкреслює, що пiд час перетворення концепцiй у закон всi термiни можуть зазнати експертної та владної трансформацiї [12, с. 81]. На пiдтвердження наведемо думку експертiв у сферi теорiї права, якi вважають, що правова дефiнiцiя є нормативно-правовим актом, який розкриває змiст правового поняття через виокремлення його основних юридично значущих характеристик або елементiв, що сприяє забезпеченню однорiдного правового регулювання.

Варто також зауважити, що вiд єдностi понятiйно-категорiального апарату в межах конкретних галузей та iнститутiв права, а також вiд його узгодженостi як у вертикальному вимiрi (щодо норм конституцiйного та мiжнародного права), так i в горизонтальному (мiж нормами рiзних галузей права) значною мiрою залежить ефективнiсть регулювання [29, с. 23]. Практикуючi

фахівці також наголошують на тому, що термінологія, яка використовується в конкретному акті, має бути стабільною й узгодженою не лише в межах цього документа, а й у всій системі чинних актів, особливо тих, що стосуються однієї галузі регулювання. Ідентичні поняття мають бути представлені однаковими термінами, наскільки це можливо, без зміни їх значення в загальному, юридичному чи технічному контексті [30]. Підтверджуючи думки науковців, ми ще раз підкреслюємо, що невідповідність актів негативно позначається на правовому регулюванні відносин у сфері біологічної безпеки.

Принагідно додати, що А. П. Гетьман ще у 2003 р. підкреслював, що використання термінологічних позначень в екологічних правових актах є доцільним і надзвичайно важливим. Завдяки цим термінам можна: вирішувати спірні питання й усувати суперечності між різними законодавчими актами; адаптувати суспільство до нових норм; визначати цілі, які переслідує законодавець, і т. ін. Науковець наголошує, що вирішення термінологічних проблем в екологічному законодавстві можливе через уніфікацію дефініцій, що включає досягнення єдності в юридичній термінології, її однозначність, а також усунення зайвої синонімії і суперечностей у визначеннях [31, с. 592]. Отже, можна стверджувати, що прагнення й досягнення єдності і сталості у використанні дефініцій надто важливі при розробленні і прийнятті відповідних правових актів. Однак, на жаль, цього нині не спостерігається в чинному законодавстві з питань забезпечення біологічної безпеки.

Біологічні загрози

Продовжуючи розгляд обраної теми, варто звернутися до конкретних біологічних чинників (загроз), які згадуються в Стратегії біобезпеки та біологічного захисту, затвердженій Указом Президента України № 688/2021 від 17.12.2021 р. [9]. Першою загрозою, яку названо в Стратегії, є інвазивні чужорідні види флори й фауни. Це вбачається цілком виправданим, адже саме інвазивні види є основними чинниками негативного впливу на біорізноманіття, оскільки їх поширення призводить до знищення природних середовищ існування, зменшення біологічного різноманіття й екологічного забруднення. У цьому документі вперше підкреслюється, що масове поширення інвазивних видів виступає формою біологічного забруднення. Прийняття цієї Стратегії свідчить про те, що законодавець приділяє належну увагу не лише мікроорганізмам, а й макроорганізмам, які можуть мати інвазивні властивості. Другою загрозою визнаються генетично модифіковані організми, що, на нашу думку, пов'язано з недостатнім контролем за їх поширенням і моніторингом впливу на екологію та здоров'я людей і тварин. Як

наслідок, підвищується ризик інвазії та негативного впливу на екосистеми. Виходячи з цього, нині існує нагальна потреба в удосконаленні механізму регулювання їх обігу.

Третім чинником вважаються інфекційні захворювання, поширення яких також позначається на здоров'ї людей і тварин. Як відомо, сьогодні у світі все частіше спалахують епідемії, спостерігається глобальне поширення нових і повернення старих форм інфекцій, зокрема, захворювань, спричинених вірусами, такими як COVID-19, імунодефіцит людини, хвороби Ебола та ін. Крім того, серйозну загрозу становлять зміни клімату й екологічні катастрофи, оскільки вони можуть викликати появу нових патогенів.

У контексті наведеного варто вказати, що ситуація в Україні ускладнюється збройною агресією російської федерації, тимчасовою окупацією частини територій, постійними обстрілами, унаслідок яких виникають пожежі, над містами і містечками стоїть смог. Усе це вимагає вжиття заходів із забезпечення національної безпеки. Спираючись на це, набуває ваги той факт, що у Стратегії акцентується на потребі вирішення актуальних питань, пов'язаних із нерозповсюдженням і протидією біологічним загрозам, особливо проявам біотероризму.

Не можна оминати ще однієї загрози для здоров'я, якою є антибіотикорезистентність, що характеризується стійкістю мікроорганізмів до антибіотиків, а це, у свою чергу, зумовлено/пояснюється нераціональним їх використанням у медицині й тваринництві. Епідемії та епізоотії, включаючи виникнення нових і повернення старих нозологічних форм інфекцій, підвищують ризик занесення збудників з інших регіонів. Нарешті, варто згадати й про загрози, які несуть тероризм і використання небезпечних біологічних агентів, а також екологічні зміни, включаючи кліматично-географічні, й здатні призвести до нових епідемій і погіршити епідемічну ситуацію.

Таким чином, основні біологічні загрози в Україні становлять інвазивні чужорідні види, генетично модифіковані організми, інфекційні захворювання, антибіотикорезистентність й екологічні зміни, які безпосередньо впливають на здоров'я людей, тварин та екосистему. Їх наявність вимагає застосування комплексного підходу для ефективного регулювання і контролю. Заслуговує на схвалення той факт, що у Стратегії вперше на законодавчому рівні перераховуються всі можливі біологічні загрози, що є значним кроком уперед. Однак проєкт Закону України «Про біологічну безпеку та біологічний захист» [26], про який зазначалося вище, не оперує згаданим терміном, натомість у ньому йдеться про таке поняття, як «біологічні агенти» – мікроорганізми, віруси, біологічні токсини, частинки

або інші інфекційні речовини як природного походження, так і генетично модифіковані, які можуть спровокувати інфекцію, алергію, токсичність або іншим шляхом створити небезпеку для людей, тварин чи рослин. На нашу думку, усе перераховане становить біологічні загрози, наведені у Стратегії (наприклад, інвазивні чужорідні види).

Спираючись на викладене вище, можемо констатувати, що інвазивні чужорідні види залишаються найменш урегульованою на законодавчому рівні біологічною загрозою, про що ми не раз вже казали в інших наукових роботах [32; 33]. Проте саме розглянута Стратегія задала новий правовий вектор для формування правового механізму регулювання поведінки з інвазивними чужорідними видами, що стало надзвичайно важливою подією у цій сфері.

Висновки

Підсумовуючи, можемо сміливо стверджувати, що в сучасному світі біобезпека стає критично важливим елементом екологічної безпеки, її регулювання вимагає комплексного правового підходу. Важливо, щоб при виробленні правових механізмів акцент робився на потребі підтримання і зміцнення міжсекторних зв'язків, що дасть змогу забезпечити ефективне реагування на виклики, які виникають у сфері біобезпеки, створити більш стійку систему біобезпеки й біологічного захисту.

Розглядаючи чинники, які можуть негативно впливати на життя і здоров'я людей і тварин, екосистеми, ми зробили висновок про те, що в законодавстві доречно використати широкий підхід до визначення поняття «біологічна безпека», що якомога повніше охоплював би усі можливі на сьогодні біологічні загрози. Звісно, що дефініції окремих спеціальних НПА залежать від предметної сфери їх регулювання, але з положень Стратегії біобезпеки та біологічного захисту випливає, що на цей час існує нагальна потреба в розробленні та прийнятті загального законодавчого акта, в якому міститиметься більшість дефініцій, а також будуть указані всі перераховані чинники. Чи буде таким актом проєкт Закону України «Про біологічну безпеку та біологічний захист», залишається великим питанням для нас.

Вбачається, що Стратегія біобезпеки та біологічного захисту і плани заходів до неї, з одного боку, є спробою охопити неосяжне, а з іншого – величезним кроком у напрямі створення єдиної системи біобезпеки й біологічного захисту (включаючи всі можливі види біозагроз, у тому числі інвазивні чужорідні види флори й фауни, правове регулювання яких так і не знайшло свого законодавчого закріплення).

Список використаних джерел

- [1] Castriciones E. V., Vijayan V. Biosecurity Risk Mapping and Gap Analysis in South-east Asia. *Journal of Biosafety and Biosecurity*. 2020. Vol. 2. P. 36–43. <https://doi.org/10.1016/j.jobbb.2020.03.001>.
- [2] Hulme P. E. One Biosecurity: A unified concept to integrate human, animal, plant, and environmental health. *Emerging Topics in Life Sciences*. 2020. Vol. 4, issue 5. P. 539-549. <https://doi.org/10.1042/ETLS20200067>.
- [3] Шпараєвська Т. А. Правове регулювання біобезпеки в Україні – важливий вектор державної екологічної політики. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. № 6(2). С. 24–27.
- [4] Правове регулювання екологічної безпеки в Україні : навч. посіб. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга та ін. Харків : Право, 2012. 296 с.
- [5] Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки : навч. посіб. Київ : ЦП «Компринт», 2019. 238 с.
- [6] Струтинська-Струк Л. В. Правове забезпечення біобезпеки при здійсненні генетично-інженерної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2005. 20 с.
- [7] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
- [8] Стратегія національної безпеки України. Безпека людини – безпека держави : Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020?find=1&text=%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE#w1_1 (дата звернення: 26.09.2024).
- [9] Стратегія біобезпеки та біологічного захисту : Указ Президента України від 17.12.2021 р. № 668/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668/2021#n11> (дата звернення: 26.09.2024).
- [10] Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії біобезпеки та біологічного захисту на 2022–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.07.2022 р. № 573-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2022-p#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
- [11] Про схвалення Стратегії забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту за принципом «єдине здоров'я» на період до 2025 року та затвердження Плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 р. № 1416-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
- [12] Сениота І. Національні нормотворчі тенденції у сфері біологічної безпеки та біологічного захисту. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 3. С. 79–88.
- [13] Zhou D., Song H., Wang J., Li Z., Xu S., Ji X., Hou X., Xu J. Biosafety and biosecurity. *Journal of Biosafety and Biosecurity*. 2019. Vol. 1, issue 1. P. 15–18.
- [14] Картагенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття (Монреаль, 29.01.2000 р. Рішення Ради ЄС – 2002/628/ЄС. – *OJ L* 201, 31.07.2002 р.) : Закон України від 12.09.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text (дата звернення: 26.09.2024).
- [15] Завгородня В. Проблеми формування юридичної термінології у сфері правового забезпечення біологічної безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 117–120.

- [16] Піддубний О. Ю. Правовідносини біологічної безпеки в контексті правовідносин у сфері біотехнологій. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право*. 2013. Вип. 182, ч. 3. С. 99–107.
- [17] Коваленко Т. О. Правові аспекти біологічної безпеки України. *Публічне право*. 2015. № 4. С. 17–24.
- [18] Курзова В. В. Щодо питання визначення джерел біологічної небезпеки. *Науковий вісник НУБіП України*. 2011. № 157. С. 204–211.
- [19] Шамсутдінов О. Біологічна безпека України: логіко-правове дослідження. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. Спецвипуск. № 2. С. 66–75. URL: <https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/S2/s-2-2022-66-75.pdf>.
- [20] Анісімова Г. Сучасні законодавчі засади і доктрина екологічної безпеки суверенної України: виклики та перспективи. *State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine» National Technical University «Dnipro Polytechnic»*, 2022. С. 38–49.
- [21] Андрейцев В. Еколого-безпекова функція держави – пріоритетний напрям національної екологічної політики сучасної України: стан та перспективи законодавчого забезпечення. *State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine» National Technical University «Dnipro Polytechnic»*, 2022. С. 15–23.
- [22] Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 26.09.2024).
- [23] Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31.05.2007 р. № 35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
- [24] Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції : Закон України від 23.08.2023 р. № 3339-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3339-20#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
- [25] Про ветеринарну медицину : Закон України від 04.02.2021 р. № 1206-IX (ред. від 31.03.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1206-20#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
- [26] Проект Закону України «Про біологічну безпеку та біологічний захист». URL: <https://moz.gov.ua/article/public-discussions/proekt-zakonu-ukraini-pro-biologichnu-bezpeku-ta-biologichnij-zahist?fbclid=IwAR3qYerp3scOvVPCJ8MwYAz0qLeDaFmWnZdRSFKzxY5jgBboiAQJqZ2NBQU> (дата звернення: 26.09.2024).
- [27] Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23.03.2021 р. № n0018525-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018525-21#n2> (дата звернення: 26.09.2024).
- [28] Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2024 рік : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.02.2024 р. № 137-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2024-rik-137r-160224> (дата звернення: 26.09.2024).
- [29] Дашковська О. Р. Правові дефініції як різновид нормативних приписів. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 3(70). С. 16–23.

- [30] Хворостянкін А. В. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_6669 (дата звернення: 26.09.2024).
- [31] Гетьман А. П. Термінологія екологічного законодавства: методологічні засади та перспективи уніфікації. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3(33–34). Харків : Право, 2003. С. 580–592.
- [32] Туліна Е. Є. Правове регулювання біологічної безпеки в Україні: окремі аспекти. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів та загроз* : матеріали круглого столу, присвяченого 100-річчю з дня народження Вовка Ю. О. (м. Харків, 12 трав. 2023 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана і М. В. Шульги. Харків : Право, 2023. С. 281–286.
- [33] Туліна Е. Є. Правове забезпечення біобезпеки й біологічного захисту: на підставі правового аналізу державних стратегій та планів заходів до них. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (м. Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана ; МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екол. права, Каф. права Європ. Союзу, Рада молодих вчених. Харків : Право, 2022. С. 219–225. <https://doi.org/10.31359/978-966-998-457-9>.

References

- [1] Castriciones, E.V., & Vijayan, V. (2020). Biosecurity risk mapping and gap analysis in Southeast Asia. *Journal of Biosafety and Biosecurity*, 2, 36-43. <https://doi.org/10.1016/j.jobb.2020.03.001>.
- [2] Hulme, P.E. (2020). One biosecurity: A unified concept to integrate human, animal, plant, and environmental health. *Emerging Topics in Life Sciences*, 4(5), 539-549. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2397856220000415>.
- [3] Sharayeva, T.A. (2016). Legal regulation of biosecurity in Ukraine: An important vector of state environmental policy. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Legal Sciences*, 6(2), 24-27.
- [4] Getman, A.P., Shulha, M.V., & al. (2012). *Legal regulation of environmental safety in Ukraine*. Kharkiv: Pravo.
- [5] Krasnova, Y.A. (2019). *Environmental safety law*. Kyiv: CP "Komprint".
- [6] Strutynska-Struk, L.V. (2005). *Legal provision of biosecurity in genetic engineering activities*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
- [7] Law of Ukraine No. 2697-VIII "On the basic principles (strategy) of state environmental policy of Ukraine for the period up to 2030". (February 28, 2019). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.
- [8] Decree of the President of Ukraine No. 392/2020 "On the national security strategy of Ukraine: Human security – state security". (September 14, 2020). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020?find=1&text=%D0%B5%D0%BA%D0%BE#w1_1.
- [9] Decree of the President of Ukraine No. 668/2021 "On the biosafety and biosecurity strategy". (December 17, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668/2021#n11>.
- [10] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 573-r "On approval of the action plan for the implementation of the biosafety and biosecurity strategy for 2022–2025". (July 7, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2022-r#Text>.

- [11] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1416-r "On the approval of the strategy for biosafety and biosecurity based on the 'one health' principle for the period up to 2025 and the approval of the action plan for its implementation". (November 27, 2019). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-2019-%D1%80#Text>.
- [12] Senyuta, I. (2022). National norm-setting trends in the field of biosafety and biosecurity. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 3, 79-88.
- [13] Zhou, D., Song, H., Wang, J., Li, Z., Xu, S., Ji, X., Hou, X., & Xu, J. (2019). Biosafety and biosecurity. *Journal of Biosafety and Biosecurity*, 1(1), 15-18.
- [14] Law of Ukraine No. 995/935 "On the Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity". (September 12, 2002). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text.
- [15] Zavorodnia, V. (2007). Problems of forming legal terminology in the sphere of legal provision of biological safety. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 9, 117-120.
- [16] Piddubny, O.Yu. (2013). Legal relations of biological safety in the context of legal relations in the field of biotechnology. *Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Law*, 182(3), 99-107.
- [17] Kovalenko, T.O. (2015). Legal aspects of biological security in Ukraine. *Public Law*, 4, 17-24.
- [18] Kurzhova, V.V. (2011). On the issue of defining sources of biological danger. *Scientific Bulletin of NUBiP Ukraine*, 157, 204-211.
- [19] Shamsutdinov, O. (2022). Biological safety of Ukraine: Logical and legal research. *Scientific Bulletin of DDUVS. Special Issue*, 2, 66-75. Retrieved from <https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/S2/s-2-2022-66-75.pdf>.
- [20] Anisimova, H. (2022). Modern legislative foundations and doctrine of environmental safety of sovereign Ukraine: Challenges and prospects. *State Organization "V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine", National Technical University "Dnipro Polytechnic"*, 38-49.
- [21] Andreytsiv, V. (2022). Ecological and safety function of the state – a priority direction of national environmental policy of modern Ukraine: State and prospects of legislative provision. *State Organization "V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine", National Technical University "Dnipro Polytechnic"*, 15-23.
- [22] Law of Ukraine No. 1264-XII "On the protection of the natural environment". (June 25, 1991). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
- [23] Law of Ukraine No. 35 "On the state system of biosafety in the creation, testing, transportation, and use of genetically modified organisms". (May 31, 2007). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text>.
- [24] Law of Ukraine No. 3339-IX "On state regulation of genetic engineering activities and state control over the placement of genetically modified organisms and products on the market". (August 23, 2023). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3339-20#Text>.
- [25] Law of Ukraine No. 1206-IX "On veterinary medicine". (March 31, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1206-20#Text>.

- [26] Draft Law of Ukraine "On Biosafety and Biosecurity". Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/public-discussions/proekt-zakonu-ukraini-pro-biologichnu-bezpeku-ta-biologichnij-zahist?fbclid=IwAR3qYerp3scOvVPCJ8MwYAzoqLeDaFmWnZdRSFKz xY5jgBboiAQJqZ2NBQU>.
- [27] Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On challenges and threats to national security of Ukraine in the ecological sphere and urgent measures to neutralize them". (March 23, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018525-21#n2>.
- [28] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 137-r "On approval of the government's priority action plan for 2024". (February 16, 2024). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uridu-na-2024-rik-137r-160224>.
- [29] Dashkovska, O.R. (2012). Legal definitions as a kind of normative prescriptions. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3(70), 16-23.
- [30] Khorostyankina, A.V. (n.d.). Definitions in legislative texts: Theoretical issues. Retrieved from https://minjust.gov.ua/m/str_6669.
- [31] Getman, A.P. (2003). Terminology of environmental legislation: Methodological foundations and prospects for unification. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2-3(33-34), 580-592.
- [32] Tulina, E.Y. (May 12, 2023). Legal regulation of biological safety in Ukraine: Specific aspects. In *Current Issues of Land, Agricultural and Environmental Law under Modern Challenges and Threats: materials of the round table dedicated to the 100th anniversary of the birth of Yu.O. Vovka*. A.P. Getman and M.V. Shulga (Eds.). (pp. 281-286). Kharkiv: Pravo.
- [33] Tulina, E.Y. (December 8, 2022). Legal provision of biosafety and biosecurity: Based on a legal analysis of state strategies and action plans. *Ecological and Legal Safety of a Sovereign State under Martial Law: materials of scientific and practical online conf.* A.P. Getman (Ed.). (pp. 219-225). Kharkiv: Pravo. <https://doi.org/10.31359/978-966-998-457-9>.

Ельбіс Євгенівна Туліна

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: e.ye.tulina@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-8780-5682

Elbis Yev.Tulina

Ph.D. in Law, Associate Professor,

Associate Professor of Department of Environmental Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, Hryhorii Skovoroda Str., 77, Kharkiv, Ukraine

e-mail: e.ye.tulina@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-8780-5682

Рекомендоване цитування: Туліна Е. Є. Біологічна безпека: актуальні тенденції правового регулювання та сучасні виклики. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 86–107. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.313081>.

Suggested Citation: Tulina, E.Yev. (2024). Biological Security: Current Trends in Legal Regulation and Contemporary Challenges. *Problems of Legality*, 166, 86-107. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.313081>.

Статтю подано / Submitted: 25.08.2024

Доопрацьовано / Revised: 26.09.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 01.11.2024

Проблемні питання запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян

Олександр Іванович Коренцов*

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків, Україна

*e-mail: jurist.korentsov@ukr.net

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлена недостатнім вивченням питання щодо забезпечення прав і свобод громадян в умовах воєнного стану. Метою статті є аналіз впливу заходів правового режиму воєнного стану на адміністративно-правовий статус громадян у період дії воєнного стану. У ході дослідження використано як спеціальні, так і загальнонаукові методи наукового пізнання, зокрема: діалектичний, історичний, формально-логічний, системного аналізу та догматичний. У статті проведено системний аналіз норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану», зокрема заходів правового режиму воєнного стану, які безпосередньо впливають на адміністративно-правовий статус громадян у період дії воєнного стану, та їх застосування в контексті їх відповідності нормам Конституції України і міжнародним правовим актам, ратифікованими Україною, якими встановлено основоположні права людини і громадянина. Досліджено чинники і умови, які в період дії правового режиму воєнного стану впливають на права і обов'язки громадян. Зазначено, що при запровадженні і здійсненні заходів правового режиму воєнного стану потрібно враховувати не тільки наявність їх у законі, а й способи застосування цих заходів, зроблено висновок, що якщо при запровадженні й реалізації заходів правового режиму воєнного стану порушуються або можуть бути порушені основоположні права і свободи людини, які згідно з Конституцією України (ч. 2 ст. 64) і міжнародними правовими актами не можуть бути обмежені за будь-яких обставин, то ці заходи не повинні застосовуватись. Обґрунтованість такого висновку підтверджується тим фактом, що більшість заходів правового режиму воєнного стану, які обмежують права громадян і які можуть запроваджуватись відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», не застосовувались в Україні протягом дії воєнного стану. Резюмується, що Закон України «Про правовий режим воєнного стану» потребує суттєвих змін, зокрема щодо підстав його введення та запровадження більшості заходів режиму воєнного стану, які обмежують права громадян або встановлюють для них нові обов'язки, і які мають бути виключені із закону, тому що їх неможливо застосувати без порушення прав

і свобод людини, яка з тих чи інших причин відмовляється їх виконувати, тобто вони можуть здійснюватись тільки за згодою людини, права якої обмежуються, що узгоджується з положеннями ст. 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»: «введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження чи покарання» (ч. 1).

Ключові слова: воєнний стан; правовий режим воєнного стану; заходи воєнного стану; обмеження прав і свобод; трудова повинність; примусове відчуження майна; комендантська година; військово-квартирна повинність.

Problematic Issues of Introduction and Implementation of Martial Law Measures Affecting the Administrative and Legal Status of Citizens

Oleksandr I. Korentsov*

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine*

*e-mail: jurist.korentsov@ukr.net

Abstract

The relevance of the topic is determined by the insufficient study of the issue concerning the protection of citizens' rights and freedoms under martial law. The article provides a systematic analysis of the provisions of the Law of Ukraine No. 389-VIII "On the Legal Regime of Martial Law" (hereinafter – Law No. 389-VIII), particularly focusing on the measures under the legal regime of martial law that directly impact the administrative and legal status of citizens during the period of martial law and It examines the application of these measures in the context of their compliance with the norms of the Constitution of Ukraine and international legal instruments ratified by Ukraine, which establish fundamental human and civil rights. The aim of the article is to analyze the impact of legal measures under martial law on the administrative and legal status of citizens during the period of martial law, in the context of their compliance with the norms of the Constitution of Ukraine and international legal instruments. The article explores the factors and conditions that, under the martial law regime, affect citizens; rights and obligations. It is noted that when introducing and implementing martial law measures, it is necessary to take into account not only their presence in the law, but also the ways of their application, and the author concludes that if the introduction and implementation of martial law measures violate or potentially violate fundamental human rights and freedoms, which, according to the Constitution of Ukraine (Article 64, Part 2) and international legal acts, cannot be restricted under any circumstances, then such measures should not be applied. The validity of this conclusion is supported by the fact that most of the measures under the legal regime of martial law, which restrict citizens; rights and may be implemented according to Law No. 389-VIII, have not been applied in Ukraine during the period of martial law. The article emphasizes that Law No. 389-VIII requires

substantial amendments, particularly regarding the grounds for its implementation and the introduction of most martial law measures that restrict citizens; rights or impose new obligations on them, which should be excluded from the law, since they cannot be applied without violating the rights and freedoms of a person who, for one reason or another, refuses to comply with them, i.e. they can be implemented only with the consent of the person whose rights are restricted, which is consistent with the provisions of Article 22 of Law No. 389-VIII, according to Part 1 of which "the introduction of martial law cannot serve as a basis for the use of torture, cruel, or degrading treatment or punishment". The study employs both specialized and general scientific methods of inquiry, including the dialectical, historical, formal-logical, systemic analysis, and dogmatic methods.

Keywords: martial law; legal regime of martial law; martial law measures; restriction of rights and freedoms; labor duty; compulsory expropriation of property; curfew; military quartering duty.

Вступ

Питання утвердження і забезпечення прав і свобод людини та громадянина є важливим для всіх демократичних держав і забезпечення прав і свобод у період дії надзвичайних правових режимів, зокрема і в період дії правового режиму воєнного стану, є актуальним з огляду на те, що у світі не припиняються воєнні конфлікти, відбуваються катастрофи природного і техногенного характеру, що люди потерпають від війни та інших небезпечних факторів. Питання забезпечення прав і свобод громадян в Україні в умовах війни є актуальним для України з огляду на те, що вже десять років в Україні триває війна, розв'язана російською федерацією проти України, але за цей час не були внесені зміни до Закону України № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон № 389-VIII) з метою адаптування норм Закону до реалій сьогодення та оптимізації заходів правового режиму воєнного стану (вилучення неефективних та запровадження нових дієвих заходів). Із прийняттям у 1996 р. Конституції України в державі було задекларовано перехід від державоцентристської доктрини розвитку держави, яка ґрунтувалась на методах управління, притаманних колишньому СРСР, основою яких був примус, до людиноцентристської доктрини, яка визнає людину, забезпечення її прав і свобод пріоритетними напрямками діяльності держави. Але, на жаль, із прийняттям Конституції України не були переглянуті положення законів, зокрема тих, які були прийняті в пострадянський період, щодо їх відповідності нормам Конституції, не було це зроблено і при прийнятті законів у новій редакції.

Закон № 389-VIII», на наш погляд, містить низку положень, зокрема тих, що визначають заходи правового режиму воєнного стану, які потребують перегляду. Попри те, що питання щодо відповідності положень Закону

№ 389-VIII нормам Конституції України і міжнародним правовим актам є актуальним для забезпечення прав і свобод громадян в умовах воєнного стану, цей аспект до цього часу не було досліджено науковцями. Не досліджувалось науковцями і питання застосування (здійснення) заходів правового режиму воєнного стану в контексті їх впливу на права і обов'язки громадян.

Метою статті є проведення системного аналізу норм Закону № 389-VIII, зокрема заходів правового режиму воєнного стану, які безпосередньо впливають на адміністративно-правовий статус громадян у період дії воєнного стану, та їх застосування в контексті їх відповідності нормам Конституції України і міжнародних правових актів, якими встановлено основоположні права людини і громадянина, визначення наявних проблем і формулювання пропозицій щодо удосконалення законодавчих актів, які регулюють правовідносини під час дії воєнного стану.

Огляд літератури

Питанню забезпечення прав людини і їх обмеженню було присвячено багато досліджень науковців, зокрема, це роботи таких вітчизняних вчених, як С. Головатий, М. Козюбра, А. Кучук, О. Буханевич, С. О. Кузніченко. Утім проблематика забезпечення прав людини і громадянина в умовах дії правового режиму воєнного стану до повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну загалом залишалась поза увагою науковців і на те є об'єктивні причини, зокрема та, що Україна протягом двадцяти років не була об'єктом збройного нападу, що воєнний стан в Україні вводився до нападу РФ на Україну тільки на тридцятиденний строк у 2018 р. у десяти областях під час збройної агресії з боку РФ в районі Керченської протоки проти кораблів ВМС України. Необхідно виокремити серед науковців, які досліджували це питання, ґрунтовне дослідження правового режиму воєнного стану С. О. Кузніченко [1], результати, якого були висвітлені у статтях автора та наукових виданнях, зокрема в монографії «Адміністративно-правовий режим воєнного стану», яка з'явилась в 2014 р. вже після анексії РФ Криму і початку війни на Донбасі. Автором було докладно досліджено питання введення та функціонування надзвичайних правових режимів і найбільшу увагу приділено правовому режиму воєнного стану. Більшість робіт інших науковців, що присвячені питанням правового режиму воєнного стану і різноманітним його аспектам, були опубліковані вже після повномасштабного збройного нападу РФ на Україну в 2022 р. Але науковцями не проводилось дослідження щодо відповідності положень Закону № 389-VIII, зокрема заходів цього правового режиму, які впливають на адміністративно-право-

вий статус громадян, Конституції України і міжнародним правовим актам, якими встановлено основоположні права і свободи людини і громадянина.

Матеріали та методи

Метою дослідження є комплексний аналіз норм Закону № 389-VIII, зокрема заходів цього правового режиму, які впливають на права і обов'язки громадян під час дії в країні правового режиму воєнного стану, і вибір тематики пов'язаний з тим, що науковці не ставили під сумнів необхідність і обґрунтованість положень Закону № 389-VIII, зокрема в контексті їх впливу на права громадян, незважаючи на те, що ці норми були запозичені з нормативно-правових актів колишнього СРСР, тоталітарної держави, методом державного управління якого був тотальний примус, про що зазначив у своїх працях С. О. Кузніченко. Після тридцяти років незалежності і десяти років війни з рф ми не маємо закону про воєнний стан, який би відповідав умовам сьогодення і враховував би інтереси суспільства, держави і громадян у такий складний для країни час. У цьому дослідженні було використано як спеціальні, так і загальнонаукові методи наукового пізнання. Діалектичний метод дав змогу розглянути розвиток і необхідність регулювання правовідносин у державі в умовах війни або збройного конфлікту. За допомогою історичного методу було досліджено становлення правових норм, які визначають сутність і умови введення правового режиму воєнного стану та заходи цього режиму в різні історичні періоди. При аналізі норм Конституції, законів і підзаконних нормативно-правових актів України і інших країн було використано формально-логічний метод, що дав змогу виявити невідповідність норм Закону № 389-VIII Конституції України, іншим законам та міжнародним правовим актам, що потребує внесення суттєвих змін до цього Закону. За допомогою методу системного аналізу було виявлено особливості запровадження й застосування заходів правового режиму воєнного стану та їх вплив на права і обов'язки громадян. Догматичний метод використовувався для формулювання висновків та пропозицій щодо вдосконалення регулювання правовідносин в умовах правового режиму воєнного стану.

Результати та обговорення

Теоретичні аспекти забезпечення прав людини і громадянина в умовах дії воєнного стану

Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека і недоторканність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2], тому державою мають бути розроблені й запровад-

жені правові механізми забезпечення основоположних прав і свобод людини і громадянина як для мирного часу, так і в період дії надзвичайних режимів, зокрема в період дії правового режиму воєнного стану, а саме: в період війни або збройних конфліктів.

У рішенні Конституційного Суду України від 12.04.2012 р. у справі № 9-рп/2012 зазначається: «Конституційні права і свободи є фундаментальною основою існування та розвитку Українського народу, а тому держава зобов'язана створювати ефективні організаційно-правові механізми для їх реалізації. Відсутність таких механізмів нівелює сутність конституційних прав і свобод, оскільки призводить до того, що вони стають декларативними, а це є неприпустимим у правовій державі» [3].

С. О. Кузніченко у монографії, присвяченій дослідженню адміністративно-правового режиму воєнного стану, зазначає, що «захист прав і свобод людини і громадянина – одна з найактуальніших проблем сьогодення, яка давно перестала бути сферою зацікавленості окремих держав і правозахисних організацій і перейшла до розряду пріоритетних завдань усього світового співтовариства» [1, с. 17].

N. J. Doyle і S. McMorrow зазначають: «У суспільстві, яке розглядає людину та притаманні їй свободи і права як втілення найважливіших соціальних цінностей, держава та її інститути формуються на визнанні, дотриманні та захисті прав і свобод людини і громадянина [4, с. 3].

З одного боку, Україна обрала демократичний шлях розвитку, ратифікувавши Загальну декларацію прав людини 1948 р., Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Міжнародний пакт про громадські і політичні права 1966 р., підтвердила свої євроінтеграційні наміри, прийнявши документи на зближення з європейською спільнотою, останнім з яких є заява на вступ до Європейського Союзу, зобов'язалась забезпечувати основоположні права і свободи людини на своїй території шляхом приведення свого законодавства у відповідність до міжнародних актів, спрямованих на забезпечення прав людини і громадянина, норми яких було закріплено в Конституції та законах України.

З іншого боку, Україна сімдесят років перебувала у складі Радянського Союзу, тоталітарного режиму, для якого пріоритетом були інтереси держави, а не права, свободи та інтереси громадян і головним методом державного управління був примус, а життя і свобода людей для якого не мали цінності, враховуючи, що Конституція СРСР не містила статей про право людини на життя і свободу, тож, з огляду на те, що законодавство України будувалось на основі законодавства СРСР, у законах України, особливо тих, що прийма-

лись у пострадянський період, присутні положення, які не відповідають нормам міжнародного права щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.

На жаль, і після прийняття Конституції України, згідно зі ст. 8 якої «законои та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй», певні закони, зокрема і Закон № 389-VIII, не були приведені у відповідність до положень Конституції України і навіть після того, як в 2015 р. Верховною Радою України було прийнято Закон у новій редакції [5], до нього не було внесено зміни з метою адаптування його положень до норм Конституції і норм міжнародного права, які були ратифіковані Верховною Радою України.

Положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану» не могли бути перевірені на практиці протягом тривалого періоду розвитку і становлення держави у зв'язку з тим, що Україна не зазнавала збройного нападу і на її території не відбувались збройні конфлікти, які могли бути підставою для введення правового режиму воєнного стану та, відповідно, запровадження заходів режиму воєнного стану і тільки в період збройного конфлікту з РФ, який згодом переріс у повномасштабну війну, з'явилась можливість перевірити ефективність заходів правового режиму воєнного стану, які визначені Законом № 389-VIII, і їх вплив на адміністративно-правовий статус громадян під час війни.

За тридцять років існування України, як незалежної демократичної держави, змінились люди, їх світогляд, їх життя, змінилося суспільство в цілому, і люди хочуть жити в дійсно правовій, демократичній державі за європейських стандартів гарантування і забезпечення прав та свобод людини і громадянина, тому положення законів, зокрема і Закону України «Про правовий режим воєнного стану», не повинні ґрунтуватися на тотальному примусі, який був властивий законам СРСР, а відповідати умовам сьогодення з огляду на намір українського народу приєднатися до європейської спільноти шляхом вступу до Європейського Союзу.

Н. С. Федорук у статті, присвяченій запровадженню доктрини людиноцентризму в адміністративному праві, зазначає: «на жаль, у сучасній адміністративно-правовій науці має місце перейменування радянських понять та категорій адміністративного права без суттєвої зміни їх змістового наповнення» [6, с. 68].

Реальний перехід від державоцентристської ідеології, яка була притаманна СРСР, до людиноцентристської має бути здійснений у законодавстві України шляхом приведення норм законів та підзаконних нормативно-правових актів у відповідність до Конституції України та міжнародних правових актів.

В. Б. Авер'янов у своєму дослідженні наголошує на тому, що для зміни цілісної орієнтації адміністративного права нова адміністративно-правова доктрина має ґрунтуватись на протилежній – «людиноцентристській» ідеології, згідно з якою держава повинна «служити» інтересам громадян (тобто діяти на «благо людини») шляхом всебічного забезпечення пріоритету її прав, свобод та законних інтересів у сфері діяльності публічної адміністрації [7, с. 12].

Керуючись положеннями ст. 3 Конституції України, згідно з якою «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [2] та враховуючи норми Закону України «Про декларування законодавства України» від 21.04.2022 р., вважаємо за потрібне завершити процес приведення норм законів України, прийнятих Верховною Радою у пострадянський період, зокрема і норм Закону № 389-VIII, у відповідність із положеннями Конституції України та міжнародних правових актів, якими встановлено основоположні права людини і громадянина.

С. О. Кузніченко, розглядаючи питання введення екстремальних правових режимів, зазначає, що «фактична підстава екстремальних правових режимів – це небезпека, яка загрожує державі та суспільству і може загрожувати певним національним інтересам, які виступають як об'єкти цієї небезпеки, зокрема життя, здоров'я людини, цілісність держави» [1, с. 13].

О. М. Буханевич, С. О. Кузніченко, А. М. Мерник, досліджуючи зарубіжний досвід конституційно-правового регулювання обмежень прав людини і громадянина в умовах запровадження спеціальних правових режимів, виявили чотири домінуючі тенденції, а саме – закріплення в конституціях держав: 1) вичерпного переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені в період надзвичайного та воєнного стану; 2) вичерпного переліку прав і свобод, які можуть бути обмежені; 3) поєднання перших двох варіантів закріплення обмежень у тексті конституцій; 4) закріплення можливості обмеження прав і свобод особи органами державної влади в умовах особливого правового режиму без зазначення їх переліку [8, с. 217]. У ст. 64 Конституції України зазначено, що права можуть обмежуватись і встановлено перелік саме прав і свобод, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану (перший варіант за наведеною класифікацією), але при цьому можуть бути обмежені всі інші права і свободи, що може призвести до зловживання влади своїм правом на обмеження прав і свобод, тому вважаємо за потрібне внести зміни до Конституції України, визначивши вичерпний перелік саме прав і свобод, які можуть бути обмежені в умовах воєнного або

надзвичайного стану, і цей перелік має містити мінімальний обсяг прав, які обмежуються, з огляду на те, що запровадження і здійснення цих обмежень не повинні порушувати основоположні права і свободи людини і громадянина, а самі обмеження прав мають бути виправданими і пропорційними тій загрозі, яка стала підставою для введення спеціального режиму.

Проблемні питання застосування заходів правового режиму воєнного стану

С. О. Кузніченко в монографії зазначає, що «режим воєнного стану має становити систему взаємопов'язаних правових норм, які регламентують: підстави для його введення, діяльність суб'єктів, уповноважених його вводити, скасовувати та реалізовувати відповідні заходи; механізм обмеження прав і свобод громадян, а також обов'язки, які покладаються на юридичних і фізичних осіб. Тільки у випадку такої регламентації інститут воєнного стану матиме конституційний характер і ознаки легітимності» [1, с. 205].

Тому, якщо необхідність закону про правовий режим воєнного стану не викликає сумнівів, як і передбачені ним переведення органів державної влади, Збройних Сил України, економіки країни на функціонування в умовах воєнного стану для оперативного прийняття рішень, забезпечення армії всім необхідним для відбиття збройного нападу та відновлення життєдіяльності держави і суспільства за мирного часу, то питання обмеження прав громадян, встановлення для них нових обов'язків у період дії воєнного стану, передбачені цим Законом, є дискусійним, потребує правового регулювання щодо відповідності норм Закону № 389-VIII Конституції України і міжнародним правовим актам, якими встановлено основоположні права людини і громадянина, зокрема і тим нормам, які визначають права, які не можуть бути обмежені за будь-яких умов. При цьому при запровадженні заходів правового режиму воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян, потрібно враховувати не тільки права, які можуть обмежуватись, а й механізм реалізації цих обмежень, тобто, чи можливо запровадити і здійснити заходи, що встановлені Законом № 389-VIII, у разі відмови громадян їх виконувати, без порушення їх основоположних прав і свобод, встановлених Конституцією України. Ці питання не були враховані законодавцями при прийнятті Закону «Про правовий режим воєнного стану» в 2000 р. ще в першій редакції (№ 1647-III від 06.04.2000 р.), положення якого майже в незмінному вигляді увійшли до нинішньої редакції закону [5]. Тому, враховуючи, що Закон № 1647-III приймався у пострадянський час депутатами, які майже все своє життя прожили при радянській владі, за якої примусові заходи щодо її громадян мали виконуватись

беззаперечно, незважаючи на порушення прав і свобод людини, закріплені у міжнародних правових актах, питання щодо виконання заходів правового режиму воєнного стану перед депутатами не стояли. Але Конституцією України було задекларовано пріоритет забезпечення прав і свобод людини перед інтересами держави, люди і українське суспільство змінилися і вже не сприймають порядки радянських часів, що було продемонстровано українським народом протягом тридцяти років незалежності України, зокрема в ході двох Майданів, тому, керуючись положеннями Закону України «Про дерадянізацію законодавства України» від 21.04.2022 р., Закон України «Про правовий режим воєнного стану» підлягає перегляду на відповідність його положень Конституції України та міжнародним правовим актам.

Законом № 389-VIII визначено перелік заходів правового режиму воєнного стану, які обмежують права громадян, але положення цього закону, інших нормативно-правових актів не дають відповіді на питання, що буде робити влада у разі якщо громадяни з тих чи інших підстав відмовляться виконувати заходи правового режиму воєнного стану, встановлені законом, враховуючи, що ст. 22 Закону № 389-VIII заборонено під час воєнного стану жорстоке чи принижуюче людську гідність поведження або покарання.

Під час війни Україна повинна дотримуватись Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р., за ст. 3 якої для кожної сторони конфлікту щодо осіб, які не беруть участі в бойових діях, «є забороненими й залишаються забороненими будь-коли і будь-де насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поведження і тортури, наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поведження» [9], а тому застосування сили або зброї до громадян, які будуть відмовлятися виконувати заходи правового режиму воєнного стану під час війни, є неприпустимим.

О. М. Буханевич, А. М. Мерник, О. О. Петришин, досліджуючи питання, пов'язані з уведенням особливих правових режимів, зокрема обмеження прав людини при їх запровадженні, зазначають, що «при обмеженні прав і свобод людини і громадянина необхідно дотримуватись таких правових принципів, як баланс інтересів особи, суспільства і держави, верховенство права, законність, пропорційність, гуманізм і при цьому визначити, які права можуть бути обмежені, а які ні, яка належна процедура такого обмеження і як реалізувати встановлені обмеження прав людини і громадянина» [10, с. 74].

Наявність у Законі № 389-VIII заходів правового режиму воєнного стану, які обмежують права громадян або встановлюють для них додаткові обов'язки,

без зазначення механізму здійснення цих заходів дає можливість виконавцю (військовослужбовцю, поліцейському) на власний розсуд визначати засоби впливу на громадян з метою виконання певного заходу, що може призвести до суттєвого порушення прав громадян і навіть вчинення злочину виконавцем, що є неприпустимим навіть в умовах воєнного стану.

О. В. Ковальова і А. Г. Пишна зазначають, що до порушників комендантської години у перший рік повномасштабної агресії рф правоохоронцями на місцях застосовувались заходи виховного характеру, серед яких були віджимання і присідання, рубання дров на блокпостах, прибирання бомбосховищ, збирання недопалків, миття підлоги, які не передбачені чинним законодавством [11, с. 182], але ці дії правоохоронців є незаконними і порушують право громадян на свободу, особисту недоторканність та їх право на повагу до їх гідності і є наслідком того, що законами і підзаконними нормативно-правовими актами не визначено порядок застосування заходів правового режиму воєнного стану.

Нормами закону не встановлено юридичну відповідальність громадян за відмову виконувати розпорядження щодо запроваджених заходів правового режиму воєнного стану, утім, попри це, Порядком застосування цивільними особами вогнепальної зброї під час участі у відсічі та стримуванні збройної агресії рф проти України у період дії воєнного стану, введеного Постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.2022 р. № 448 (п. 4 абз. 9), визначено, що «цивільні особи мають право застосовувати вогнепальну зброю для припинення дій осіб, які перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до виконання завдань, пов'язаних із запровадженням і здійсненням заходів правового режиму воєнного стану» [12]. Так, відповідно до цієї норми, якщо хтось заступиться за свого родича, знайомого або за іншу особу, яку будуть силою тягнути на роботи (трудова повинність, п. 2 Закону № 389-VIII) або у якого будуть примусово відбирати майно (п. 4), то цю людину можуть просто застрелити, а тому це питання потребує правового врегулювання.

Якщо заходи правового режиму воєнного стану неможливо застосувати без порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина, то їх треба або виключити з переліку заходів, які зазначені в Законі № 389-VIII, або зазначити в Законі, що виконання цих заходів громадянами здійснюється за їх попередньою згодою, тобто в добровільному порядку.

Автор погоджується з Є. О. Жуковою, яка у своєму дослідженні щодо оптимізації адміністративно-правового забезпечення публічного адміністрування зазначає, що «шляхами підвищення ефективності адміністративно-правового

забезпечення, зокрема, є позбавлення від застарілих елементів правового регулювання, своєчасне очищення системи адміністративно-правового забезпечення від рудиментів радянської епохи» [13, с. 90].

Згідно зі ст. 8 Закону № 389-VIII В Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, можуть запроваджуватися та здійснюватися військовим командуванням разом із військовими адміністраціями заходи правового режиму воєнного стану в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану» [5, с. 9], при цьому більша частина цих заходів передбачає обмеження саме прав і свобод людини і громадянина та встановлення для них нових обов'язків. Перелік цих заходів з 24 пунктів наведено у ст. 8 Закону № 389-VIII, але п. 25 передбачено, що «можуть запроваджуватись також інші заходи, передбачені нормами міжнародного гуманітарного права», при цьому не зазначено, якими саме нормами міжнародного права встановлені можливі додаткові обмеження, що дає змогу особам, які будуть здійснювати ці заходи, на свій розсуд трактувати це положення і не дозволяє визначити вичерпний перелік заходів, які можуть запроваджуватись в умовах воєнного стану, зокрема тих, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян в умовах правового режиму воєнного стану. Тому з метою недопущення порушення прав і свобод громадян та прав юридичних осіб при застосуванні заходів правового режиму воєнного стану пропонуємо або зазначити в п. 25 ст. 8 Закону № 389-VIII посилання на конкретні норми міжнародного гуманітарного права, на підставі яких може бути запроваджено додаткові заходи, або виключити цю норму і визначити в ст. 8 Закону вичерпний перелік заходів, які можуть запроваджуватись під час дії воєнного стану.

Враховуючи, що військове командування – це організаційно-штатний орган управління військами, то йому Законом № 389-VIII встановлено непридатні йому функції із запровадження і здійснення заходів воєнного стану, а тому вважаємо за доцільне передати ці функції військовим адміністраціям (у разі їх утворення) або державним адміністраціям, які будуть узгоджувати запровадження заходів із військовим командуванням у разі, якщо підпорядкована їм територія знаходиться в зоні бойових дій, а за військовим командуванням залишити запровадження окремих заходів воєнного стану, зокрема перевірку документів, введення комендантської години безпосередньо в зоні бойових дій (наприклад, у 50-кілометровій зоні від лінії зіткнення та від кордону з рф).

У ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан військове командування разом з військовими адміністраціями можуть запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і інтересів юридичних осіб заходи правового режиму воєнного стану, серед яких запровадження трудової повинності для працездатних осіб; використання потужності та трудових ресурсів підприємств; примусове відчуження майна, що знаходиться у приватній або комунальній власності; запровадження комендантської години; встановлення особливого режиму в'їзду виїзду, обмеження свободи пересування громадян; перевірка документів у осіб, а в разі потреби проведення огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян; заборона проведення мирних зборів, мітингів, демонстрацій; обмеження на вибір місця проживання чи перебування на території, на якій діє воєнний стан; уведення військово-транспортного обов'язку; встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність.

Усі ці перелічені заходи правового режиму воєнного стану певною мірою обмежують права і свободи громадян або встановлюють для них додаткові обов'язки, і застосування цих заходів може мати негативні наслідки, зокрема їх примусове застосування у разі невиконання цих заходів громадянами призведе до порушення їх основоположних прав і свобод, встановлених Конституцією України. Статтею 22 Закону № 389-VIII встановлено, що «введення воєнного стану не може бути підставою для жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання» [5, с. 40], тому, враховуючи положення ст. 22 Закону, заходи правового режиму не можуть застосовуватись у примусовому порядку із застосуванням фізичної сили або зброї, за їх невиконання не передбачена юридична відповідальність, а тому вони можуть застосовуватись до громадян тільки у разі їх згоди. Вважаємо, що всі заходи правового режиму воєнного стану підлягають перегляду щодо їх доцільності, в Законі мають бути зазначені заходи, реалізація яких не порушуватиме права і свободи громадян, враховуючи виняткову увагу до їх забезпечення в умовах війни, та відповідати умовам сьогодення, а саме розвитку українського суспільства і самосвідомості громадян.

А. В. Тимошенко і О. П. Котляренко, резюмуючи результати досліджень, зазначають, що «воєнний стан варто розглядати, як спосіб відновлення умов, за яких людина має можливість ефективно реалізувати свої права і свободи, тому саме права людини визначають форми діяльності публічної влади щодо запровадження воєнного стану та засоби, які нею застосовуються» [14, с. 445].

Україна перебувала під владою СРСР понад 70 років, тому норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану» ґрунтуються на примусі, що було притаманно законодавству СРСР. Заходи правового режиму воєнного стану було запозичено з правових актів тоталітарного режиму СРСР, які було застосовано і випробувано ще в період Другої світової війни, зокрема в Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22.06.1941 р. було визначено, зокрема, таке: «...3. В местностях, объявленных на военном положении, военным властям... предоставляется право: а) ...привлекать граждан к трудовой повинности для выполнения оборонных работ... б) устанавливать военно-квартирную обязанность... в) объявлять трудовую и автогужевую повинность для военных надобностей, г) производить изъятие транспортных средств и иного необходимого для нужд обороны имущества... у предприятий и организаций... и у отдельных граждан; д) регулировать время работы учреждений... организацию всякого рода собраний, шествий и т. п., запрещать появление на улице после определенного времени; ж) воспрещать въезд и выезд в местности, объявленные на военном положении <...> 6. За неподчинение распоряжениям и приказам военных властей... виновные подлежат уголовной ответственности по законам военного времени» [15].

Порівняльний аналіз заходів правового режиму воєнного стану, встановлених Законом України «Про правовий режим воєнного стану», та тих, які застосовувались в СРСР у період сталінізму під час Другої світової війни, показує, що вони практично ідентичні, незважаючи на вісімдесятирічний проміжок часу між двома правовими актами, а тому заходи режиму воєнного стану, які застосовувались у тоталітарному СРСР, не можуть застосовуватись в Україні – правовій, демократичній державі.

У своїй статті, присвяченій аналізу законодавства про воєнний стан часів другої Світової війни і сучасності, О. Л. Басараб, І. Т. Ларіонова, порівнюючи норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22.06.1941 р., роблять висновки: «норми Указу 1941 року, як і інші нормативно-правові акти того часу, відображають правову дійсність радянської адміністративно-командної системи управління з недемократичним правовим режимом, тому в його змісті відсутні дефініції, домінують норми-заборони, а більшість положень мають бланкетний характер, створюючи умови для органів державної влади та правоохоронних органів трактувати правові положення самостійно, на власний розсуд» [16, с. 22]. Тому, враховуючи порівняльний аналіз двох нормативно-правових актів, те що більшість заходів правового режиму воєнного стану, зазначені в обох документах, практично збігаються, що підтверджу-

ється і проведеним науковцями дослідженням та висновками, які ними було зроблено, вважаємо неприпустимими застосування заходів правового режиму воєнного стану, які використовувались тоталітарним режимом СРСР, а тому заходи воєнного стану, викладені в Законі України «Про правовий режим воєнного стану», що впливають на адміністративно-правовий статус громадян в умовах воєнного стану, мають бути переглянуті з метою забезпечення основоположних прав і свобод людини і громадянина в період дії воєнного стану.

Також зазначаємо, що заходи правового режиму воєнного стану, встановлені ст. 8 Закону № 389-VIII, збігаються із заходами, які можуть застосовуватися на території рф, на якій введено воєнний стан, визначені федеральним конституційним законом рф від 30.01.2002 р. № 1-ФКЗ «О военном положении» (ст. 7), таким чином, методи і заходи правового регулювання правовідносин під час дії воєнного стану в Україні, демократичній, правовій державі, ідентичні методам і заходам правового регулювання, які використовуються нашим ворогом – рф, державою агресором, в якій діє тоталітарний режим правління, це є ще однією підставою для кардинального перегляду положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Заходи правового режиму воєнного стану передусім мають стосуватись органів державного управління, для того щоб оперативно вирішувати завдання, які стоять перед державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами під час війни, здійснити перехід економіки держави з мирного на воєнний час для забезпечення Збройних Сил України всім необхідним для відсічі збройній агресії.

Заходи правового режиму воєнного стану, які будуть у новій редакції Закону, мають бути домірними тій загрозі, яка виникла перед суспільством і державою, та в мінімальному розмірі обмежувати права і свободи громадян. До громадян, враховуючи, що вони і так потерпають від війни, під час дії воєнного стану має застосовуватись не примус, як метод державного управління, а переконання та заохочення, тільки в цьому разі держава може розраховувати на підтримку з боку громадян.

Європейською Комісією за демократію через право (Венеційська комісія) в узагальненні висновків і докладів Венеційської комісії про надзвичайне становище CDL-PI(2020)003 від 16.04.2020 р. зазначається, що «положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Європейської конвенції про права людини і Американської конвенції про права людини передбачають можливість відступлення (державою від забезпечення прав і свобод людини) тільки за виняткових обставин. Неможливе відступлення від «так званих абсолютних прав: права на життя, заборони тортур і нелюд-

ських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання» [17, с. 4], тому у воєнний час можливе запровадження та здійснення таких заходів правового режиму воєнного стану, реалізація яких не призведе до порушення основоположних прав і свобод громадян.

В. Гвоздь у статті, присвяченій забезпеченню прав людини в умовах воєнного стану, зазначив, що в демократичних країнах обмеження прав їх громадян має бути тимчасове і мінімально необхідне за характером, водночас зберігається певний перелік прав, які не можуть порушуватися у жодному разі [18, с. 26, 27].

А. В. Демичева у статті, присвяченій проблемі обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні, слушно зазначає, що «обмеження, які вводяться під час воєнного стану, мають бути доцільними та обґрунтованими, пропорційними, мати легітимну мету та бути необхідними в конкретний період, діяти виключно в період дії воєнного стану та переглядатися при зміні інтенсивності воєнних дій» [19, с. 45, 46]. Вона також звертає увагу на те, що в «Рекомендаціях громадських організацій щодо обмеження прав людини у воєнний час» зазначається, що «влада не має розглядати відступ від зобов'язань держави як можливість порушувати фундаментальні права людини» [19, с. 46].

Заходи правового режиму воєнного стану, визначені в ст. 8 Закону № 389-VIII, були притаманні тоталітарному режиму Радянського Союзу, громадяни якого не мали права на свободу, життя, приватну власність, а тому застосування більшості з них в Україні, демократичній, правовій державі, є неприйнятним, вони є рудиментом режиму СРСР, яких держава має позбутись.

Ураховуючи, що життя людини в СРСР нічого не було варте і що з людиною можливо було зробити що завгодно, державні органи, їх посадові та службові особи використовували безоплатну примусову працю громадян (від якої ніхто не міг відмовитися, зважаючи на можливі наслідки) і за рахунок своїх громадян намагалися мінімізувати свої витрати за тих чи інших обставин, зокрема і в умовах воєнного стану (суботники, допомога колгоспам, військова служба, трудова та військово-квартирна повинність, комендантська година, військово-транспортний обов'язок, примусове відчуження майна). Прикладом цього державного підходу було вирішення питання щодо формування збройних сил в СРСР: навіть створювати професійну армію і витратити на це кошти держави, якщо можна зобов'язати служити кожного молодого чоловіка (як рекрути в XIX ст.), простим внесенням єдиної норми до конституції СРСР про обов'язок відбувати військову

службу, і керівництву держави було байдуже, що людину таким чином примушували віддати на цю службу два чи три роки свого життя. Але цей підхід до вирішення завдань, що стоять перед державою, міг бути застосований тільки в умовах тоталітарного режиму з його репресивним апаратом, а тому намагання в Україні адаптувати методи радянського управління, зокрема і в умовах воєнного стану, є безперспективним, тому що Конституцією України (статті 27–29) встановлено право людини на життя, свободу та особисту недоторканність, повагу до її гідності. У кожного громадянина України є приватна власність і він роками, а то й десятиріччями працював, щоб її придбати, тому він, швидше за все, не захоче її віддати в умовах воєнного стану навіть за обіцянки гіпотетично колись відшкодувати йому її вартість, тим більше, що законодавством України не передбачена юридична відповідальність за таку відмову. Приватна власність є тією «священною короною», на якій тримається весь західний світ, а тому європейські країни, США відмовляються віддати Україні заарештовані російські активи (країни-агресора), доки не буде ухвалено остаточне рішення суду з цього питання. Їхня позиція ґрунтується на тому, що вилучення приватної власності (власності держави) повинно проводитися виключно у правовий спосіб, тому що завдяки приватній власності (яка є стимулом до праці), право на яку було закріплено ще в Кодексах Римської імперії, а також узаконенню права на спадкування, відбулися розвиток і становлення людської цивілізації.

Практичні аспекти запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану

При вирішенні питання щодо доцільності закріплення в законі того чи іншого заходу режиму воєнного стану потрібно враховувати, наскільки застосування цього заходу буде впливати на повсякденне життя громадян. Якщо це не потребує багато часу і обмеження їх прав є тимчасовим, то вони з розумінням ставляться до певних обмежень їх прав, тому що це робиться в інтересах суспільства. Зокрема громадяни з розумінням ставляться до такого заходу, як перевірка документів, огляд речей, транспортних засобів, багажу на блокпостах. Також із розумінням громадяни ставляться до запровадження комендантської години у своїх містах та селах, але в разі усунення небезпечного фактору, який став підставою для запровадження комендантської години, вважаємо за потрібне скасовувати комендантську годину, тому що в цьому випадку запроваджені обмеження прав громадян стають необґрунтованими.

На початку війни впровадження комендантської години у всіх областях було доцільним і не викликало питань, тому що було не зрозуміло, як будуть роз-

виватися воєнні дії, зараз ситуація стабілізувалась, але комендантська година не була скасована за понад два роки війни в жодній з областей, в яких її було введено. Запровадження комендантської години здійснюється саме з метою збереження життя і здоров'я громадян, тому якщо немає реальної загрози життю і безпеці людей, комендантська година не запроваджується, а вже запроваджена має скасовуватись, якщо усунені обставини, які були підставою для її запровадження, тому на цей час є доцільним скасування комендантської години у більшості областей України і залишення її в населених пунктах, які в 50-кілометровій зоні від лінії зіткнення та від кордону з рф.

Європейською Комісією за демократію через право в узагальненні висновків і докладів Венеціанської комісії про надзвичайне становище від 16.04.2020 р. зазначається, що «надзвичайні заходи і відступ від основних прав і свобод повинні бути пропорційні небезпеці, надзвичайні заходи не можуть застосовуватись довше ніж надзвичайна ситуація, і обмеження, наслідком якої вони є, повинні застосовуватись тільки в тих географічних районах, в яких виникла надзвичайна ситуація» [17, с. 5], а тому запроваджені заходи воєнного стану в районах, де вже не ведуться бойові дії або не велись від початку повномасштабного вторгнення ворога, мають бути скасовані.

Статтею 8 Закону № 389-VIII встановлено, що в період дії воєнного стану може запроваджуватись трудова повинність, але вона є наслідком тоталітарного режиму СРСР, в якому Україна перебувала сім десятиліть, і неодноразово вводилась у Радянському Союзі, зокрема в період громадянської війни в 1918–1920 рр. [20, с. 33], під час Другої світової війни в 1941–1945 рр. [21, с. 174], а тому не може застосовуватись в Україні, правовій, демократичній державі.

В умовах правового режиму воєнного стану можуть запроваджуватись окремі обмеження прав громадян або встановлюватись нові обов'язки, але вони не повинні застосовуватись примусово, під загрозою застосування насильства над громадянином, тому вважаємо застосування в період дії правового режиму воєнного стану трудової повинності, з огляду на її примусовий характер, неприйнятним і є порушенням Конституції України та міжнародних правових актів, якими встановлено захист основоположних прав людини, які не можуть бути скасовані або обмежені за будь-яких умов.

Статтею 43 Конституції України задекларовано принцип свободи праці і зазначено, що «використання примусової праці забороняється» [1], тому запровадження військовим командуванням під час дії правового режиму воєнного стану трудової повинності, яка за своєю суттю є примусовою пра-

цею, без згоди на це громадян є неправомірним і не відповідає міжнародним правовим актам, якими встановлено захист прав людини і громадянина.

У статті щодо реалізації під час війни принципу свободи праці Т. А. Занфірова резюмує: «правові норми режиму воєнного стану мають бути піддані критичному науковому аналізу на предмет їх життєздатності та відповідності принципу свободи праці, уникаючи можливих проблем із забезпечення цієї свободи в разі запровадження воєнного стану» [22, с. 78].

Т. А. Занфірова також зазначає, що «трудова повинність за своєю сутністю є примусовою працею, оскільки відповідає критеріям примусу, однак не вважається такою, лише тому, що Конституція прямо вказує на те, що цю повинність не можна вважати примусом, незважаючи на те, що в особи, яку примушують працювати, немає можливості відмовитись від такої роботи» [22, с. 80]. Наявна в ст. 43 Конституції України норма, за якою «не вважається примусовою працею робота в умовах воєнного стану» [1], не робить працю, яка буде здійснюватись під примусом, добровільною, і ця норма не відповідає положенням міжнародних правових актів, зокрема ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а тому підлягає перегляду.

У ст. 20 Закону № 389-VIII зазначається, що при запровадженні трудової повинності громадянам забезпечується дотримання таких стандартів (не норм Трудового кодексу), як мінімальна заробітна плата, мінімальний (?) термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний (?) робочий час, але навіщо людині ці «стандарты», якщо вона з тих чи інших причин не може або не хоче виконувати роботу, яку її примушують робити. Згідно зі статтями 27, 28, 29 Конституції України людина має право на життя, повагу до її гідності, свободу і недоторканність, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану, тому ні держава, ні будь-який її орган чи посадова особа, зокрема і військове командування, не можуть примушувати громадян працювати. Україна, як правова, демократична держава, повинна позбутися такого ганебного явища, як трудова повинність і виключити всі норми, які пов'язані з примусовою працею, із законів України і підзаконних нормативно-правових актів, зокрема і з Закону № 389-VIII.

Згідно зі ст. 8 (п. 4) Закону № 389-VIII в період дії воєнного стану може бути примусово відчужено (реквізоване) майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, але серед факторів, які утримують людину в країні, є саме рухоме і нерухоме майно, на придбання якого люди інколи витрачають багато років, тому, вважаємо, наявність у Законі № 389-VIII заходів, які передбачають примусове відчуження майна громадян, які і так

страждають від війни, неприпустимим за будь-яких обставин, тому що якщо в людини відібрати будинок, квартиру, то її сім'ї ніде буде жити, якщо реквізувати у людини автомобіль в зоні бойових дій (де це може відбуватись), то в разі небезпеки вона і її сім'я не зможе переїхати в безпечне місце, чим порушується їх право на життя. Таким чином, втрачається зв'язок з країною (державою) і за першої можливості людина (разом із сім'єю) може покинути країну. Але хто тоді відновлюватиме Україну після Перемоги? Збереження населення, яке буде відновлювати звільнені території, – питання, яке держава повинна вирішувати вже зараз, коли ще триває війна, а тому будь-які реквізиції рухомого і нерухомого майна громадян є неприйнятними для України. Більшість Конституцій європейських країн, зокрема Латвії, Литви, Німеччини, Польщі, не мають положень про примусове відчуження майна громадян для потреб держави у період дії воєнного стану.

У Законі № 389-VIII не зазначено, яке саме майно може бути примусово відчужено у громадян, таким чином, це положення закону може бути застосовано до будь-якого майна громадян, при цьому порядок відчуження майна в умовах воєнного стану визначено в Законі України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-VI від 17.05.2012 р. [23]. Але норми цього Закону не відповідають положенням ст. 1 Першого протоколу європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Конституції та Цивільного кодексу України, тому що Законом № 4765-VI встановлено, що «закон визначає механізм примусового відчуження майна для потреб держави (не для потреб оборони)» [23], але ст. 1 Першого протоколу Конвенції, ст. 41 Конституції України [1], як виняток, допускається, позбавлення власності тільки «в інтересах суспільства».

Згідно зі ст. 47 Конституції України «кожен має право на житло, ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, як на підставі закону за рішенням суду» [1], і це право відповідно до ст. 64 (ч. 2) не може бути обмежене навіть під час дії воєнного стану, тому з урахуванням того, що Конституцією України під час воєнного стану примусове відчуження житла заборонено, що позбавлення житла можливе тільки на підставі рішення суду, житло не може бути відчужено у громадян навіть під час дії режиму воєнного стану за будь-яких обставин. Згідно зі статтями 351, 353 Цивільного кодексу України, ст. 143 Земельного кодексу України примусове відчуження нерухомого майна, зокрема і земельної ділянки, з метою суспільної необхідності виконується за рішенням суду, а тому, враховуючи що при прийнятті Закону № 4765-VI не було внесено зміни до Цивільного кодексу (передбачено ст. 4 цього Кодексу), під час дії воєнного стану не можуть примусово

відчужуватись об'єкти нерухомості, зокрема і земельні ділянки, за рішенням військового командування.

Статтею 8 Закону № 389-VIII встановлено, що під час воєнного стану військовим командуванням може бути примусово відчужено майно громадян України, але це положення суперечить нормам Закону України «Про оборону України» від 06.12.1991 р. № 1932-XII, згідно з якими держава повинна забезпечити свої збройні сили всім необхідним для відсічі нападу вірогідного противника, зокрема ст. 2 Закону № 1932-XII визначено, що «Фінансування потреб національної оборони держави здійснюється за рахунок і в межах коштів, визначених у законі про Державний бюджет України на відповідний рік і може здійснюватись додатково за рахунок благодійних пожертв фізичних і юридичних осіб» [24], тобто виключно в добровільному порядку. Статтею 3 Закону України «Про оборону України» визначено, що підготовка держави до оборони включає «забезпечення необхідної чисельності особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, забезпечення Збройних Сил України, інших військових формувань озброєнням, військовою та іншою технікою, продовольством, речовим майном, іншими матеріальними ресурсам в повному обсязі, створення державного матеріального резерву та резервних фондів грошових коштів, інших ресурсів для забезпечення потреб оборони держави» [24], при цьому згідно зі ст. 10 Міністерство оборони України «організує накопичення озброєння, військової техніки, інших матеріальних ресурсів у непорушному запасі та мобілізаційному резерві, забезпечує належний рівень боєздатності, укомплектованості та бойової готовності Збройних Сил України» [24].

Як знуцання над громадянами можна розцінювати норми ст. 23 Закону № 389-VIII та статей 7, 10, 12 Закону № 4765-VI, згідно з якими у разі якщо примусово відчужене майно фізичних чи юридичних осіб збереглося, його не віддають власнику, а власник «має право вимагати (?) у судовому порядку повернення такого майна на умовах, визначених законом» [5], тобто для того, щоб отримати своє майно, особа повинна роками судитися з державою. У статтях 7, 10 Закону № 4765-VI зазначається, що «у разі відсутності особи, у якої відчужується майно, акт про примусове відчуження її майна складається без участі цієї особи, а компенсація за відчужене майно, яке було знищено, особа може отримати протягом п'яти наступних бюджетних періодів (років) з часу скасування режиму воєнного стану» [23]. За зазначених умов жодна особа не віддасть у добровільному порядку своє майно, а насильницьке вилучення майна призведе до порушення її прав, встановлених статтями 27, 28, 29 Конституції України, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану, і ст. 22 Закону № 389-VIII.

У доступних інформаційних джерелах не було знайдено інформацію щодо випадків офіційного застосування і здійснення військовим командуванням відчуження майна громадян від початку війни РФ проти України, але сама наявність у законі норми, яка дозволяє здійснювати примусове відчуження майна громадян під час дії воєнного стану, може призвести до зловживань з боку службових осіб військового командування, що матиме наслідком порушення майнових прав громадян, що вже не раз відбувалося на Донбасі.

Погоджуємося з висновком В. Гвоздя, що «воєнний стан повинен мінімально обмежувати права українських громадян та фактично не зачіпати їх інтереси та повсякденний побут, в іншому разі може виникнути реальна загроза гострої внутрішньої кризи в країні з непередбачуваними наслідками» [18, с. 28].

Відчужене у громадян під час воєнного стану майно, зокрема будинки, квартири, земельні ділянки, автомобілі, потрібно буде зареєструвати, обслуговувати, зберігати, а потім зняти з реєстрації, що потребує фінансування з державного бюджету, тому, враховуючи, що використання майна під час війни є тимчасовим (до закінчення воєнних дій) та проблеми з його відчуженням, вважаємо недоцільним відчуження майна громадян для потреб держави під час дії правового режиму воєнного стану.

Спираючись на наведену аргументацію і думку науковців, вважаємо за потрібне виключити із Закону № 389-VIII такий захід правового режиму воєнного стану, як примусове відчуження майна, що перебуває у приватній та комунальній власності.

Статтею 8 Закону № 389-VIII (ч. 1 п. 17) військовому командуванню надано право встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність, але необґрунтованість запровадження і здійснення цього заходу правового режиму воєнного стану визнається не тільки науковцями, а й Кабінетом Міністрів України, депутатами Верховної Ради України. Кабінетом Міністрів України 24.02.2020 р. до Верховної Ради України було подано законопроект № 3116, згідно з яким передбачалось виключити військово-квартирну повинність з переліку заходів правового режиму воєнного стану [25]. У пояснювальній записці до законопроекту № 3116, який було підтримано міністерством фінансів і депутатськими комітетами, зазначається, що законопроект було подано «з метою приведення у відповідність із положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо встановлення для фізичних і юридичних осіб військово-квартирної повинності з розквартирування військовослужбов-

ців» [25]. З невідомих причин законопроект № 3116 від 04.03.2020 р. було відкликано Кабінетом Міністрів України, але це не означає, що проблема приведення у відповідність із положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини Закону України «Про правовий режим воєнного стану» була вирішена, вона існує і зараз, тому пропонуємо виключити військово-квартирну повинність з переліку заходів правового режиму воєнного стану.

Службові особи військового командування, військових адміністрацій вже зрозуміли, що більшість зазначених у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» заходів, зокрема ті, що обмежують права громадян, не відповідають умовам сьогодення і потребують перегляду, що підтверджується тим, що ці заходи офіційно не здійснювались з початку війни, зокрема такі, як трудова повинність, примусове відчуження майна, військово-транспортний обов'язок, військово-квартирна повинність. Отже, положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану» мають бути переглянуті, зокрема в частині застосування заходів правового режиму воєнного стану, які безпосередньо обмежують права і свободи громадян, встановлені Конституцією України і міжнародними правовими актами.

Науковці у своїх дослідженнях підтримують тезу про те, що навіть в умовах воєнного стану можливим є застосування і здійснення заходів правового режиму воєнного стану тільки у разі, якщо це не буде порушувати основоположні права людини і громадянина. Зокрема відомий науковець О. М. Бандурка у статті, присвяченій державній політиці у сфері захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану, зазначає, що «основоположні права людини і громадянина не підлягають обмеженню навіть у період дії воєнного стану, оскільки без забезпечення їх гарантування неможливе існування людини в демократичній державі, якою є Україна, попри те, що росія веде проти неї повномасштабну війну» [26, с. 16].

Висновки, зроблені у цьому науковому дослідженні, стосуються не тільки фізичних осіб, а й юридичних осіб, зокрема ст. 8 Закону № 389-VIII (п. 3 ч. 1) встановлено право військового командування «використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, змінювати режим їх роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці», але реалізація цих імперативних приписів призведе до зупинки підприємства, тому, що підприємство – це складний механізм і результат його роботи залежить від злагодженості його підрозділів і кваліфікації працівників, які прийшли працювати на підприємство на обрану ними посаду і на умовах, визначе-

них трудовим договором, тому прогнозовано, що більшість працівників відмовиться працювати під примусом за нових умов. Таким чином, не буде досягнуто мети щодо виготовлення необхідної для оборони продукції і перестануть надходити податки до бюджету від підприємства, а тому єдиним виходом для вирішення питання щодо забезпечення виготовлення необхідної під час війни продукції є договірні, партнерські відносини між державою (його органами) і юридичними особами та підприємцями, основою яких буде повага до працівників і забезпечення їх прав і свобод, зокрема їх трудових прав, в умовах правового режиму воєнного стану. В тексті цієї норми виявляється зневага до працівників, зокрема надано право військовому командуванню «використовувати потужності та трудові ресурси (не працівників) підприємств без згоди на те працівників, що є, по суті, трудовою повинністю і застосуванням примусу в традиціях колишнього СРСР.

О. Ярошенко й О. Луценко зазначають, що трудові права працівників обмежуються під час дії воєнного стану і норми трудового законодавства не поширюються на відносини, що регулюються Законом України «Про правовий режим воєнного стану», зокрема була збільшена тривалість робочого часу, надано право роботодавцю відмовляти у будь-якій відпустці, а також відправляти працівників у неоплачувану відпустку, що, на думку авторів, призвело до того, що в Україні нині склалися несприятливі умови, щодо трудових ресурсів [27, с. 155].

Зауважуємо, що в коло посадових обов'язків військового командування не входить контроль за виробництвом на підприємствах, або робіт в установах і організаціях, цими питаннями повинні опікуватись військові адміністрації, що потребує внесення змін до ст. 8 Закону № 389-VIII.

Ще одним заходом правового режиму воєнного стану є встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду з України (п. 6 ст. 8 Закону № 389-VIII), зокрема заборона виїзду з країни, яка зараз діє для чоловіків віком з 18 до 60 років, що є неприпустимим, тому що кожна особа повинна мати право виїхати з країни у разі виникнення небезпечної ситуації для неї самої і її сім'ї, зокрема в разі знаходження в зоні бойових дій, що є реалізацією її права на життя, яке встановлено ст. 27 Конституції України. Якщо держава не забезпечила право особи на її приватну власність і було знищено її будинок чи квартиру, то на якій підставі влада забороняє людині виїжджати з країни. Деякі науковці посилаються на приклад Ізраїлю в питаннях війни, що вже більш як сімдесят років перебуває у стані війни, але, незважаючи на війни, Ізраїль не вводив заборону в'їзду та виїзду з країни, не вводили

її й інші демократичні країни в разі війни чи збройного конфлікту, зокрема Хорватія під час війни з Сербією, тому що забезпечення вільного в'їзду та виїзду з країни за будь-яких умов є гарантуванням права людини на свободу, а в разі перебування особи в зоні бойових дій, ще й гарантуванням права людини на життя. Заборона для чоловіків виїжджати за кордон порушує їхнє право, право їхніх дружин на сім'ю, встановлене ст. 51 Конституції України та ст. 291 Цивільного кодексу України, згідно з якою «фізична особа має право на сім'ю і не може без її волі бути розлучена з сім'єю». Унаслідок повної заборони виїзду чоловіків з країни їх дружини, які через війну перебувають за кордоном, вимушені разом із дітьми приїжджати до них з-за кордону, наражаючи себе і своїх дітей на небезпеку потрапити в Україні під ракетний обстріл.

Отже, запроваджувати і здійснювати заходи правового режиму воєнного стану повинно не військове командування, а військові адміністрації, а за військовим командуванням потрібно залишити певні заходи (комендантська година, перевірка документів) в зоні бойових дій (50-кілометрова зона від лінії зіткнення та від кордону з РФ), тому що в обов'язки військових не входять вирішення питань цивільного характеру і надання Законом № 389-VIII таких повноважень військовому командуванню пов'язано з радянським минулим (Друга світова війна), коли воєнний стан вводився в регіонах, прилеглих до зони бойових дій, а не на всій території держави.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» повинен відповідати умовам сьогодення і містити норми, що дадуть змогу перевести економіку держави у воєнний режим, оперативно вирішувати нагальні питання щодо відсічі збройного нападу на Україну, забезпечити збройні сили всім необхідним для Перемоги, а не містити положення нормативно-правових актів СРСР тільки тому, що Україна сімдесят років перебувала у його складі, і які є неприйнятними для України, яка є демократичною державою.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану», попри те, що його було прийнято в останній редакції в 2015 р., прийнято в традиціях радянських часів, при цьому визначені законом заходи правового режиму воєнного стану передбачають безапеляційне їх виконання, незважаючи на те, що при їх реалізації можуть бути порушені права та інтереси осіб, які згідно зі ст. 64 Конституції України не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану. А тому, враховуючи викладене, норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану» мають бути кардинально переглянуті щодо їх відповідності положенням Конституції України, міжнародним правовим актам та реаліям сьогодення, містити тільки ті заходи правового режиму воєнного

стану, які можуть бути здійснені без порушення основоположних прав та свобод людини і громадянина, та які ґрунтуються не тільки на примусі, а й на інших методах державного управління: переконанні та заохоченні.

Протягом війни України проти РФ, окрім запровадження комендантської години і перевірки документів, вантажу і транспортних засобів, не було офіційно застосовано інші заходи, передбачені Законом № 389-VIII, які обмежують права громадян, а тому це є ще одним аргументом для вилучення певних заходів із тексту Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Ю. Запорожченко, Ю. Лєгеза, Ю. Волкова, О. Пушкіна, М. Коваль слушно зазначають, що «в умовах воєнного стану захист прав людини є особливо складним, обмеження прав мають бути обґрунтованими, обмеженими в часі та ресурсах, вони повинні використовуватись відповідно до принципів демократії та верховенства права з метою захисту інтересів суспільства, а також прав і свобод громадян» [28, с. 250].

Підсумовуючи результати дослідження, резюмуємо, що в умовах сьогодення для підтримки держави громадянами, зокрема виконання робіт, пов'язаних з оборонними заходами, допомоги майном, розміщення особового складу Збройних Сил України тощо, керівництву держави необхідно спиратися не на норми пострадянських законів, які ґрунтуються на тотальному примусі, а створити в державі такі економічні, політичні, соціальні умови для розвитку країни і особистості, які б забезпечили стабільне, безпечне, заможне життя громадян і їхніх родин на рівні європейських стандартів, за яких громадяни за закликem керівництва держави, а не під примусом, не тільки нададуть будь-яку підтримку державі у важкий час війни або збройного конфлікту, а й захищатимуть її. Вважаємо за потрібне врахувати історичний досвід Фінляндії, яка в 1918 та 1939 рр. зазнала нападу радянської (червоної) армії, але вистояла і перемогла у війні проти, здавалось би, непереможного Радянського Союзу. Запорукою перемоги стала реалізація у Фінляндії тези лідера соціал-демократів Фінляндії у 1930-х Вьяйне Таннера, яку він висловив у парламенті під час суперечки з Карлом Маннергеймом, керівником Ради оборони країни, щодо збільшення оборонних видатків для підготовки до війни з СРСР: «Перш ніж витратити величезні кошти на оборону, потрібно створити для людей такий рівень життя, який вони захочуть захищати» [29].

Висновки

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не відповідає умовам сьогодення, потребує суттєвих змін, зокрема щодо підстав введення воєнного стану, щодо запровадження та здійснення заходів правового режиму

воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян. Державі необхідно для вирішення завдань, які постають перед суспільством в умовах воєнного стану, застосовувати не тільки примус, а й інші методи державного управління, зокрема переконання і заохочення. Тільки розумний баланс інтересів суспільства (держави) і громадян та об'єктивне правове регулювання правовідносин в умовах дії правового режиму воєнного стану дозволить вирішувати проблеми, які постають перед суспільством і державою в умовах війни або збройного конфлікту. Перед запровадженням і здійсненням заходів воєнного стану необхідно враховувати їх вплив на повсякденне життя громадян та чи можливо їх застосувати не порушуючи права і свободи громадян, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану. Якщо заходи правового режиму воєнного стану неможливо реалізувати без порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина, то ці заходи мають бути виключені із Закону № 389-VIII, що узгоджується з положенням ст. 22 цього Закону.

Тема дослідження є актуальною, враховуючи що в країні введено воєнний стан, тому вдосконалення законодавчих актів, які регулюють правовідносини під час дії воєнного стану, потребує подальших досліджень.

Рекомендації

Вважаємо, що норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану» підлягають перегляду, зокрема, необхідно позбавити військове командування неприбутанних йому функцій, також підлягають перегляду заходи правового режиму воєнного стану, тож пропонуємо виключити із Закону № 389-VIII такі заходи: запровадження трудової повинності, примусове відчуження майна, що перебуває у приватній власності, встановлення для фізичних осіб військово-квартирної повинності, встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду. Комендантську годину рекомендуємо застосовувати тільки в разі виникнення реальної небезпеки для життя і здоров'я громадян (це не стосується загрози балістичних і крилатих ракет, які можуть прилетіти в будь-яку точку країни), а в разі, якщо підстави для її запровадження зникли, то передбачити в законі можливість її скасування, як і всіх заходів правового режиму воєнного стану.

Пропонуємо внести до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» статтю, в якій буде викладено механізм застосування заходів правового режиму воєнного стану, зазначених у ст. 8 Закону, при дотриманні основоположних прав і свобод людини і громадянина, встановлених Конституцією України та виконанні приписів ст. 22 Закону, або в кожному підзаконний нормативно-правовий акт, який роз'яснює застосування певного заходу

правового режиму воєнного стану, внести пункти, в яких буде встановлено механізм і порядок реалізації цього заходу, зокрема в разі коли особа з тих чи інших підстав відмовляється виконувати цей захід, а якщо для певних заходів не існує таких підзаконних актів, то прийняти їх, зазначивши в них процедуру їх здійснення.

Список використаних джерел

- [1] Кузніченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану : монографія. Харків : Право, 2014. 232 с.
- [2] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 19.08.2024).
- [3] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12.04.2012 р. справа № 1-10/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text> (дата звернення: 19.08.2024).
- [4] Marcel Gauchet and the Crisis of Democratic Politics / Eds. Doyle N. J., McMorrow S. New York and London : Routledge, 2022. 294 p.
- [5] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 19.08.2024).
- [6] Федорук Н. С. Людиноцентризм як цілісно-світоглядний орієнтир реформування понятійного апарату адміністративного права. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 67–72.
- [7] Авер'янов В. Б. Нова доктрина українського адміністративного права на етапі становлення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 35. С. 10–16.
- [8] Bukhanevych O. M., Kuznichenko S., Mernyk A. M. Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2022. № 14. P. 216–236. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(2\).2021.55-65](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(2).2021.55-65).
- [9] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 19.08.2024).
- [10] Bukhanevych O. M., Mernyk A. M., Petryshyn O. O. Approaches to understanding the category «special legal regimes». *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. № 28(1). P. 71–78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [11] Ковальова О. В., Пишна А. Г. Відповідальність за порушення комендантської години в умовах правового режиму воєнного стану. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 179–185. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.27>.
- [12] Про затвердження Порядку застосування цивільними особами вогнепальної зброї під час участі у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України у період дії воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2022 р. № 448. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.08.2024).
- [13] Жукова Є. О. Вектори оптимізації ефективності адміністративно-правового забезпечення публічного адміністрування. *Конституційні права і свободи людини та*

- громадянина в умовах воєнного стану : матеріали наук. семінару (м. Львів, 23 черв. 2022 р.). Львів, 2022. С. 89–91.
- [14] Тимошенко А. В., Котляренко О. П. Правовий режим воєнного стану: основні аспекти та його вплив на права і свободи громадян. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 442–445. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/106>.
- [15] Про воєнний стан : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22.06.1941 р. *Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.Ukaz_Prezidiyi_Verhovnoyi_Radi_SRSR_%E2%80%9CPro_voyenniy_stan%E2%80%9D_____vid_22_chervnya_.html (дата звернення: 19.08.2024).
- [16] Басараб О. Л., Ларіонова І. Т. Компаративний аналіз законодавства про воєнний стан часів Другої світової війни та сучасності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 21–24. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/2>.
- [17] Компіляція висновків і докладів Венеціанської комісії про надзвичайне становище. CDL-PI(2020)003, Страсбург, 16.04.2020 р. 35 с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)003-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)003-rus) (дата звернення: 19.08.2024).
- [18] Гвоздь В. Воєнний стан і права людини. *Бінтел*. 2018. № 4. С. 26–35.
- [19] Демічева А. В. Проблема обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.). Вінниця, 2022. С. 45–46.
- [20] П'ятаха Н. Загальна трудова повинність в Українській РСР в 1919–1920 рр.: історіографічний огляд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2011. Вип. 108. С. 32–34.
- [21] Кузніченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану в СРСР під час Великої Вітчизняної війни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 173–176.
- [22] Занфірова Т. А. Забезпечення принципу свободи праці в умовах воєнного стану. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 77–80.
- [23] Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 р. № 4765-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 19.08.2024).
- [24] Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1932-12> (дата звернення: 19.08.2024).
- [25] Проект Закону про внесення зміни до статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо військово-квартирної повинності для фізичних і юридичних осіб від 24.02.2020 р. № 3116. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68218 (дата звернення: 19.08.2024).
- [26] Бандурка О. М. Державна політика у сфері захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану. *Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2022 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 14–16.
- [27] Yaroshenko O., Lutsenko O. Working in war: The main changes in labour relations and working Conditions under martial law in Ukraine. *Access to Justice in Eastern*

Europe. 2022. № 5 (Special Issue). P. 139–155. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000466>.

- [28] Zaporozhchenko Y., Leheza Y., Volkova Y., Pushkina O., Koval M. Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*. 2023. № 5 (3). P. 245–252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.
- [29] Ерман Г. Зимова війна: як Фінляндія зупинила наступ СРСР, в якому загинули тисячі українців. *BBC News Україна*. 30 листоп. 2019 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50431418> (дата звернення: 19.08.2024).

References

- [1] Kuznichenko, S.O. (2014). Administrative and legal regime of martial law. Kharkiv: Pravo.
- [2] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [3] The Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional appeal of citizen Troyan Anton Pavlovich regarding the official interpretation of the provisions of Article 24 of the Constitution of Ukraine (the case on the equality of parties to the judicial process) of April 12, 2012, case No. 1-10/2012. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>.
- [4] Doyle, N.J., & McMorrow, S. (Eds.). (2022). *Marcel Gauchet and the Crisis of Democratic Politics*. New York and London: Routledge.
- [5] Law of Ukraine No. 389-VIII "On the legal regime of martial law". (May 12, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- [6] Fedoruk, N.S. (2022). People-centrism as a holistic worldview guide for reforming the conceptual apparatus of administrative law. *Private and public law*, 1, 67-72.
- [7] Averyanov, V.B. (2007). New doctrine of Ukrainian administrative law at the stage of formation. *Actual problems of the state and law*, 35, 10-16.
- [8] Bukhanevych, O.M., Kuznichenko, S., & Mernyk, A.M. (2022). Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 14, 216-236. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(2\).2021.55-65](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(2).2021.55-65).
- [9] Geneva Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War (August 12, 1949.). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
- [10] Bukhanevych, O.M., Mernyk, A.M., & Petryshyn, O.O. (2021). Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 71-78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [11] Kovalova, O.V., & Pishna, A.G. (2022). Liability for violation of curfew under the legal regime of martial law. *Law and Society*, 3, 179-185. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.27>.
- [12] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 448 "On the approval of the Procedure for the use of firearms by civilians during participation in repelling and deterring armed aggression of the Russian Federation and/or other states against Ukraine during the period of martial law". (April 15, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448-2022-%D0%BF#Text>.

- [13] Zhukova, E.O. (June 23, 2022). Vectors of optimization of the effectiveness of administrative and legal provision of public administration. In *Constitutional rights and freedoms of a person and a citizen under martial law: materials of science. Seminar* (pp. 89-91). Lviv.
- [14] Tymoshenko, A.V., & Kotlyarenko, O.P. (2023). The legal regime of martial law: main aspects and its impact on the rights freedoms of citizens. *Legal Scientific Electronic Journal*, 10, 442–445. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/106>.
- [15] Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On martial law" (June 22, 1941). In *Babin Yar: man, power, history. Documents and materials*. Retrieved from https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.Ukaz_Prezidiyi_Verhovnoyi_Radi_SRSR_%E2%80%9CPro_voyenniy_stan%E2%80%9D_____vid_22_chervnya_.html.
- [16] Basarab, O.L., & Larionova, I.T. (2022). Comparative analysis of legislation on martial law during the Second World War and today. *Legal Scientific Electronic Journal*, 7, 21-24. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/2>.
- [17] Compilation of conclusions and reports of the Venice Commission on the state of emergency. (2020). CDL-PI(2020)003. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)003-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)003-rus).
- [18] Hvozdz, V. (2018). Martial law and human rights. *Bintel*, 4, 26-35.
- [19] Demicheva, A.V. (December 9, 2022). The problem of limiting human rights in the conditions of martial law in Ukraine. *Modern problems of legal, economic and social development of the state: theses add. XI International science and practice conf.* (pp. 45-46). Vinnytsia.
- [20] Pyatakha, N. (2011). General labor obligation in the Ukrainian SSR in 1919-1920: a historiographical review. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. History*, 108, 32-34.
- [21] Kuznichenko, S.O. (2014). Administrative and legal regime of martial law in the USSR during the Great Patriotic War. *South Ukrainian Legal Journal*, 4, 173-176.
- [22] Zanfirova, T.A. (2017). Ensuring the principle of freedom of labor under martial law. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 4, 77-80.
- [23] Law of Ukraine No. 4765-VI "On the transfer, forced alienation or confiscation of property under the legal regime of martial law or state of emergency". (May 17, 2012). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>.
- [24] Law of Ukraine No. 1932-XI "On the defense of Ukraine" (December 6, 1991). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/1932-12>.
- [25] Draft Law on Amendments to Article 8 of the Law of Ukraine No. 3116 "On the Legal Regime of Martial Law regarding military housing obligation for individuals and legal entities". (February 24, 2020). Retrieved from https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68218.
- [26] Bandurka, O.M. (December 7, 2022). State policy in the sphere of protection of human rights and freedoms in the conditions of martial law. In *Protection and observance of citizens rights by the bodies of the National Police of Ukraine under martial law: theses add. scientific and practical participants conf.* (pp. 14-16). Vinnytsia: KhNUVS.
- [27] Yaroshenko, O., & Lutsenko, O. (2022). Working in war: The main changes in labour relations and working Conditions under martial law in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 5 (Special Issue), 139-155. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000466>.

- [28] Zaporozhchenko, Y., Leheza, Y., Volkova, Y., Pushkina, O., & Koval, M. (2023). Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*, 5(3), 245-252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.
- [29] Erman, G. (November 30, 2019). The Winter War: How Finland Stopped the USSR's Offensive That Killed Thousands of Ukrainians. *BBC News Ukraine*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50431418>.

Олександр Іванович Коренцов

аспірант кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
61002, вул. Алчевських, 29, Харків, Україна
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Oleksandr I. Korentsov

Ph.D. Student of the Department of State Law Disciplines, Criminal Law and Procedure
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
61002, 29 Alchevskykh Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Рекомендоване цитування: Коренцов О. І. Проблемні питання запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 108–139. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.310928>.

Suggested Citation: Korentsov, O.I. (2024). Problematic Issues of Introduction and Implementation of Martial Law Measures Affecting the Administrative and Legal Status of Citizens. *Problems of Legality*, 166, 108-139. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.310928>.

Статтю подано / Submitted: 03.09.2024
Доопрацьовано / Revised: 04.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 01.11.2024

Медіація у публічно-правових спорах: інноваційний підхід до захисту прав людини

Діана Андріївна Костіна*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: d.a.lysenko@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою вдосконалення інструментів вирішення публічно-правових спорів у контексті появи нових викликів у сфері захисту прав людини. Медіація привертає увагу як потенційно ефективний інструмент для розв'язання таких спорів, особливо коли традиційні судові процедури не забезпечують достатньої справедливості та оперативності, що знижує довіру громадян до судової системи. Використання медіації сприяє ефективнішій реалізації конституційних положень та пропонує нові механізми захисту прав громадян, забезпечуючи при цьому гнучкість та індивідуальний підхід до кожного конкретного спору. Мета дослідження полягає у проведенні аналізу медіації як інструменту вирішення публічно-правових спорів, визначенні її ролі та ефективності у захисті прав людини на теренах України. Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню наукових методів, зокрема, системного методу (для розгляду медіації як цілісного явища у правовій системі), формально-юридичного методу (для аналізу відповідних нормативно-правових актів), методів аналізу та синтезу (для деталізації окремих аспектів проблеми та узагальнення отриманих даних), методу узагальнення (для формування загальних висновків та рекомендацій). Результати дослідження показали, що медіація має значний потенціал у покращенні процесу вирішення публічно-правових спорів та підвищенні рівня захисту прав людини. Її застосування сприяє швидшому та ефективнішому розв'язанню конфліктів, зменшує фінансові та часові витрати, допомагає зберегти відносини між сторонами, сприяючи розвитку культури мирного врегулювання спорів. Впровадження медіації в українську юридичну практику може значно підвищити ефективність захисту прав громадян та довіру до державних інституцій. Подальші наукові дослідження включають розроблення конкретних рекомендацій щодо нормативно-правового забезпечення медіації в публічно-правових спорах в Україні, адаптацію найкращих міжнародних практик до національного контексту, аналіз потенційних перешкод та способів їх подолання. Дослідження ефективності підготовки медіаторів та підвищення обізнаності громадян про можливості медіації можуть сприяти ширшому впровадженню цього інструменту.

Ключові слова: медіація; публічно-правовий спір; захист прав людини.

Mediation in Public-Law Disputes: an Innovative Approach to the Protection of Human Rights

Diana A. Kostina*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: d.a.lysenko@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the research topic is explained by the need to improve instruments for resolving public law disputes in the context of new challenges in the field of human rights protection. Mediation attracts attention as a potentially effective tool for resolving such disputes, especially when traditional judicial procedures do not provide sufficient fairness and efficiency, thereby reducing citizens' trust in the judicial system. The use of mediation promotes more effective implementation of constitutional provisions and offers new mechanisms for the protection of citizens' rights, ensuring flexibility and an individual approach to each specific dispute. The purpose of the research is to analyse mediation as a tool for resolving public law disputes and to determine its role and effectiveness in protecting human rights in Ukraine. Achieving this goal was made possible through the use of scientific methods, in particular, the systemic method (to consider mediation as a holistic phenomenon within the legal system), the formal-legal method (to analyse the relevant legal acts), the methods of analysis and synthesis (to detail specific aspects of the problem and generalise the obtained data), and the method of generalisation (to form general conclusions and recommendations). The research results showed that mediation has significant potential to improve the process of resolving public law disputes and to enhance the level of human rights protection. Its application facilitates faster and more efficient conflict resolution, reduces financial and time costs, and helps preserve relationships between the parties, contributing to the development of a culture of peaceful dispute settlement. The introduction of mediation into Ukrainian legal practice can significantly increase the effectiveness of citizens' rights protection and trust in state institutions. Further scientific research includes the development of specific recommendations for the regulatory support of mediation in public law disputes in Ukraine, adaptation of best international practices to the national context, analysis of potential obstacles, and ways to overcome them. Research into the effectiveness of mediator training and raising citizens' awareness of mediation possibilities can facilitate the wider implementation of this tool.

Keywords: mediation; public-law dispute; protection of human rights.

Вступ

Проблематика захисту прав людини в контексті публічно-правових спорів набуває дедалі більшої актуальності в сучасному світі. Зростаюча складність соціальних, економічних та політичних процесів, зумовлена глобалізацією, технологічним прогресом, урбанізацією та іншими чинниками, призводить

до появи нових викликів у сфері прав людини. Ці виклики вимагають ефективних та гнучких механізмів вирішення конфліктів між громадянами та державними органами, які б відповідали сучасним стандартам правової держави та демократичного суспільства. Традиційні судові процедури часто характеризуються тривалими термінами розгляду, надмірним формалізмом та високими фінансовими витратами, що може призводити до порушення прав та законних інтересів громадян, а також до зниження довіри до судової системи.

Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів отримує дедалі більше визнання як у світі, так і в Україні. Вона пропонує гнучкий, конфіденційний та швидкий механізм розв'язання конфліктів, який дає сторонам змогу досягти взаємовигідного рішення без звернення до суду. Медіація сприяє збереженню партнерських та ділових відносин, мінімізує негативний вплив конфлікту на подальшу співпрацю та зменшує навантаження на судову систему. У європейських країнах медіація вже давно стала ефективним інструментом у сфері публічно-правових відносин, що підтверджується успішним досвідом її застосування у різних галузях права, зокрема в адміністративному, трудовому та податковому законодавстві.

Медіація як правовий інститут виникла на початку ХХ ст. як технологія переговорів між роботодавцями та працівниками. Термін «медіація» в сучасному розумінні почав широко використовуватися в країнах англосаксонського права лише в 1976 р. Поштовхом для цього була організована судьями, адвокатами, професорами права тощо конференція Паунда (Round Conference), у результаті якої набули розвитку два напрями медіації: заснування «місцевих центрів правосуддя» («Neighborhood Justice Center») та надання можливостей використовувати альтернативні механізми врегулювання спорів, включаючи медіацію, у системі державного судового процесу [1, с. 74].

Варто зазначити, що медіація в Україні функціонує вже понад двадцять п'ять років. Перші медіаційні центри були засновані у 1994 р., і вже через кілька років вони почали проводити медіацію для вирішення правових конфліктів. Попри те, що законопроект про медіацію був поданий до Верховної Ради України ще у грудні 2010 р., процес впровадження медіації активізувався з прийняттям Закону України «Про медіацію» у 2021 р. [2, с. 27]. Цей Закон встановлює правові основи та порядок проведення медіації, визначає статус медіатора та закріплює принципи медіації, такі як добровільність, конфіденційність та нейтральність [3].

Проте, незважаючи на нормативне врегулювання, потенціал медіації у сфері захисту прав людини та у публічно-правових спорах ще не повністю розкритий і потребує глибокого наукового дослідження та практичного впрова-

дження. Відсутність усталеної практики та недостатня обізнаність громадян і державних службовців про можливості медіації обмежують її ефективне використання.

Аналіз наукових досліджень свідчить про зростаючий інтерес до тематики медіації у публічно-правових спорах. Міжнародний досвід демонструє ефективність медіації у вирішенні конфліктів між громадянами та державними органами, що підтверджується рекомендаціями Ради Європи та Європейської комісії. Зокрема, Європейська комісія з ефективності правосуддя активно просуває використання медіації як засобу підвищення доступності правосуддя та зменшення навантаження на суди. Важливим аспектом є те, що медіація дозволяє враховувати індивідуальні особливості кожного випадку та знаходити рішення, які задовольняють обидві сторони конфлікту, сприяючи, таким чином, зміцненню правопорядку та демократії.

У вітчизняній науці питання застосування медіації у публічно-правових спорах залишається недостатньо вивченим. Окремі дослідження зосереджуються переважно на медіації у цивільних та комерційних спорах, тоді як її потенціал у публічно-правовій сфері часто недооцінюється. Це створює потребу у проведенні комплексного аналізу та розробленні рекомендацій щодо впровадження медіації у цій галузі, враховуючи специфіку відносин між громадянами та державними органами, а також правові особливості українського законодавства. Так само важливо дослідити питання підготовки кваліфікованих медіаторів, які б мали спеціалізовані знання у сфері публічного права.

Мета цієї роботи полягає у проведенні глибокого аналізу медіації як інструменту вирішення публічно-правових спорів та визначенні її ролі й ефективності у захисті прав людини в Україні.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішуються завдання, які полягають в аналізі сучасного стану нормативно-правового регулювання медіації в Україні та за кордоном, зосереджуючись на аспектах, що стосуються публічно-правових спорів. Виявляються переваги та можливі недоліки застосування медіації у таких спорах, враховуючи національний та міжнародний досвід. Досліджується практичний досвід використання медіації у сфері захисту прав людини, зокрема на основі міжнародних практик та їх адаптації до українського контексту. Крім того, розробляються конкретні рекомендації щодо вдосконалення механізмів впровадження медіації в Україні, беручи до уваги національні особливості, правові норми та міжнародний досвід.

Сучасний стан проблеми свідчить про необхідність активізації досліджень у цій сфері. Незважаючи на прийняття відповідних нормативно-правових

актів, комплексний аналіз медіації як інструменту захисту прав людини у публічно-правових спорах залишається недостатньо висвітленим. Останні дослідження та публікації, зокрема роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, акцентують увагу на потребі вдосконалення правового регулювання та практичного застосування медіації. Дослідники відзначають важливість підготовки кваліфікованих медіаторів, підвищення обізнаності громадян та державних службовців про можливості медіації, а також необхідність створення інституційних умов для її розвитку.

Враховуючи вищезначене, це дослідження є актуальним та своєчасним. Воно сприятиме глибшому розумінню ролі медіації у захисті прав людини, а також розробленню практичних рекомендацій для її ефективного впровадження у публічно-правові відносини в Україні. Очікується, що результати роботи матимуть наукову та практичну цінність, сприятимуть розвитку правової науки та вдосконаленню механізмів захисту прав людини в умовах сучасних викликів. Це, у свою чергу, може стати важливим кроком на шляху до побудови ефективної та справедливої правової системи, яка відповідатиме потребам громадян і вимогам сучасного суспільства.

Матеріали та методи

У цьому дослідженні для досягнення поставленої мети було використано комплексний підхід до аналізу медіації як інструменту вирішення публічно-правових спорів. Використання різноманітних методів наукового пізнання дозволило глибоко дослідити нормативно-правове регулювання медіації, виявити переваги та недоліки її застосування, а також запропонувати конкретні рекомендації щодо вдосконалення механізмів впровадження медіації у правову систему України.

Основним методом дослідження виступив системний, за допомогою якого було розглянуто медіацію як цілісне явище в контексті публічно-правових спорів та комплексно проаналізовано її місце і роль у правовій системі України та інших країн. Цей метод дав змогу виявити взаємозв'язки між медіацією та іншими інструментами вирішення спорів, а також оцінити її ефективність з точки зору захисту прав людини.

Для аналізу нормативно-правової бази медіації було застосовано формально-юридичний метод. Його використання сприяло глибокому вивченню національних та міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють медіацію, визначенню їх особливостей, а також виявленню прогалин та недоліків у законодавчому забезпеченні медіації в Україні. Крім того, формально-юридичний метод дав можливість систематизувати та узагальнити інформацію про законодавчі акти, які стосуються сфери публічно-правових

відносин, та оцінити їхню відповідність сучасним викликам у сфері захисту прав людини.

Методи аналізу та синтезу були застосовані для деталізації окремих аспектів проблеми, таких як практичне використання медіації у публічно-правових спорах, її вплив на процес захисту прав людини та перспективи розвитку в Україні. Аналіз дозволив виокремити основні тенденції та проблеми у застосуванні медіації, тоді як синтез сприяв формуванню узагальнених висновків і рекомендацій щодо можливих шляхів удосконалення нормативного та практичного забезпечення медіації.

Метод порівняльно-правового аналізу було використано для дослідження міжнародного досвіду впровадження медіації у публічно-правові спори, зокрема у країнах Європейського Союзу та інших демократичних державах. Порівняльний аналіз дозволив виокремити ефективні підходи та практики, які можуть бути використані в українському контексті, та оцінити можливість їх адаптації до національної правової системи. Зокрема, було досліджено рекомендації Європейської комісії з ефективності правосуддя та інших міжнародних організацій, які активно сприяють поширенню медіації.

Для визначення поточного стану та перспектив впровадження медіації в Україні також було проведено емпіричний аналіз на основі наявних статистичних даних, зібраних від державних органів, громадських організацій та наукових досліджень. Такий підхід дав змогу визначити рівень обізнаності громадян та державних службовців про медіацію, а також ступінь її використання у вирішенні публічно-правових спорів. Крім того, емпіричний аналіз сприяв визначенню перешкод на шляху розвитку медіації та шляхів їх подолання.

Метод узагальнення був використаний для формулювання загальних висновків та рекомендацій дослідження. На основі зібраної інформації та проведеного аналізу було розроблено пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення медіації у публічно-правових спорах, підвищення обізнаності громадян та державних службовців про можливості медіації, а також створення інституційних умов для розвитку цього інструменту в Україні.

Для забезпечення наукової обґрунтованості дослідження було здійснено огляд та аналіз наукових публікацій як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, з метою виявлення основних тенденцій та напрямів розвитку медіації у публічно-правових відносинах. Додатково було вивчено міжнародні стандарти та рекомендації щодо медіації у публічно-правовій сфері, що дозволило розробити пропозиції, які враховують міжнародний досвід та можуть бути ефективно інтегровані у правову систему України.

Експериментальною базою дослідження стали дані з відкритих джерел про практику використання медіації у публічно-правових спорах, нормативно-правові акти України та інших країн, а також публікації наукових праць та міжнародні рекомендації. Також було враховано практичні аспекти підготовки медіаторів та проведення медіації у публічно-правових спорах.

Такий комплексний підхід до дослідження медіації у публічно-правових спорах забезпечує повноту та глибину аналізу, дозволяючи зробити обґрунтовані висновки та рекомендації щодо вдосконалення механізмів вирішення конфліктів та підвищення рівня захисту прав людини в Україні.

Результати та обговорення

Загальна характеристика публічно-правових спорів

Наявність механізму захисту прав особи у площині публічно-правових відносин є важливою складовою та водночас індикатором справедливості правової системи кожної держави, оскільки такий механізм покликаний забезпечити баланс між публічним та особистим інтересами. Це також впливає на загальний рівень довіри осіб до державної влади.

Публічно-правові спори виникають у сфері публічних правовідносин, де однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень. Ці спори охоплюють широкий спектр питань, включаючи конституційні, адміністративні, кримінальні та інші правовідносини. Визначальною особливістю публічно-правових спорів є те, що вони водночас стосуються інтересів суспільства в цілому та окремих осіб.

Адміністративно-правові спори

Серед усіх можливих видів публічно-правових спорів ми зосередимо увагу на адміністративно-правових спорах. Це пояснюється тим, що інші види спорів є занадто специфічними за своїм об'єктом регулювання та не охоплюють настільки широкого кола суспільних відносин, як адміністративно-правові. Адміністративні спори стосуються взаємовідносин між громадянами та органами виконавчої влади, що робить їх ключовими для забезпечення ефективного управління та захисту прав громадян у повсякденному житті. Саме тому адміністративно-правові спори заслуговують на особливу увагу в контексті медіації та її впливу на захист прав людини.

Цікаво, що визначення поняття «публічно-правовий спір» міститься саме у Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України). Тож, публічно-правовий спір – це спір, у якому: «хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання

делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи» [4].

Запровадження медіації до вирішення адміністративно-правових спорів як різновиду публічно-правових спорів

Медіацію у публічно-правових спорах варто розпочинати впроваджувати саме при вирішенні адміністративно-правових спорів з таких важливих причин.

По-перше, адміністративно-правові спори часто виникають через нерозуміння або неправильне тлумачення адміністративних процедур та правил, що можна ефективно вирішити шляхом медіації, спрямованої насамперед на досягнення взаєморозуміння між сторонами.

По-друге, адміністративно-правові спори, як правило, стосуються питань, що безпосередньо впливають на повсякденне життя громадян, таких як видача ліцензій, накладення штрафів чи оскарження рішень державних органів. Використання медіації в цих випадках може забезпечити більш швидке та менш формалізоване вирішення конфліктів, зменшуючи навантаження на судову систему та підвищуючи рівень довіри громадян до державних інститутів.

По-третє, успішне впровадження медіації в адміністративно-правових спорах може створити позитивний прецедент та слугувати основою для поширення цього механізму на інші види публічно-правових спорів, сприяючи загальному вдосконаленню правової системи.

Нарешті, сьогодишнє адміністративне судочинство за багатьох очевидних переваг має деякі недоліки: велика завантаженість судів, тривалість і складність судочинства, значні судові витрати, не відпрацьований механізм досягнення змагальності і рівності сторін у процесі, критерії справедливості вирішення спору знаходяться в юридичній площині і часто не збігаються з уявленнями про справедливість громадян, які не мають юридичної підготовки, тому часто рішення суду залишають негативну реакцію у сторін, у результаті конфлікт припиняється силовим рішенням, але не вирішуються, у зв'язку з чим акти правосуддя не виконуються [5, с. 468].

Аналіз законодавства України, наукових робіт у сфері медіації, практики застосування процесу медіації дає змогу виокремити такі переваги медіації: економія часу, конфіденційність, самостійність сторін у процесі медіації, розуміння психологічного стану сторін спору та управління почуттями і емоціями, відсутність принципу змагальності сторін, неформальна та гнучка процедура медіації, можливість у подальшому сторонам зберегти відносини, потенціал для «творчого» вирішення спору, відмова від юридичної процедури ведення переговорів під час медіації, відсутність корупційної складової, зниження вартості процесу вирішення конфлікту (спору), добровільність рішення тощо [1, с. 76].

Закон України «Про медіацію» у п. 4 ч. 1 ст. 1 визначає медіацію як «позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів» [3].

Відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України «Про медіацію» за загальним правилом медіація може проводитися з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних [3].

У положеннях КАС України, а саме у ч. 5 ст. 47, ч. 3 ст. 58, п. 2 ч. 1 ст. 66, ч. 6 ст. 122, п. 2 ч. 2 ст. 180, п. 5 ч. 6 ст. 181 та п. 4 ч. 1 ст. 236 прямо згадується про медіацію як процедуру, до якої можуть звернутися сторони по справі [4]. Отже, інститут медіації видається таким, що був органічно доданий у наявну законодавчу систему адміністративного процесу України.

Нами було здійснено порівняльний аналіз принципів адміністративної процедури, адміністративного судочинства та медіації, з метою зіставлення тотожності засад здійснення тієї чи іншої процедури.

Під час аналізу результатів досить цікавим виявився той факт, що єдиним принципом, який притаманний для всіх зазначених вище способів вирішення адміністративно-правового спору, є принцип рівності.

У цьому контексті варто зазначити, що у ст. 21 Конституції України встановлено, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах [6]. Із згаданою нормою прямої дії безпосередньо кореспондується ст. 4 Закону України «Про медіацію», яка серед іншого встановила принцип рівності прав сторін медіації як під час самої медіації, так і на стадії підготовки до медіації [3]. Отже, сторонам медіації має бути надано рівні можливості під час проведення медіації, а зобов'язання медіатора повинні бути однаковими стосовно всіх сторін медіації.

Цілком очевидно, що з огляду на специфіку кожного способу вирішення адміністративно-правового спору виникають і специфічні вимоги до принципу рівності учасників відповідного процесу. Варто згадати про таку ознаку адміністративно-правового спору як особливий суб'єктний склад.

Адміністративно-правові спори виникають між юридично нерівними суб'єктами, оскільки один із них є носієм владних повноважень. Доцільно зазначити, що не можна стверджувати про повну процесуальну рівність учасників адміністративно-правового спору під час розгляду адміністративного спору в судовому або позасудовому порядку, незважаючи на проголошений КАС України [4] та Законом України «Про адміністративну процедуру» принцип рівності учасників процесу [7].

Це можна пояснити тим, що насамперед відсутня матеріально-правова диспозитивність у відносинах між учасниками такого спору, оскільки один із суб'єктів завжди є носієм владних повноважень, що вже впливає на природу та перебіг таких відносин та призводить до адміністративно-правового спору. У свою чергу, це впливає і на подальше врегулювання такого спору, який переважно вирішується в судовому порядку, оскільки існує переконання, що саме цей спосіб є найбільш ефективним у контексті захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у спорах із суб'єктами владних повноважень. Безумовно, судова гілка влади є незалежною та самостійною, однак, залишається одним із проявів публічної влади. Схожа ситуація виникає і у разі звернення особи до адміністративного органу. Наприклад, у рамках процедури оскарження особа звертається до того самого органу, який виніс проти неї рішення, що також досить цікаво виглядає у контексті реалізації принципу рівності. Саме тому, на мою думку, існує особлива потреба у дослідженні інституту медіації як процесу, який завдяки своїй гнучкості та доступності зможе, дійсно, наскільки це можливо, урівняти статуси учасників адміністративно-правового спору, що можна вважати справжньою інновацією.

У цьому контексті принагідною виглядає можливість звернутись до Рекомендації, у якій наголошується на тому, що судові процедури на практиці не завжди підходять для врегулювання адміністративних спорів, що використання альтернативних засобів урегулювання адміністративних спорів дає можливість розв'язання цих проблем, а також наблизити адміністративний орган до громадськості [8]. Тому саме медіація може стати інструментом «зближення» громадськості та адміністративних органів.

Звертаючи увагу на інші засади здійснення медіації, унікальним для цього процесу є принцип добровільності. Відповідно до ст. 5 Закону України

«Про медіацію» участь у медіації є добровільним волевиявленням учасників медіації, тобто ніхто не може бути примушений до врегулювання конфлікту (спору) шляхом проведення медіації [3]. На мою думку, цей принцип також доповнює ряд переваг медіації, оскільки якщо у випадку адміністративного чи судового захисту досить поширеними є ситуації, коли інша сторона стає учасником процесу не з доброї волі, то медіація взагалі можлива, коли сторони досягають згоди на здійснення такого виду процесу. Ця особливість свідчить про вищий ступінь мотивації та взаємодії сторін для вирішення адміністративно-правового спору.

Також важливою є унікальна ознака медіації, яка полягає у фактичній саморегульованості кінцевого вирішення спору. Тобто в рамках медіації вирішення конфлікту не залежить від волі третьої сторони. Сторони в рамках медіації є незалежними від судді та розглядають медіатора лише як модератора під час переговорів, а не як особу, що прийматиме рішення.

Узагалі усі унікальні принципи проведення медіації є такими, що відповідають засадам адміністративного процесу. Це можна пояснити тим, що хоча ці три групи засад не є тотожними, однак, у їх комплексі вони становлять органічну взаємодоповнювану систему, що притаманна саме адміністративному процесу в його широкому значенні зі збереженням особливостей кожного способу вирішення адміністративно-правових спорів.

Єдине, що не збігається, це медіаційна конфіденційність та судова/адміністративна гласність і відкритість. Але це важливі елементи кожного відповідного способу вирішення спорів та мають залишатися як індикатор того чи іншого інструменту захисту прав.

Інноваційність медіації

Медіація може бути інноваційним підходом до вирішення спорів, що виникають [9, с. 170]. У свою чергу, інноваційність впровадження медіації у вирішенні адміністративно-правових спорів може полягати у таких ключових аспектах.

Водночас для більш ефективного розв'язання спорів в умовах сучасного суспільства постає необхідність у використанні альтернативних методів. У такому контексті медіація може бути інноваційним підходом до вирішення спорів, що виникають [10, с. 170]. У свою чергу, інноваційність впровадження медіації у вирішенні адміністративно-правових спорів може полягати у таких ключових аспектах.

По-перше, це новий підхід до розв'язання конфліктів, що відходить від традиційних судових процесів. Наприклад, на відміну від суддів, медіатори самі

по собі не є авторитетами, оскільки вони не мають права приймати рішення. Навпаки, медіатори завжди прагнуть розширити повноваження сторін; сприяють, заохочують і мотивують. Ось чому, коли медіація завершується успіхом, сторони з більшою ймовірністю визнають угоду, яку вони уклали самостійно – за підтримки медіатора – і визнають силу переговорного процесу за сприяння третьої сторони та його легітимність [11, с. 25–26].

По-друге, медіація акцентує увагу на досягненні взаєморозуміння та співпраці між сторонами, що допомагає зменшити рівень конфліктності та покращити комунікацію між громадянами та державними органами. Це сприяє створенню більш гармонійного суспільства, де громадяни відчують себе почутими та захищеними.

По-третє, впровадження медіації в адміністративно-правових спорах може стати вдалим прикладом для подальших реформ у правовій системі, демонструючи переваги альтернативних методів вирішення конфліктів та стимулюючи інші галузі права до імплементації подібних інноваційних підходів.

Вплив медіації на захист прав людини

Захист прав і свобод людини та громадянина є основоположним конституційним принципом політики української держави [6]. За своєю сутністю захисту прав і свобод людини являє собою сукупність заходів організаційно-правового характеру, що спрямовані на правовий захист, усунення перешкод для реалізації суб'єктивних прав, відновлення порушених прав і застосування заходів покарання до суб'єкта правопорушення [12, с. 188.]

Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів має значний позитивний вплив на захист прав людини. Медіація ставить у центр процесу інтереси та потреби сторін, що беруть участь у конфлікті, забезпечуючи добровільність та рівноправність у прийнятті рішень. Це створює умови для більш справедливого та насамперед усвідомленого врегулювання спорів, оскільки рішення ухвалюються на основі взаємної згоди, а не нав'язуються зовнішніми судовими інстанціями.

Особливо важливим є вплив медіації на захист прав у контексті публічно-правових спорів, де часто спостерігається дисбаланс між інтересами громадянина та публічним інтересом. Медіація дає змогу громадянам відчувати себе рівноправними учасниками процесу, а не підпорядкованими державним органам, що сприяє зростанню довіри до правової системи та державних інституцій.

Медіація також сприяє дотриманню принципу конфіденційності, що є важливим для захисту приватності та особистої інформованості учасників

конфлікту. Це особливо актуально в справах, що стосуються чутливих або конфіденційних питань, де публічність судового процесу може завдати шкоди репутації чи особистому життю сторін.

Завдяки акценту на співпраці та взаєморозумінні, медіація часто веде до більш стійких та довготривалих рішень, оскільки сторони беруть активну участь у формулюванні угод, що відповідають їхнім реальним потребам та інтересам. Це знижує ймовірність подальших конфліктів та судових спорів, сприяючи стабільності та правовій визначеності.

Таким чином, медіація як інноваційний підхід до вирішення спорів відіграє важливу роль у захисті прав людини, забезпечуючи справедливість, рівноправність та оперативність у врегулюванні конфліктів, а також підвищуючи ефективність та довіру до правової системи.

За сучасних умов одними із найбільш поширених правових проблем/конфліктів, що мають вирішуватися й так перевантаженою судовою владою, є сімейні справи (розлучення, що спричинює поділ майна та вирішення місця проживання спільних дітей), справи щодо спадку, боргові питання та ін. Наведені приклади можуть бути вирішені за допомогою медіації й, таким чином, суттєво зменшити обсяг роботи для органів судової влади, які в умовах війни можуть сконцентрувати увагу на питаннях нагальних – забезпечення основ національної безпеки, провадження пов'язаних із війною та воєнними злочинами тощо [13, с. 512].

У конфліктних ситуаціях сторони часто відчувають сильні емоції, що можуть заважати конструктивному діалогу. У часи війни ці емоції посилюються, що ускладнює вирішення конфліктів. Медіація дозволяє сторонам виразити свої почуття та потреби, знайти взаємоприйнятне рішення, яке враховує інтереси всіх сторін. В Україні вже застосовуються деякі аспекти відновного правосуддя, але необхідно більше зусиль для запровадження комплексної системи. Для забезпечення прав людини та розвитку відновного правосуддя під час війни можна рекомендувати таке [14, с. 268]:

- підвищення компетентності працівників правоохоронних органів та суддів шляхом спеціалізованих навчальних курсів і семінарів;
- розширення застосування альтернативних механізмів вирішення спорів, таких як медіація та угоди про примирення, для розвантаження судової системи та сприяння швидкому вирішенню конфліктів;
- залучення міжнародної підтримки для сприяння реформі системи правосуддя України та впровадженню міжнародних стандартів прав людини;
- впровадження інформаційних технологій для підвищення ефективності кримінального та відновного правосуддя;

- пріоритизація захисту жертв із забезпеченням їхніх прав та доступу до правової допомоги;
- надання реабілітаційних та підтримуючих послуг усім сторонам конфлікту, включаючи психологічне консультування та соціальну допомогу.

Можна зазначити, що медіація може слугувати досить ефективним інструментом захисту прав людини, враховуючи геополітичну ситуацію, яка склалася в Україні, як під час, так і після війни. Медіація відрізняється своєю гнучкістю та більш рівноправними відносинами між сторонами, ніж в адміністративному та судовому процесах. Важливою особливістю медіації є те, що вона насамперед спрямована на досягнення компромісу шляхом налагодження діалогу між сторонами [15, с. 18].

Аналіз впливу медіації на захист прав людини з огляду на покоління прав людини

Правова природа прав та свобод людини полягає у тому, що незалежно від того, в якій країні проживає чи перебуває людина, вона знаходиться під міжнародним захистом, а також захистом тієї держави, громадянином якої вона є. Якщо права людини передбачені нормативно-правовими актами та залежать від публічної влади, то стан свободи не дарується органами державної влади й належить від народження кожній особі незалежно від її раси, статі, релігійних та інших переконань, етнічного походження тощо [16, с. 50; 17].

Медіація, як ефективний інструмент вирішення конфліктів, має значний вплив на захист прав людини, які умовно поділяються на три покоління: громадянські і політичні права (першого покоління), економічні, соціальні і культурні права (другого покоління) та колективні права (третього покоління).

Перше покоління. Громадянські та політичні права включають такі фундаментальні права, як право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, свободу слова, зібрань та асоціацій. Медіація сприяє захисту цих прав через забезпечення справедливого і швидкого вирішення конфліктів. Вона дозволяє уникнути тривалих судових розглядів, які можуть порушувати право на своєчасний захист та доступ до правосуддя.

Друге покоління. Економічні, соціальні та культурні права включають право на працю, соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я та участь у культурному житті. Медіація у вирішенні конфліктів, що стосуються цих прав, сприяє більш швидкому та менш витратному врегулюванню спорів, зменшуючи навантаження на судову систему. Наприклад, у спорах щодо соціального забезпечення або трудових конфліктах медіація дозволяє знайти компро-

місні рішення, що враховують потреби обох сторін. Це особливо важливо в умовах економічної нестабільності та соціальних реформ, коли необхідно забезпечити стійкий захист соціальних прав громадян.

Третє покоління. Колективні права, такі як право на самовизначення, розвиток, здорове довкілля, мир та безпеку, є складнішими для захисту через їхню колективну природу. Медіація у цьому контексті може відігравати роль у врегулюванні конфліктів, що стосуються екологічних питань, прав корінних народів або міжнародних спорів. Медіація також може допомогти у вирішенні конфліктів між громадами та державними чи приватними інвесторами, забезпечуючи справедливий розподіл вигод від розвитку та дотримання прав корінних народів.

Четверте покоління. Права четвертого покоління, або новітні права, включають такі аспекти, як права на цифрову приватність, доступ до інформації, захист персональних даних, біоетичні права та права у сфері інформаційних технологій. Зі зростанням цифровізації та технологічного прогресу ці права набувають все більшого значення. Медіація в цьому контексті може сприяти вирішенню конфліктів, пов'язаних із порушенням цифрових прав, допомагаючи сторонам знаходити спільні рішення у питаннях конфіденційності, авторських прав, кібербезпеки та інших новітніх правових викликів.

Загалом, медіація має потужний вплив на захист прав людини всіх поколінь, забезпечуючи ефективний, добровільний та конструктивний підхід до вирішення конфліктів. Вона сприяє створенню більш справедливого суспільства, де права кожної людини захищені, а конфлікти вирішуються на основі взаєморозуміння та згоди.

Висновки

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що впровадження медіації у публічно-правових спорах є важливим інструментом для забезпечення реалізації конституційних норм і зміцнення захисту прав громадян. На відміну від традиційних судових процедур, медіація пропонує більш гнучкий, конфіденційний та швидкий підхід до вирішення конфліктів. Це особливо актуально в умовах, коли судові процеси можуть бути надмірно формалізованими, тривалими та витратними. Використання медіації сприяє справедливому та оперативному вирішенню конфліктів, що відповідає принципам верховенства права, закріпленим у Конституції України.

Результати дослідження підтверджують, що медіація є перспективним інструментом захисту прав людини у публічно-правових спорах. Вона здатна не лише підвищити ефективність процесу вирішення спорів, а й зменшити

навантаження на судову систему, зміцнюючи довіру громадян до правової держави. Крім того, медіація сприяє збереженню відносин між сторонами конфлікту, створюючи атмосферу співпраці та взаєморозуміння. Подальший розвиток та вдосконалення медіаційних процедур, включаючи нормативно-правове забезпечення, підготовку кваліфікованих медіаторів та підвищення обізнаності громадян, є важливими кроками на шляху до побудови справедливої та ефективної системи захисту прав людини в Україні.

Список використаних джерел

- [1] Кармаза О. О., Федоренко Т. В., Позов Д. А. Медіація як альтернативний механізм урегулювання спорів і конфліктів: проблеми в розкритті змісту термінів, використаних у законі. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2–4. С. 73–77. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2-4.2022.12>.
- [2] Кришталь Г., Брюховецька І. Альтернативний засіб правового захисту прав людини: медіація. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. Вип. 2 (65). С. 25–29. <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.2.3>.
- [3] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 24.07.2024).
- [4] Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15> (дата звернення: 24.07.2024).
- [5] Ярема О. Г. Альтернативні форми вирішення адміністративно-правових спорів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 467–471. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.83>.
- [6] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 24.07.2024).
- [7] Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2073-20> (дата звернення: 24.07.2024).
- [8] Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами : ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 762 засіданні заступників міністрів 5 вересня 2001 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf (дата звернення: 24.07.2024).
- [9] Mahmutovic A., Alhamoudi A. Understanding the Relationship between the Rule of Law and Sustainable Development. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2024. Issue 1 No. 22. P. 170–197. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.1-a000102>.
- [10] Pawłowska E., Witkowski P., Trybus P. Mediation as an innovative dispute resolution tool 2 based on the example of public organizations. *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series*. 2021. No. 150. P. 169–181. <http://dx.doi.org/10.29119/1641-3466.2021.150.13>.
- [11] Зцілення ран конфлікту. Медіація може допомогти. Київ : Раціо, 2024. 344 с. URL: <https://www.mediation-help.com/wp-content/uploads/2024/09/zcilennyar-ran-konfliktu-.pdf>.
- [12] Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2022. № 8. С. 186–190. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.30>.

- [13] Іваниця А. Медіація як спосіб врегулювання правових спорів в умовах воєнного стану. *Науковий вісник ДДУВС. Спеціальний випуск*. 2022. № 2. С. 511–517. <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-511-517>.
- [14] Ховпун О., Кічук Я., Петренко А., Домбровська О., Метіль А. Медіація як інструмент вирішення конфліктів у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Соціально-правові студії*. 2024. Т. 7, № 2. С. 264–272. <https://doi.org/10.32518/sals2.2024.264>.
- [15] Luchenko D. V., Kostina D. A. Mediation in Administrative Law Proceeding: Comparative Legal Analysis of the Legislation of the Federal Republic of Germany and Ukraine. *Theory and Practice of Jurisprudence*. Issue 2(24). P. 6–21. <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2023.2.293046>.
- [16] Яцковина В. В. Міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 49–53. <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.9>.
- [17] Kormych A., Zavalniuk V., Todoshchak O., Ulianov O. Ukraine's Europeanization of Public Administration and Harmonizing Customs Legislation – Exploring a Pluralistic Approach. *Lex Portus*. 2024. Issue 10 (4). P. 20–30. <https://doi.org/10.62821/lp10402>.

References

- [1] Karmaza, O.O., Fedorenko, T.V., & Pozov, D.A. (2022). Mediation as an Alternative Mechanism for Dispute and Conflict Resolution: Issues in the Disclosure of Terms Used in the Law. *Kyiv University Law Bulletin*, 2-4, 73-77. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2-4.2022.12>.
- [2] Kryshstal, H., & Bryukhovetska, I. (2023). Alternative Legal Remedy for Human Rights: Mediation. *Scientific Works of the Interregional Academy of Personnel Management. Legal Sciences*, 2(65), 25-29. <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.2.3>.
- [3] Law of Ukraine No. 1875-IX "On Mediation". (November 16, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text/>.
- [4] Law of Ukraine No. 2747-IV "Code of Administrative Procedure of Ukraine". (July 6, 2005). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15/>.
- [5] Yarema, O.H. (2024). Alternative Forms of Resolution of Administrative-Legal Disputes. *Analytical-Comparative Jurisprudence*, 1, 467-471. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.83>.
- [6] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [7] Law of Ukraine No. 2073-IX "On Administrative Procedure". (February, 17 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2073-20>.
- [8] Recommendation Rec (2001) 9 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties: Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe at the 762nd meeting of the Ministers' Deputies. (September, 5 2001). Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf.
- [9] Mahmutovic, A., & Alhamoudi, A. (2024). Understanding the Relationship between the Rule of Law and Sustainable Development. *Access to Justice in Eastern Europe*, 1(22), 170-197. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.1-a000102>.

- [10] Pawłowska, E., Witkowski, P., & Trybus, P. (2021). Mediation as an innovative dispute resolution tool 2 based on the example of public organizations. *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series*, 150, 169-181. <http://dx.doi.org/10.29119/1641-3466.2021.150.13>.
- [11] *Healing the Wounds of Conflict. Mediation Can Help*. (2024). Kyiv: RACIO. <https://www.mediation-help.com/wp-content/uploads/2024/09/zczilennya-ran-konfliktu-.pdf>.
- [12] Chorna, S. (2022). The Role of the Judiciary in the Constitutional-Legal Mechanism for the Protection of Human Rights and Freedoms. *Entrepreneurship, Economy, and Law*, 8. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.30>.
- [13] Ivanytsia, A. (2022). Mediation as a Method of Resolving Legal Disputes Under Martial Law. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Special Issue*, 2, 511-517. <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-511-517>.
- [14] Khoypun, O., Kichuk, Ya., Petrenko, A., Dombrovska, O., & Metil, A. (2024). Mediation as a Tool for Resolving Conflicts in Criminal Proceedings in Wartime. *Social and Legal Studies*, 7(2), 264-272. <https://doi.org/10.32518/sals2.2024.264>.
- [15] Luchenko, D.V., & Kostina, D.A. (2023). Mediation in Administrative Law Proceeding: Comparative Legal Analysis of the Legislation of the Federal Republic of Germany and Ukraine. *Theory and Practice of Jurisprudence*, 2(24), 6-21. <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2023.2.293046>.
- [16] Yatskovyna, V.V. (2022). International Standards in the Field of Human Rights Protection. *Southern Ukrainian Legal Journal*, 1-2, 49-1. <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.9>.
- [17] Kormych, A., Zavalniuk, V., Todoshchak, O., & Ulianov, O. (2024). Ukraine's Europeanization of Public Administration and Harmonizing Customs Legislation – Exploring a Pluralistic Approach. *Lex Portus*, 10(4), 20-30. <https://doi.org/10.62821/lp10402>.

Діана Андріївна Костіна

аспірантка кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: d.a.lysenko@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0003-5221-1088

Diana A. Kostina

Postgraduate Student of the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: d.a.lysenko@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0003-5221-1088

Рекомендоване цитування: Костіна Д. А. Медіація у публічно-правових спорах: інноваційний підхід до захисту прав людини. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 140–158. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.312519>.

Suggested Citation: Kostina, D.A. (2024). Mediation in Public-Law Disputes: an Innovative Approach to the Protection of Human Rights. *Problems of Legality*, 166, 140-158. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.312519>.

Статтю подано / Submitted: 23.08.2024

Доопрацьовано / Revised: 29.09.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 01.11.2024

Фінансова санкція як рогова та вигова конструкція

Олег Костянтинович Бібік*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: bibik.oleg377@gmail.com

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлено аналізом проблем відповідальності за наслідками обігу публічних коштів та підставами застосування штрафних санкцій при цьому. Якщо абсолютно зрозумілою і сталою є тенденція застосування цих засобів у цивільно-правовому регулюванні, то певні суперечності пов'язані із застосуванням штрафних санкцій у режимі господарсько-правового регулювання. Мета статті полягає в оцінці заходів податкового контролю, які відображають особливість застосування фінансових санкцій залежно від специфіки галузевого регулювання. Досягнення поставленої мети ґрунтується на виокремленні вихідних засад з'ясування правової природи фінансової санкції та деталізації особливостей її застосування залежно від предметної сфери окремих галузей. Особливе значення має з'ясування характеру певної комплексної конструкції – «адміністративно-господарського штрафу». Останній набув дуже широкого застосування при регулюванні відносин у сфері обігу фінансових ресурсів. У дослідженні застосовано широкий підхід до аналізу методів наукового пізнання. Системний метод реалізується в оцінці підстав існування єдиної системи фінансових санкцій незалежно від особливостей окремої галузі. Подібну систему становлять варіанти штрафів, які застосовуються в кримінальному, адміністративному, фінансовому, цивільному, господарському праві. Відповідним продовженням системного методу є метод порівняльного аналізу. Застосовуючи його в роботі, акцентується увага на спільних рисах, які виражають природу штрафу, та особливостях його застосування залежно від специфіки предметного регулювання кожної галузі. Досліджено узгодження підстав нарахування та природи штрафних санкцій залежно від галузевого регулювання. Розглянуто варіанти узгодження законодавства, що регулює настання несприятливих наслідків у вигляді застосування штрафу при розгляді спорів за участю суб'єкта владних повноважень. Наголошується на відсутності підстав визначати несприятливі наслідки для платника, спираючись на комплексну конструкцію міжгалузевого регулювання, а саме: застосування конструкції «адміністративно-господарського штрафу». Проаналізовано рівень та наявність наукових досліджень, які стосуються узагальнення порядку нарахування штрафів у режимі приватного та публічного регулювання, стан судової практики при розв'язанні аналогічних спорів. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки та надано

рекомендації щодо застосування фінансових санкцій як у межах окремих галузей, так і на стику публічного та приватного регулювання.

Ключові слова: фінансова відповідальність; фінансове правопорушення; фінансова санкція; штраф; приватноправове регулювання відповідальності; адміністративний штраф.

Financial Sanction as a Generic and Specific Construction

Oleg K. Bibyk*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: bibik.oleg377@gmail.com

Abstract

The relevance of the research topic is determined by the analysis of the problems of responsibility for the consequences of the circulation of public funds and the grounds for the application of fines. If the trend of using these means in civil-law regulation is absolutely clear and stable, then certain contradictions are connected with the application of fines in the regime of economic-law regulation. The purpose of the article is to evaluate tax control measures that reflect the specifics of the application of financial sanctions depending on the specifics of industry regulation. Achieving the set goal is based on identifying the basic principles of clarifying the legal nature of the financial sanction and detailing the specifics of its application depending on the subject area of individual industries. Elucidation of the nature of a certain complex structure – "administrative-economic fine" – is of particular importance. The latter has become very widely used in the regulation of relations in the sphere of circulation of financial resources. The research uses a broad approach to the analysis of methods of scientific knowledge. The system method is implemented in the assessment of the grounds for the existence of a single system of financial sanctions regardless of the specifics of a separate industry. A similar system consists of variants of fines that are applied in criminal, administrative, financial, civil, economic law. A corresponding continuation of the system method is the method of comparative analysis. Applying it in the work, attention is focused on common features that express the nature of the fine and the specifics of its application depending on the specifics of the subject regulation of each industry. The reconciliation of the grounds for calculation and the nature of fines depending on the industry regulation is studied. Variants of harmonizing the legislation regulating the occurrence of adverse consequences in the form of the application of a fine during the consideration of disputes with the participation of a subject of authority are considered. It is emphasized that there are no grounds for determining adverse consequences for the payer based on the complex design of inter-branch regulation, namely the application of the design of "administrative-economic fine". The level and availability of scientific studies related to the generalization of the procedure for calculating fines in the regime of private and public regulation, as well as the state of judicial practice in resolving similar disputes, were analyzed. On the

basis of the conducted research, conclusions were drawn and recommendations were made regarding the application of financial sanctions both within certain industries and at the border of public and private regulation.

Keywords: financial responsibility; financial crime; financial sanction; fine; private law regulation of liability; administrative fine.

Вступ

Метою цього дослідження є оцінка заходів податкового контролю, які відображають особливість застосування фінансових санкцій залежно від специфіки галузевого регулювання [1, с. 128–141]. Досягнення поставленої мети ґрунтується на виокремленні вихідних засад з'ясування правової природи фінансової санкції та деталізації особливостей її застосування залежно від предметної сфери окремих галузей. Це передбачає реалізацію декількох завдань.

По-перше, визначення вихідних засад щодо з'ясування природи фінансових санкцій, розуміння спільних рис, які є притаманними для штрафу в цілому [2, с. 76–93]. Насамперед ідеться про висновок стосовно формалізації через фінансову санкцію несприятливих наслідків для порушників законодавств. Крім того, штраф поєднує в собі як каральне, так і відновлювальне значення. Нарахування фінансової санкції на особу, яка несвоечасно або не в приватному обсязі сплатила податок, передбачає як кару для неї, так і відновлення матеріального становища для отримувача податкових платежів. Важливо при цьому враховувати, що в подібному випадку штраф за несплату податку спрямовується до того ж бюджету, куди і мав надходити податок чи збір [3]. Саме таким чином, забезпечується і відповідна фінансова спроможність держави та територіальних громад.

По-друге, порівняльно-правовий аналіз конструкції застосувань фінансових санкцій у режимі приватноправового та публічно-правового регулювання. При цьому системний аналіз реалізації цього завдання передбачає аналіз штрафних санкцій у публічному праві через деталізацію особливостей кримінально-правових рис реалізації таких приписів, специфіки адміністративно-правових штрафів та фінансово-правових. Приватноправове регулювання застосування штрафів породжує системну конструкцію, яка об'єднує спільні риси штрафів у режимі цивільного права і в режимі господарського права. Це саме обумовлює і врахування особливостей, які відрізняють їх одне від одного [4].

По-третє, галузевий аналіз застосування штрафу об'єктивно призводить до оцінки конструкції, яка на сьогодні набуває сталого характеру. Йдеться про

комплексну конструкцію адміністративно-господарського штрафу. Подібне поєднання різногалузевих умов впливу та наслідків поведінки учасників відносин породжує низку аргументів, на підставі яких робиться висновок щодо недоцільності застосування як подібного терміна, так і подібної конструкції. Найголовніше заперечення в цій ситуації пов'язується з тим, що адміністративно-правові та господарсько-правові засоби впливу на поведінку учасників відносин різнотипні. У режимі адміністративно-правового регулювання використовується сукупність імперативних засобів регулювання поведінки учасників відносин [5]. Господарсько-правові методи правового регулювання не лише допускають, а й передбачають диспозитивні методи регулювання. Поєднання в одній конструкції таких методів навряд чи можливе.

Матеріали та методи

У дослідженні застосовано широкий підхід до аналізу методів наукового пізнання. Системний метод реалізується в оцінці підстав існування єдиної системи фінансових санкцій незалежно від особливостей окремої галузі. Подібну систему становлять варіанти штрафів, які застосовуються в кримінальному, адміністративному, фінансовому, цивільному, господарському праві. Відповідним продовженням системного методу є метод порівняльного аналізу. Застосовуючи його в роботі, увага акцентується на спільних рисах, які виражають природу штрафу, та особливостях його застосування залежно від специфіки предметного регулювання кожної галузі. Метод практичної оцінки наукових висновків відображається в аналізі рішень судів по справах щодо застосування штрафних санкцій до порушників законодавства. Збалансованості наукового дослідження щодо використання таких методів додає і те, що разом із ними застосовується метод динамічного аналізу, який дає можливість розглянути та проаналізувати явище в динаміці через деталізацію процесу зміни, розвитку законодавства.

Дослідження природи штрафних санкцій як у режимі фінансово-правового регулювання, так і на межі із застосуванням штрафів іншими галузями права обумовлює аналіз матеріалів, які досліджують підстави та характер відповідальності в цілому. З'ясування вихідних засад відповідальності, наслідків правопорушення передбачає в подальшому і врахування різного роду акцентів, що виражають специфіку застосування штрафів в умовах окремих приватних та публічних галузей права. Пошук об'єктивної межі між галузевими режимами упорядкування несприятливих наслідків, специфіки приватноправових та публічно-правових підстав застосування штрафів ґрунтується на аналізі наукових розробок, дослідженні судової практики.

Результати та обговорення

Публічно-правове регулювання фінансової відповідальності

Фінансові санкції передбачають збалансоване їх застосування на межі декількох галузевих режимів. Підставами цього є узгодження розуміння та реалізація природи фінансової санкції як родової конструкції та їх видових проявів. Фінансова санкція (штраф) як певний несприятливий наслідок щодо оцінки поведінки особи, яка порушує законодавство, застосовується низкою галузевих режимів. Водночас особливості предметного регулювання відносин шляхом застосування притаманних саме цій галузі методів надає санкції видової специфіки. Штраф як покарання притаманний і приватному, і публічному регулюванню. Зрозуміло, що штраф характеризує несприятливі наслідки, які мають каральний характер відповідно до осіб, які порушили галузеве законодавство. Утім подібна єдність стосовно загальної оцінки природи та призначення штрафу, не виключає принципових розбіжностей у з'ясуванні його характеру в межах приватного та публічного регулювання.

Публічно-правове регулювання виходить із з'ясування природи штрафу як прояву примусу. Кримінально-правова природа штрафу пов'язується із умовами притягнення до кримінальної відповідальності, яке передбачає класифікацію системи покарань на: а) основні – завжди передбачені санкцією статей Особливої частини Кримінального кодексу України, призначаються тільки як самостійні, не можуть приєднуватись на додаток до інших видів покарань і сполучатись між собою при призначенні за одне кримінальне правопорушення; б) додаткові – мають допоміжний характер, не завжди передбачені в санкціях статей Особливої частини Кримінального кодексу України, одне чи декілька видів яких можуть призначатись за одне кримінальне правопорушення лише шляхом їх приєднання на додаток до основного і які самостійно призначені бути не можуть [6, с. 382–398]. Штраф належить до покарання, яке може бути призначене як основне, так і додаткове. Штраф – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині Кримінального кодексу України. Він може бути: а) змішаним (призначений судом і як основне, і як додаткове покарання) [7, ч. 3 ст. 52]; б) безстроковим (одноактовим) і загальним (універсальним). Штраф призначається судом не у твердій сумі, а в ставках неоподаткованого мінімального доходу громадян, який на час призначення штрафу встановлений законодавством [6, с. 398–402].

В адміністративному праві такий примус є реакцією держави на правопорушення з метою попередження, припинення та притягнення особи до відповідальності, як переважно позасудовий засіб стосовно оцінки поведінки

як фізичних, так і юридичних осіб. Він застосовується поза організаційним підпорядкуванням, переважно в порядку оперативного впливу на підставі галузевого законодавства [8, с. 252]. Виступаючи за природою формою адміністративного стягнення, штраф є засобом реагування держави на порушення адміністративно-правової норми. Штраф є грошовим стягненням, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених КУпАП та іншими законами України [9, ст. 27]. В основі визначення штрафу в режимі адміністративно-правового впливу знаходяться дві обставини: а) залежить від офіційно встановленого неоподаткованого мінімуму доходів громадян; б) встановлюється мінімальний і максимальний його розмір.

Податкове регулювання також оцінює штраф як несприятливий каральний наслідок для порушників податкового законодавства в режимі публічно-правового регулювання. Застосування штрафу в податкових відносинах розглядається як певне додаткове навантаження на порушника. Тобто він має сплатити несплачену суму податку чи збору і додатково до нього застосовується такий каральний засіб, як штраф. Застосування штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) не звільняє платників податків від обов'язку сплатити до бюджету належні суми податків та зборів. Штрафні (фінансові) санкції (штрафи) за порушення норм законів з питань оподаткування або іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, застосовуються в порядку та розмірах, встановлених Податковим кодексом України та іншими законами України. Застосування за порушення норм законів з питань оподаткування, не передбачених Податковим кодексом України та іншими законами України, не дозволяється [10, ст. 113].

Приватноправове регулювання застосування штрафних санкцій

Приватноправове регулювання також виходить із того, що має використовувати відповідні несприятливі наслідки стосовно осіб, які порушили законодавство. «Цивільно-правова відповідальність спрямована не безпосередньо на особистість правопорушника, а опосередковано, через його майнову сферу. Майновий характер відповідальності обумовлений насамперед предметом цивільного права... основною метою (функцією) відповідальності у цивільному праві є відновлення порушеного суб'єктивного права... відповідальність у цивільному праві полягає у відшкодуванні збитків, сплаті неустойки тощо» [11, с. 362–363]. Неустойка, як засіб цивільно-правової відповідальності має певний додатковий, похідний характер. У цьому випадку йдеться про ті майнові обов'язки, яких у особи до притягнення до відповідальності не було. Неустойка – грошова сума або інше майно (рухоме

та нерухоме), яке боржник повинен передати кредитору у разі порушення боржником зобов'язання [12].

Системна конструкція неустойки передбачає застосування штрафу та пені. Штраф виступає як неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, тоді як пеня є також неустойкою, але яка обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Тобто пеня орієнтується на певні часові критерії, умови щодо забезпечення своєчасного виконання грошового зобов'язання. Цивільно-правове регулювання передбачає і деталізацію неустойки залежно від співвідношення із збитками (штрафна, залікова, виключна та альтернативна) [11, с. 55–56].

У режимі господарсько-правового регулювання правовим засобом відповідальності у сфері господарювання є господарські санкції як засоби впливу на правопорушника, які включають господарсько-адміністративні штрафи, оперативно-господарські санкції, господарсько-організаційні санкції [13, с. 296–297]. Застосування неустойки як штрафної санкції виходить із принципової ідентичності за Цивільним кодексом України і штрафними санкціями за Господарським кодексом України. Штрафні санкції (неустойка) характеризуються швидкістю, зручністю, що обмежується сферою застосування – виключно в договірних відносинах. Відповідальність у режимі господарсько-правового регулювання передбачає застосування оперативно-господарських санкцій, планово-розрахункових санкцій, адміністративно-господарських санкцій, господарсько-адміністративних санкцій, адміністративно-майнових санкцій, господарсько-адміністративного штрафу [13, с. 302–305]. Різновидом господарсько-правових санкцій є адміністративно-господарський штраф. Він реалізується як захід організаційно-правового або майнового характеру стосовно правопорушення суб'єктом господарювання та ліквідацію його наслідків з боку органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

На сьогодні конструкція «адміністративно-господарського штрафу» набула сталого характеру. На наш погляд, саме таке формулювання не є безапеляційним. Подібна оцінка пов'язується з тим, що при такому формулюванні об'єднуються певним чином протирічні режими регулювання. Адміністративна природа відносин передбачає окреме коло управлінських відносин, впорядкування яких здійснюється методом владних приписів. «Державне управління здійснюється з метою “впорядкування” різноманітних процесів, що відбуваються в суспільстві, відповідно до правил, закріплених у нормативно-правових актах. У свою чергу, призначенням виконавчої влади є

виконання законів та інших правових актів. Отже, державне управління є формою зовнішнього вияву виконавчої влади» [8, с. 21].

Звісно, виконавча влада не збігається із державним управлінням. Завдання останнього реалізує низка органів, в системі яких органи виконавської влади є лише одним із учасників. Крім цього, важливу роль у державному управлінні відіграють учасники, які фактично встановлюють правила цього (законодавчий орган), органи, які розв'язують спори (суди і т. ін.). Предмет адміністративного права охоплює відносини, які, окрім участі державних органів, передбачають і здійснення недержавними суб'єктами делегованих повноважень органами виконавчої влади. Більш того, до сфери упорядкування поведінки суб'єктів адміністративного права включаються також відносини щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення. Саме тому, визначаючи предмет адміністративного права, логічно виокремити «...суспільні відносини, які виникають з метою реалізації і захисту прав громадян, утворення нормальних умов для функціонування суспільства і держави. Такі відносини пов'язані із: 1) діяльністю органів виконавчої влади; 2) внутрішньо організаційною діяльністю інших державних органів, підприємств, установ, організацій; 3) управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування; 4) здійсненням недержавними суб'єктами делегованих повноважень органів виконавчої влади; 5) розглядом справ про адміністративні правопорушення уповноваженими органами» [8, с. 22–24].

Ураховуючи те, що таке коло суспільних відносин, які визначено як предмет адміністративно-правового регулювання, належать до класичного типу публічно-правових відносин, має йтися і про відповідні методи їх упорядкування. Методом публічного регулювання виступає традиційний імперативний метод. Він об'єднує сукупність способів впливу адміністративно-правових норм на регулювання поведінки учасників відносин залежно від місця кожного із них; юридичних фактів, які породжують виникнення та динаміку адміністративно-правових відносин; підстав та засобів захисту прав, інтересів та обов'язків суб'єктів адміністративно-правового регулювання. Важливою особливістю реалізації методу адміністративно-правового регулювання є те, що застосування владних приписів спирається на субординаційні критерії, які передбачають побудову певної ієрархії влади, коли управлінський наказ надходить з гори до низу. «...Під методами адміністративного права слід розуміти сукупність зафіксованих у нормах цієї галузі прийомів (засобів) впливу на суспільні відносини, що становлять її предмет, застосування яких дає змогу створити умови для реалізації і захисту прав громадян, нормального функціонування громадянського суспільства і держави» [8, с. 28].

Господарське регулювання застосування штрафних санкцій

Водночас господарське регулювання передбачає правовий вплив на відносини, які характеризують господарську діяльність методом як імперативного, так і диспозитивного характеру. Представники господарчо-правової науки наголошують, що «з інтеграцією України до світового співтовариства особливої актуальності набуває проблема гармонізації національної нормативної бази стосовно правових систем інших країн. У цьому контексті важливе місце посідає питання уніфікації підходів до регулювання саме господарських відносин» [13, с. 16]. Досліджуючи природу господарсько-правових відносин порівняно з цивільно-правовими, робиться акцент щодо неспроможності охопити останніми весь спектр відносин, що виникають у розмаїтті економічних процесів сучасного суспільства в умовах наявності елементів публічно-правового регулювання в системі господарських процесів.

Господарське право визначається як система норм, що регулюють відносини, які виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання [13, с. 18–19]. Проте складно погодитись із тим, що «...господарське право за предметною ознакою можна визначити як сукупність суспільних відносин, що регулюється нормами господарського права» [13, с. 19]. Певним чином подібне визначення могло б відображати окреме уявлення щодо предмета господарсько-правового регулювання, як такий можна було б виокремити групи однорідних суспільних відносин. Але господарське право – це не відносини, а відповідна сукупність правових норм, які, власне, і спрямовані на регулювання цих відносин.

На наш погляд, господарське право як сукупність правових норм виглядає дещо штучно. Виходячи із використання єдиних, системних однорідних критеріїв щодо розмежування права на галузі традиційно застосовується посилення на характер відносин (предмет регулювання) і метод (засоби, якими здійснюється вплив на поведінку учасників) [14, с. 177–185; 15]. При цьому однорідність має характеризувати не лише суспільні відносини, а й методи, які використовує та чи інша правова галузь. Принциповим у цій ситуації є те, яким чином здійснюється вплив на дії чи бездіяльність учасників відносин: методом наказів (імперативний – властивий для публічного права) чи методом угод (диспозитивний – властивий для приватноправового регулювання). «Метод правового регулювання відносин, що застосовується в господарському праві, характеризується складним поєднанням способів впливу на поведінку учасників господарських відносин. Взаємозв'язок свободи при здійсненні приватних інтересів із державним владним впливом там, де це диктується інтересами держави та суспільства, – характерна

риса господарсько-правового методу» [13, с. 20]. Подібне поєднання прямо протилежних засобів упорядкування поведінки унеможливує формування єдиного галузевого режиму правового регулювання.

Висновки

У роботі досліджено загальний характер штрафу як формалізації несприятливих наслідків для порушників законодавства з умовою виділення спільних та особливих рис, які характеризують фінансові санкції в режимі окремого галузевого регулювання. Уточнено подвійність природи та характеру впливу штрафів у режимі фінансово-правового регулювання, що передбачає об'єднання карального та відновлювального призначення такої санкції. Важливо врахувати, що каральне призначення реалізується стосовно особи, яка здійснила правопорушення, тоді як відновлювальний характер штрафу спрямований на відновлення фінансової спроможності держави та територіальних громад.

Природу фінансових санкцій розглянуто в порівняльно-правовому сенсі в умовах публічних та приватних галузей права. Приватноправове регулювання застосування штрафів породжує системну конструкцію, яка об'єднує спільні риси штрафів у режимі цивільного права і в режимі господарського права. Це саме зумовлює і врахування особливостей, які відрізняють їх одне від одного.

Обґрунтовано позицію стосовно недоцільності застосування комплексних конструкцій, які утворюються шляхом об'єднання публічно-правового та приватноправового регулювання. Про появу таких підходів свідчить конструкція адміністративно-господарського штрафу. Найголовніше заперечення в цій ситуації пов'язано з тим, що адміністративно-правові та господарсько-правові засоби впливу на поведінку учасників відносин різнотипні. У режимі адміністративно-правового регулювання використано сукупність імперативних засобів регулювання поведінки учасників відносин. Господарсько-правові методи правового регулювання не лише допускають, а й передбачають диспозитивні методи регулювання. Поєднання в одній конструкції таких методів навряд чи можливе.

Список використаних джерел

- [1] Кучерявенко М. П. Правова заборона: податковий аспект. *Право України*. 2023. № 7. С. 128–141.
- [2] Кучерявенко М. П., Котенко А. М. До проблеми співвідношення розміру санкцій в режимі досягнення балансу інтересів (на прикладі сплати мита). *Проблеми законності*. 2023. Вип. 162. С. 76–93.
- [3] Kotenko A., Bondarenko I., Kucheryavenko M., Zaverukha O. A Comparison of Tax Compliance Tools in Ukraine with Select European Countries. *European Taxation*. 2023. Vol. 63, No. 10. P. 423–431. <https://doi.org/10.59403/25j8rah>.

- [4] Кучерявенко М. Податкові спори як конфлікт юрисдикції. *Проблемні питання вирішення податкових спорів в умовах воєнного стану* : за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., 15 берез. 2024 р. / за ред. А. Бегунца та М. Кучерявенка ; Касац. адміністр. суд у складі Верхов. Суду ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Другий апеляц. адміністр. суд. Харків : Право, 2024. С. 63–67.
- [5] Golovashevych O., Bondarenko I., Kotenko A., Kucheryavenko M., Zaverukha O. Mediation in the Resolution of Tax Disputes: Advantages, Application Experience, Prospects for Implementation in Ukraine. *Danube*. 2024. Vol. 15, issue 1. P. 73–86. <https://doi.org/10.2478/danb-2024-0004>.
- [6] Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 428 с.
- [7] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
- [8] Адміністративне право : підручник / Ю. П. Битяк, І. М. Балакарева, І. В. Бойко та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2020. 392 с.
- [9] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51, ст. 1122.
- [10] Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, 15–16, 17. Ст. 112.
- [11] Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
- [12] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
- [13] Господарське право : підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін. ; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. Харків : Право, 2012. 694 с.
- [14] Загальна теорія права : підручник / заг. ред. М. І. Козюби. Київ : Ваіге, 2015. 392 с.
- [15] Теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.

References

- [1] Kucheryavenko, M.P. (2023). Legal Prohibition: Tax Aspect. *Law of Ukraine*, 7, 128-141.
- [2] Kucheryavenko, M.P., & Kotenko, A.M. (2023). To the problem of the ratio of the amount of sanctions in the mode of achieving a balance of interests (on the example of payment of duties). *Problems of Legality*, 162, 76-93.
- [3] Kotenko, A., Bondarenko, I., Kucheryavenko, M., & Zaverukha, O. (2023). A Comparison of Tax Compliance Tools in Ukraine with Select European Countries. *European Taxation*, 63(10), 423-431. <https://doi.org/10.59403/25j8rah>.
- [4] Kucheryavenko, M.P. (March 15, 2024). Tax disputes as a conflict of jurisdiction. In *Problematic issues of resolving tax disputes in the conditions of martial law: according to the materials of the international science and practice conference*. A. Begunts, M. Kucheryavenka (Eds.) (pp. 63-67). Kharkiv: Pravo.
- [5] Golovashevych, O., Bondarenko, I., Kotenko, A., Kucheryavenko, M., & Zaverukha, O. (2024). Mediation in the Resolution of Tax Disputes: Advantages, Application Experience, Prospects for Implementation in Ukraine. *Danube*, 15(1), 73-86. <https://doi.org/10.2478/danb-2024-0004>.

- [6] Tatsii, V.Ya., Tyutyugin, V.I., & Borisov, V.I. et al. (2020). *Criminal Law of Ukraine: General part*. V.Ya. Tatsii, V.I. Tyutyugin, & V.I. Borisov (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [7] Criminal Code of Ukraine. (2001). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 25-26, art. 131.
- [8] Bytyak, Yu.P., Balakareva, I.M., & Boyko, I.V. et al. (2020). *Administrative Law*. Yu.P. Bytyak (Ed.). Kharkiv: Pravo.
- [9] Code of Ukraine on Administrative Offenses. (1984). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukrainian SSR*, ap. to 51, art. 1122.
- [10] Tax Code of Ukraine. (2011). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 13-14, 15-16, 17, art. 112.
- [11] Borysova, V.I., Spasio-Fateeva, I.V., & Yarotskyi, V.L. (Eds.). (2011). *Civil Law*. (Vols. 1-2). Vol. 1. Kharkiv: Pravo.
- [12] Civil Code of Ukraine. (2003). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 40-44, art. 356.
- [13] Zadykhailo, D.V., & Pashkov, V.M. (Eds.). (2012). *Commercial Law*. Kharkiv: Pravo.
- [14] Kozyuba, E. (Ed.). (2015). *General Theory of Law*. Kyiv: Waite.
- [15] Petryshyn, O.V., Pogrebnyak, S.P., & Smorodynskyi, V.S. et al. *The theory of the state and law*. O.V. Petryshyn. (Ed.). Kharkiv: Pravo.

Олег Костянтинович Бібік

аспірант кафедри податкового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: bibik.oleg377@gmail.com

ORCID 0009-0003-0455-2232

Oleg K. Bibyk

Postgraduate Student of the Department of Tax Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: bibik.oleg377@gmail.com

ORCID 0009-0003-0455-2232

Рекомендоване цитування: Бібік О. К. Фінансова санкція як родова та видова конструкція. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 159–170. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.308102>.

Suggested Citation: Bibyk, O.K. (2024). Financial Sanction as a Generic and Specific Construction. *Problems of Legality*, 166, 159-170. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.308102>.

Статтю подано / Submitted: 23.06.2024

Доопрацьовано / Revised: 29.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 01.11.2024

Оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті: спеціальний податковий режим

Артем Михайлович Котенко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: a.m.kotenko@nlu.edu.ua; art.m.kote@gmail.com

Анотація

Актуальність теми зумовлено дослідженням теоретичних та практичних проблем створення окремих умов оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті та продовженням дослідження податкових режимів. Метою статті є аналіз положень податкового законодавства, що регламентують особливості оподаткування в рамках правового режиму Дія Сіті, щодо встановлення спеціального податкового режиму (режимів). Для досягнення поставленої мети дослідження використано комплекс методів, зокрема діалектичний, формально-юридичий. Структурно-функціональний підхід дав змогу заглибитися у систему ознак спеціальних податкових режимів. У ході дослідження використані емпіричні дані, отримані з відкритих джерел. Застосовані методи та підходи забезпечили комплексний підхід до питань спеціальних податкових режимів та їх змістових ознак. Проведено аналіз положень податкового законодавства, які визначають особливості оподаткування резидентів Дія Сіті та спеціалістів резидента Дія Сіті. Встановлено, що умови оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті передбачають можливість застосувати ставку податку на прибуток підприємств у розмірі 9 % окремо визначеній бази оподаткування. Оподаткування податком на прибуток підприємств зміщено на операції, спрямовані на виведення капіталу, що фактично є податком на виведений капітал. Для цього зазнали змін положення Розділу 3 «Податок на прибуток підприємств», а не положення розділу 14 «Спеціальні податкові режими» Податкового кодексу України. Виснується, що в рамках правового режиму Дія Сіті також передбачений інший, порівняно із загальним, порядок оподаткування доходів спеціалістів резидента Дія Сіті. Умови оподаткування доходів спеціалістів резидентів Дія Сіті закріплено у розділі 4 «Податок на доходи фізичних осіб» Податкового кодексу України. Оскільки спеціалісти резидента Дія Сіті є фізичними особами, а отже, на них за вимогами пункту 11.2 статті 11 Податкового кодексу України спеціальний податковий режим поширюватися не може. Встановлено відсутність чіткого та виключного переліку ознак спеціального правового режиму, окрім можливості встановлення виключно для суб'єктів господарювання. Зроблено висновки, що формальні критерії не дозволяють віднести до спеціального податкового режиму порядок оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті. Зміст же особливос-

тей оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті вказує саме на спеціальний режим оподаткування.

Ключові слова: податкове законодавство; спеціальний податковий режим; спеціальний режим оподаткування; правовий режим Дія Сіті; податок на прибуток підприємств; податок на доходи фізичних осіб; податок на виведений капітал.

Taxation Under the Diia City Legal Regime: is a Special Tax Regime

Artem M. Kotenko*

Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: a.m.kotenko@nlu.edu.ua; art.m.kote@gmail.com

Abstract

The relevance of the article is due to the study of theoretical and practical problems of creating separate conditions of taxation within the Diia City legal regime and the continuation of the study of tax regimes. The purpose of the article is to analyze the provisions of the tax legislation regulating the specifics of taxation within the Diia City legal regime with a view of establishing a special tax regime (regimes). To achieve the objectives of the study, a combination of methods was used, including dialectical and formal-legal approaches. The structural-functional approach allowed for a deeper exploration of the system of characteristics of special tax regimes. Empirical data obtained from open sources were utilized during the research. The methods and approaches applied ensured a comprehensive examination of the issues related to special tax regimes and their substantive features. The author analyzes the provisions of tax legislation that define the peculiarities of taxation of Diia City residents and Diya City specialists. It has been established that the conditions of taxation under the Diia City legal regime provide for the possibility of applying a corporate income tax rate of 9% to a separately defined tax base. Taxation has been shifted to operations aimed at a capital gains which is a capital gains tax. For this the provisions of Section 3 "Corporate income tax" were changed, but not the provisions of Section 14 "Special tax regimes" of the Tax Code. It turns out that the legal regime of Diia City also provides for a different procedure for taxation. Taxation conditions of resident specialists are fixed in Section 4 "Income Tax of Individuals" of the Tax Code. According to the requirements of Tax Code Diia City resident specialists cannot be subject to the special tax regime. Established that there is no characteristics of the special legal regime, except for the possibility of establishing it for business entities. It appears that the formal criteria do not allow to classify the taxation procedure within the Diia City legal regime as a special tax regime. The content of the specifics of taxation within the Diia City legal regime indicates precisely the special regime of taxation.

Keywords: tax legislation; special tax regime; special taxation regime; legal regime of Diia City; corporate income tax; personal income tax; apital gains tax.

Вступ

Із набранням чинності у серпні 2021 р. Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [1] запроваджено правовий режим Дія Сіті. Цим Законом визначаються організаційні, правові та фінансові засади функціонування правового режиму Дія Сіті, що запроваджується з метою стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні шляхом створення сприятливих умов для ведення інноваційного бізнесу, розбудови цифрової інфраструктури, залучення інвестицій, а також талановитих спеціалістів (ст. 2). Отже, Дія Сіті визначено як правовий режим.

Проведений аналіз правових режимів дав змогу дійти висновку, що правовий режим слід розглядати як комплекс правових норм, що визначають інший порядок регламентації визначеного кола суспільних відносин. Критерії чи ознаки, яким повинні відповідати правові режими, відсутні. Отже, обмеження щодо встановлення певних правових режимів відсутні [2, с. 65].

Правовий режим Дія Сіті визначено у Законі як сукупність правових норм (що відповідає запропонованому підходу до правового режиму), якими визначаються права та обов'язки особи, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із зверненням про набуття, набуттям та втратою статусу резидента Дія Сіті, а також особливості регулювання відносин за участю резидента Дія Сіті і щодо участі у його статутному капіталі [1]. Дія Сіті на офіційному інтернет-порталі визначається як унікальний правовий та податковий простір для ІТ-компаній в Україні [3]. Отже, одним із аспектів запровадження правового режиму Дія Сіті стали зміни до податкового законодавства. Ставилося на меті стимулювання створення конкурентного податкового навантаження на ІТ-індустрію та відхід від схем із «приховуванням» фактичних трудових відносин.

Запроваджений на початку 2022 р. правовий режим Дія Сіті, незважаючи на війну, знайшов своїх прихильників. Кількість резидентів постійно збільшується. Загалом, станом на 22 серпня 2024 р. 1387 юридичних осіб скористалися (деякі втратили статус резидента) правовим режимом Дія Сіті, а 1199 юридичних осіб залишаються резидентами [3]. За підсумками 2022 р., резиденти Дія Сіті сплатили понад 4 млрд грн, а вже за 2023 р. – 8,5 млрд грн податків [4].

У цій статті не стоїть на меті всебічне дослідження правового режиму Дія Сіті. Науковий інтерес викликають положення Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», що вказують на особливості оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті та зміни, внесені до *Податкового кодексу України* (далі – ПКУ України), у зв'язку із запровадженням правового режиму Дія Сіті.

Метою статті є аналіз положень податкового законодавства, які регламентують особливості оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті щодо встановлення спеціального податкового режиму (режимів). Досягнення зазначеної мети передбачає дослідження змісту особливостей оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті, виокремлення ознак спеціального податкового режиму та місця спеціальних режимів оподаткування.

Свою увагу різним аспектам податкових режимів приділяли К. Schmidheiny, М. Slotwinski [5], Ch. Elschner [6], М. Rendall [7], М. П. Кучерявенко [8], К. В. Андрієвський [9], Є. Ю. Шапгала [10], С.А. Данієлян [11] та ін. Аналізом оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті займалися Д. О. Гетманцев, Ю. А. Коваль [12], Г. Б. Назарова і Л. В. Кононенко [13] та ін. Утім складно говорити про сформованість підходів до розуміння податкових режимів, їх класифікації та характерних ознак. Це зумовлює подальшу проблематику віднесення певних спеціальних/окремих/особливих/специфічних умов оподаткування до законодавчо закріплених спеціальних податкових режимів.

Матеріали та методи

Для досягнення поставленої мети написання статті використано комплекс методів, спрямованих на отримання наукових результатів у дослідженні проблематики встановлення спеціальних податкових режимів у контексті особливостей оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті. Одним із базових методів став діалектичний метод, що сприяв розкриттю сутності та взаємозв'язку між різними аспектами проблеми. Структурно-функціональний підхід дав змогу заглибитися у систему ознак спеціальних податкових режимів. За допомогою формально-юридичного методу досліджено особливості оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті з позиції відповідності критеріям спеціальних податкових режимів. У ході дослідження використані емпіричні дані, отримані з відкритих джерел. Застосовані методи та підходи забезпечили комплексний підхід до питань спеціальних податкових режимів та їх змістових ознак.

Результати та обговорення

Передумова для запровадження особливостей оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті

Частиною 2 ст. 2 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [1] передбачено, що відносини щодо набуття та втрати статусу резидента Дія Сіті, відносини за участю резидента Дія Сіті та щодо участі у статутному капіталі резидента Дія Сіті регулюються Конституцією

України, Цивільним кодексом України, цим Законом, законами України, що визначають особливості оподаткування резидентів Дія Сіті, іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Пунктом 4 ч. 4 ст. 2, ч. 2 ст. 3 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» до загальних засад правового режиму Дія Сіті віднесено, зокрема, стабільність, тобто гарантія держави збереження правового режиму Дія Сіті та стабільності його умов, передбачених цим Законом та законами України, що визначають особливості оподаткування резидентів Дія Сіті, протягом строку, визначеного цим Законом, включаючи недопустимість обмеження чи звуження змісту прав та гарантій, передбачених правовим режимом Дія Сіті, а також недопустимість збільшення регуляторного навантаження на резидентів Дія Сіті упродовж такого строку (протягом 25 років з дня внесення до реєстру Дія Сіті запису про першого резидента Дія Сіті).

Частиною 7 ст. 2 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» встановлено, що особливості застосування до резидента Дія Сіті спеціальних умов оподаткування, день початку і день припинення застосування таких умов визначаються ПК України. Не вдаючись до припущень, що криється під «законами України, що визначають особливості оподаткування резидентів Дія Сіті» (ч. 2 ст. 2, п. 4 ч. 4, ст. 2, ч. 2 ст. 3 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні»), враховуючи, що положенням ч. 7 ст. 2 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» закріплено, що особливості застосування до резидента Дія Сіті спеціальних умов оподаткування визначаються ПК України.

Особливості оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті

Як вже зазначалося [див. 14, с. 50–52], задекларовані для правового режиму Дія Сіті особливості оподаткування знайшли своє закріплення у Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [15]. Такі доповнення торкнулися низки статей ПК України – 14, 39, 57, 70, 72, 75, 134–137, 140, 141, 164, 166, 170, 298, 299, підрозділу 4 розділу XX. Отже, спеціальні умови чи особливості оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті були закріплені не шляхом розміщення в певному окремому розділі, а «розпорошені» у багатьох статтях ПК України.

Звертає на себе увагу, що підп. 14.1.282¹ п. 14.1 ст. 14 ПК України [16] передбачено, що резидент Дія Сіті – це платник податку, який сплачує

податок на прибуток підприємств на особливих умовах, – резидент Дія Сіті, який у порядку, передбаченому п. 141.10 ст. 141 ПК України, обрав або перейшов на відповідний режим оподаткування. Обрання особливих умов оподаткування резидентом Дія Сіті є добровільним. Таким чином, для цілей сплати податку на прибуток підприємств для резидента Дія Сіті передбачена можливість як нічого не змінювати у механізмі сплати податку на прибуток підприємств, так і бути для цілей оподаткування резидентом Дія Сіті – платником податку на особливих умовах.

Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» пропонується окремий (відповідний) «режим оподаткування» для резидентів Дія Сіті. Спеціальні, а точніше, спеціальний режим оподаткування вже досліджувався у рамках аналізу податкових режимів. Такий режим встановлено для цілей оподаткування податком на додану вартість діяльності щодо виробів мистецтва, предметів колекціонування або антикваріату [17, с. 49].

Аналіз змін до ПК України дає змогу дійти висновку, що оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті передбачає інші (відмінні від загальних) умови оподаткування резидентів Дія Сіті (які обрали у порядку, передбаченому п. 141.10 ст. 141 ПК України відповідний режим оподаткування) податком на прибуток підприємств та оподаткування доходів працівників резидентів Дія Сіті та залучених ними гіг-спеціалістів (фахівців, які виконують роботи (надають послуги) у рамках здійснення резидентами Дія Сіті їх господарської діяльності на підставі гіг-контрактів).

Особливі умови сплати податку на прибуток підприємств для резидентів Дія Сіті полягають у можливості застосувати ставку в розмірі 9 % до окремо визначеної бази оподаткування. Для реалізації цього зазнали змін положення ст. 134 (щодо об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємств), ст. 135 (щодо бази оподаткування податком на прибуток підприємств), ст. 136 (щодо ставки податку на прибуток підприємств), ст. 137 (щодо особливостей обчислення податку на прибутку на підприємств). Зміст же особливостей оподаткування резидентів Дія Сіті – платників податку на особливих умовах було закріплено у ст. 141 (пп. 141.9¹–141.11).

Головна ідея, закладена в особливостях оподаткування резидентів Дія Сіті – платників податку на особливих умовах, це оподаткування податком на прибуток підприємств операцій, направлених на виведення капіталу. Тому не випадково у професійних колах та податкова служба порівнюють оподаткування резидентів Дія Сіті – платників податку на особливих умовах із оподаткуванням податком на виведений капітал [18].

Умови оподаткування доходів працівників резидентів Дія Сіті та залучених ними гіг-спеціалістів (фахівців, які виконують роботи (надають послуги) в рамках здійснення резидентами Дія Сіті їх господарської діяльності на підставі гіг-контрактів) закріплено у п. 170.14¹ ст. 170 ПК України. Передбачено застосування ставки 5 % до доходу спеціаліста резидента Дія Сіті, що виплачуються на його користь резидентом Дія Сіті у вигляді: а) заробітної плати; б) винагороди за гіг-контрактом, у тому числі винагороди за створення та перехід прав на твори, створені за замовленням; в) авторської винагороди за створення службового твору та перехід прав на службові твори. Особливості оподаткування доходів спеціалістів резидента Дія Сіті застосовуються незалежно від того, чи обрано резидентом Дія Сіті особливі умови оподаткування податком на прибуток підприємств, чи ні.

Не включаються до розрахунку загального місячного (річного) оподаткованого доходу платника податку дивіденди, які нараховуються на його користь емітентом корпоративних прав, який є резидентом Дія Сіті – платником податку на особливих умовах, за умови, що таким резидентом Дія Сіті – платником податку на особливих умовах не здійснювалася виплата дивідендів за акціями або іншими корпоративними правами протягом двох календарних років поспіль.

Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» було також внесено зміни до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [19], якими:

а) фізичні особи – підприємці та особи, які провадять незалежну професійну діяльність, котрі мають основне місце роботи або уклали гіг-контракт з резидентом Дія Сіті в порядку та на умовах, передбачених Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», звільняються від сплати за себе єдиного внеску за місяці звітного періоду, за які роботодавцем (резидентом Дія Сіті) сплачено страховий внесок за таких осіб у розмірі не менше мінімального страхового внеску;

б) ЄСВ для платника – резидента Дія Сіті встановлено на суму нарахованої кожній застрахованій особі заробітної плати за видами виплат, які включають основну та додаткову заробітну плату, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, у тому числі в натуральній формі; на суму винагороди фізичним особам за виконання робіт (надання послуг) за гіг-контрактами, укладеними в порядку, передбаченому Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні».

Специфіка закріплення в ПК України особливостей оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті

Можливо, на такому короткому описі оподаткування в межах правового режиму Дія Сіті варто було б і зупинитися, однак звертає на себе увагу як положення підп. 14.1.282¹ п. 14.1 ст. 14 ПК України щодо «відповідного режиму оподаткування» резидентів Дія Сіті, так і текст Пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [20] (далі – Пояснювальна записка). В останній зазначено про запровадження:

- спеціального режиму оподаткування резидентів Дія Сіті;
- спеціального режиму оподаткування окремих доходів працівників резидентів Дія Сіті та залучених ними гіг-спеціалістів (фахівців, які виконують роботи (надають послуги)) у межах здійснення резидентами Дія Сіті їх господарської діяльності на підставі гіг-контрактів.

Отже, авторами проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» реалізація положень Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» у частині оподаткування планувалася шляхом запровадження двох спеціальних режимів оподаткування. У свою чергу, Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України у своєму висновку (п. 3) на проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» звернуло увагу на неоднозначність встановлення особливостей оподаткування для резидентів Дія Сіті. Передбачені у проєкті зміни слід розглядати як спеціальний податковий режим [21]. Саме такий підхід видається більш слушним.

На те, що Дія Сіті є саме спеціальним податковим режимом, неодноразово вказує і контролюючий орган [22]. Логічно постає питання, чи є оподаткування резидентів Дія Сіті та окремих доходів працівників та гіг-спеціалістів резидентів Дія Сіті спеціальним податковим режимом, чи певним аналогом спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість.

Як окремий випадок ПК України передбачає наявність спеціального режиму оподаткування, який можливо розглядати як особливість оподаткування певним податком у межах загального податкового режиму. Втім положення ПК України, на відміну від Пояснювальної записки, не визначають ані спеціального режиму оподаткування, ані спеціального податкового режиму для резидентів Дія Сіті й окремих доходів працівників та гіг-спеціалістів резидентів Дія Сіті.

Стаття 11 ПК України присвячена спеціальним податковим режимам. Надано визначення спеціального податкового режиму та визначаються вимоги до спеціальних податкових режимів. Спеціальний податковий режим визначено як систему заходів, що визначає особливий порядок оподаткування окремих категорій господарюючих суб'єктів [16].

Аналіз положень ст. 11 ПК України дав змогу дійти деяких висновків. Спеціальні податкові режими устанавлюються тільки в межах вимог, визначених ПК України. Таких вимог небагато і вони не відрізняються чіткістю. Передусім це вимога зазначення про спеціальний податковий режим та встановлення виключно для певних категорій суб'єктів господарювання [17].

Умови оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті було б дискусійно назвати спеціальним податковим режимом чи режимами (окремо щодо резидентів Дія Сіті та щодо доходів працівників резидентів Дія Сіті та залучених ними гіг-спеціалістів). Дискусійність полягає в тому, що умови оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті мають лише окремі ознаки спеціального податкового режиму. У межах правового режиму Дія Сіті визначається інший, порівняно із загальним, порядок оподаткування окремих категорій господарюючих суб'єктів та передбачений інший порядок визначення елементів податку. Такою окремою категорією господарюючих суб'єктів є резиденти Дія Сіті, що обрали чи перейшли на сплату податку на прибуток на особливих умовах, а інший (особливий) порядок визначення елементів податку на прибуток підприємств передбачений підп. 134.1.8 п. 134.1 ст. 134, п. 141.9¹ ст. 149 (окремий об'єкт оподаткування), п. 132 ст. 132 (окрема база оподаткування), п. 136.8 ст. 138 (окрема ставка податку), п. 137.10 ст. 137 (окремий порядок обчислення та сплати податку) ПК України. Таким чином, особливий порядок оподаткування резидентів Дія Сіті відповідає вимогам, які ставляться для спеціальних податкових режимів ст. 11 ПК України, за одним винятком – такий порядок прямо не визначений спеціальним податковим режимом.

Утім спрощена система оподаткування, обліку та звітності у ПК України також прямо не визначається як спеціальний податковий режим. Лише виходячи із структури ПК України можна про це стверджувати – норми, які регламентують сплату єдиного податку, розміщено у Розділі 14 ПК «Спеціальні податкові режими».

Слід також урахувати, що в межах правового режиму Дія Сіті також передбачений інший, порівняно із загальним, порядок оподаткування окремих доходів спеціалістів резидента Дія Сіті – гіг-спеціалісти, що виконують роботу (надають послуги) на замовлення та на користь (в інтересах) резиденти Дія Сіті.

дента Дія Сіті на підставі гіг-контракту, укладеного в порядку, передбаченому Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», та/або особи, які перебувають із резидентом Дія Сіті у трудових відносинах. Гіг-спеціалісти – це фізичні особи, які за гіг-контрактом є підрядником та/або виконавцем резидента Дія Сіті (п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні»). Отже, і гіг-спеціалісти, і особи, які перебувають із резидентом Дія Сіті у трудових відносинах, є фізичними особами. За вимогами п. 11.2 ст. 11 ПК України спеціальний податковий режим – це особливий порядок оподаткування виключно суб'єктів господарювання.

Якщо ж говорити, що оподаткування у межах правового режиму Дія Сіті, – це спеціальний режим оподаткування резидентів Дія Сіті та спеціальний режим оподаткування окремих доходів спеціалістів резидента Дія Сіті, слід повернутися до аналізу спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість діяльності щодо виробів мистецтва, предметів колекціонування або антикваріату. Виснується, що спеціальний режим оподаткування діяльності щодо виробів мистецтва, предметів колекціонування або антикваріату (ст. 210 ПК України) передбачає певні особливості оподаткування окремих видів операцій. Такі особливості пов'язані із конкретно визначеними предметами оподаткування – вироби мистецтва, предмети колекціонування або антикваріату. При цьому передбачений відмінний механізм податку на додану вартість. Базою оподаткування визначається маржинальний прибуток, а не договірна вартість товарів. Також із особливостей можна виокремити те, що податкова накладна не виписується, а платник податку, що придбаває культурні цінності в дилера, який застосовує маржинальну схему, не має права вимагати податкову накладну та відносити до податкового кредиту суму податку, сплаченого на маржинальний прибуток. Спеціальний режим оподаткування діяльності щодо виробів мистецтва, предметів колекціонування або антикваріату – це суттєво відмінний порядок оподаткування податком на додану вартість діяльності щодо виробів мистецтва, предметів колекціонування або антикваріату [17]. При цьому слід зауважити, що положення Розділу 1 «Загальні положення» ПК України не визнають певних спеціальних податкових режимів. Наведене не дає можливості визначити «суттєвість» відмінного порядку оподаткування податком на додану вартість. Можна лише констатувати, що цей порядок передбачає особливості визначення такого елемента податку, як база оподаткування.

Відсутність ознак та правового підґрунтя для спеціальних режимів оподаткування не стає перепорою для їх «існування». Т. Л. Шиманська пропонує стверджувати про єдиний у межах правового режиму Дія Сіті спеціальний

режим оподаткування резидентів Дія Сіті та залучених ними спеціалістів. Такий спеціальний режим визначається як закріплений нормами податкового права та забезпечений сукупністю юридичних засобів особливий порядок правового регулювання податкових відносин, учасниками яких є резиденти Дія Сіті та залучені ним спеціалісти, який спрямований на стимулювання розвитку галузі цифрової економіки в Україні [23, с. 117–118].

Д. О. Гетманцев та Ю. А. Коваль говорять про «спеціальний режим оподаткування для ІТ-індустрії» чи просто про «спеціальний режим». При цьому констатується, що особливості сплати податку на прибуток резидентами Дія Сіті, що є платниками податку на особливих умовах, не належать до спеціальних податкових режимів у розумінні ст. 11 ПК України, вичерпний перелік яких визначено Розділом XIV ПК України. Натомість преференційне оподаткування резидентів Дія Сіті, виходячи зі змісту п. 14.1.282¹ ПК України, можна ідентифікувати як спеціальний (преференційний) режим оподаткування [12, с. 259–262; с. 260–261]. При цьому не пояснюється, що таке спеціальний (преференційний) режим оподаткування. ПК України не містить загальних положень про спеціальний (преференційний) режим оподаткування.

Висновки

Положення про те, що спеціальний податковий режим може передбачати особливий порядок визначення елементів податку, не є виключно ознакою спеціального податкового режиму. Якщо норма ПК України передбачає інший, порівняно із загальним, порядок визначення елементів податку, це не означає апріорно спеціальний податковий режим. У ПК України немає чіткого і виключного переліку ознак спеціального податкового режиму. Єдиною такою ознакою є можливість запровадження спеціального податкового режиму для певного кола платників, якими можуть бути лише господарюючі суб'єкти (суб'єкти господарювання). Положення, що визначають порядок оподаткування у межах правового режиму Дія Сіті, не можна віднести до спеціального податкового режиму. Однак такий висновок є більше формальним, аніж змістовим, оскільки законодавчо закріплені ознаки спеціального податкового режиму є не стільки обов'язковими, скільки визначають можливі особливості оподаткування. ПК України у загальних положеннях містить і визначення, і певні ознаки (радіше нариси) саме спеціальних податкових режимів. Логічним буде зупинитися саме на цьому терміні.

Якщо ж підходити до спеціального податкового режиму як змістовно іншого порядку визначення елементів податку та збору та/або звільнення від сплати окремих податків, у тому числі шляхом сплати певного іншого (наприклад,

єдиного) податку, то можна говорити про спеціальний податковий режим Дія Сіті. Доцільним є закріплення у ПК України виключного переліку ознак (критеріїв) спеціального податкового режиму. Це вимагає попереднього визначення мети спеціальних податкових режимів: фіскальна, стимулююча, дестимулююча, регулятивна, а можливо, і їх поєднання. На прикладі особливостей оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті можна говорити про стимулюючу мету, яка виходить навіть за межі самих податкових відносин. Фіскальна мета також закладалась, але аналізувати її досягнення ще зарано.

Список використаних джерел

- [1] Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення: 24.07.2024).
- [2] Котенко А. М. Правовий режим: від теорії до практики. *Економічна теорія та право*. 2024. № 2(57). С. 55–70. <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2024-56-1-55>.
- [3] Реєстр Дія.City. URL: <https://city.diia.gov.ua/registry/resident> (дата звернення: 21.07.2024).
- [4] Резиденти «Дія.City» за рік збільшили сплату податків у два рази, до 8,5 млрд грн. URL: <https://forbes.ua/news/rezidenti-diyacity-za-rik-zbilshili-splatu-podatkiv-u-ponad-dva-razi-do-85-mlrd-grn-08022024-19092> (дата звернення: 24.07.2024).
- [5] Schmidheiny K., Slotwinski M. Tax-induced mobility: Evidence from a foreigners' tax scheme in Switzerland. *Journal of Public Economics*. 2018. Vol. 167. P. 293–324. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2018.04.002>.
- [6] Elschner Ch. Special tax regimes and the choice of organizational form: Evidence from the European Tonnage Taxes. *Journal of Public Economics*. January 2013. Vol. 97. P. 206–216. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2012.10.005>.
- [7] Rendall M. Female market work, tax regimes, and the rise of the service sector. *Review of Economic Dynamics*. 2018. Vol. 28. P. 269–289. <https://doi.org/10.1016/j.red.2017.09.002>.
- [8] Кучерявенко М. Курс податкового права : в 6 т. Харків : Легас, 2004. Т. 2: Введення в теорію податкового права. 600 с.
- [9] Андрієвський К. Спеціальні податкові режими : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2009. 207 с.
- [10] Шаптала Є. Податково-правовий режим: поняття та ознаки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 160–167.
- [11] Данієлян С. Правове регулювання єдиного податку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. 201 с.
- [12] Гетманцев Д. О., Коваль Ю. А. Становлення преференційного оподаткування ІТ-індустрії в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 259–262. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/55>.
- [13] Назарова Г. Б., Кононенко Л. В. Оподаткування резидентів Дія Сіті: вітчизняний та міжнародний досвід. *Наукові перспективи*. 2023. № 8(38). С. 378–395. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8\(38\)-378-395](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8(38)-378-395).
- [14] Котенко А. М. Дія Сіті: податковий режим чи спеціальний режим оподаткування. *Фінансова система України: сучасні виклики та загрози на шляху до Європейського*

Снітовариства : матеріали круглого столу (м. Харків, 19 квіт. 2024 р.). Харків : Право, 2024. С. 50–52.

- [15] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 14.12.2021 р. № 1946-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1946-20#Text> (дата звернення: 24.07.2024).
- [16] Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n5372> (дата звернення: 01.08.2024).
- [17] Котенко А. Податкові режими: зміст і види. *Право України*. 2024. № 4. С. 41–50. <https://doi.org/10.33498/loou-2024-04-041>.
- [18] Щодо спеціального режиму оподаткування резидентів Дія Сіті. URL: <https://od.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/651911.html> (дата звернення: 24.07.2024).
- [19] Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text> (дата звернення: 24.07.2024).
- [20] Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : пояснювальна записка до проекту Закону України від 14.04.2021 р. № 5376. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/666621> (дата звернення: 04.08.2024).
- [21] Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні від 14.04.2021 р. № 5376. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/714606> (дата звернення: 04.08.2024).
- [22] Спеціальний податковий режим Дія Сіті. URL: <https://tr.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/581918.html> (дата звернення: 01.08.2024).
- [23] Шиманська Т. Л. Режим оподаткування резидентів Дія Сіті та залучених ними спеціалістів: поняття та ознаки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 34. С. 111–119. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7116344>.

References

- [1] Law of Ukraine No. 1667-IX "On stimulating the development of the digital economy in Ukraine". (July 15, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.
- [2] Kotenko, A.M. (2024). Legal regime: from theory to practice. *Economic Theory and Law*, 2(57), 55-70. <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2024-56-1-55>.
- [3] Reiestr Diia.City. Retrieved from <https://city.diia.gov.ua/registry/resident>.
- [4] Residents of "Diya.City" have doubled their tax payments for the year, up to UAH 8.5 billion. Retrieved from <https://forbes.ua/news/rezidenti-diyacity-za-rik-zbilshilisplatu-podatkov-u-ponad-dva-razi-do-85-mlrd-grn-08022024-19092>.
- [5] Schmidheiny, K., & Slotwinski, M. (2018). Tax-induced mobility: Evidence from a foreigners' tax scheme in Switzerland. *Journal of Public Economics*, 167, 293-324. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2018.04.002>.
- [6] Elschner, Ch. (2013). Special tax regimes and the choice of organizational form: Evidence from the European Tonnage Taxes. *Journal of Public Economics*, 97, 206-216. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2012.10.005>.
- [7] Rendall, M. (2018). Female market work, tax regimes, and the rise of the service sector. *Review of Economic Dynamics*, 28, 269-289. <https://doi.org/10.1016/j.red.2017.09.002>.

- [8] Kucheriavenko, M. (2004). A Course of Tax Law (Vols. 1–6). Vol. 2: *Introduction to the Theory of Tax Law*. Kharkiv: Legas.
- [9] Andriievskiy, K. (2009). *Special Tax Regimes*. Ph.D. Thesis. Kharkiv.
- [10] Shaptala, Ye.Yu. (2018). Tax and Legal Regime: Notions and Signs. *Current Problems of State and Law*, 81, 160-167.
- [11] Daniililian, S. (2015). *Legal Regulation of the Single Tax*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
- [12] Hetmantsev, D.O., & Koval, Yu.A. (2022). The Formation of Preferential Taxation of IT-Industry in Ukraine. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 8, 259-262. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/55>.
- [13] Nazarova, H.B, & Kononenko, L.V. (2023). Taxation of City Residents: Domestic and International Experience. *Scientific Perspectives*, 8(38), 378-395. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8\(38\)-378-395](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8(38)-378-395).
- [14] Kotenko, A.M. (April, 2024). Diia City: tax regime or special tax regime. In *Financial system of Ukraine: current challenges and threats on the way to the European Community: materials of the round table* (pp. 378-395). Kharkiv: Pravo.
- [15] Law of Ukraine No. 1946-IX "On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Other Laws of Ukraine to Stimulate the Development of the Digital Economy in Ukraine". (December 14, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1946-20#Text>.
- [16] Law of Ukraine No. 2755-VI "Tax Code of Ukraine". (December 2, 2010). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n5372>.
- [17] Kotenko, A. (2024). Tax Regimes: Content and Types. *Law of Ukraine*, 4, 41-50. <https://doi.org/10.33498/louu-2024-04-041>.
- [18] Regarding the special taxation regime for residents of Diia.City. Retrieved from <https://od.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/651911.html>.
- [19] Law of Ukraine No. 2464-VI "On Collection and Registration of the Single Contribution for Mandatory State Social Insurance". (July 8, 2010). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>.
- [20] Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine No. № 5376 "On Amendments to the Tax Code of Ukraine to Stimulate the Development of the Digital Economy in Ukraine". (April 14, 2021). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/666621>
- [21] Draft Law No. 5376 "On Amendments to the Tax Code of Ukraine to Stimulate the Development of the Digital Economy in Ukraine". (April 14, 2021). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/714606>.
- [22] Special Tax Regime of Diia.City. Retrieved from <https://tr.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/581918.html>.
- [23] Shymanska, T.L. (2022). Taxation Regime for Residents of Diia City and Specialists Engaged by them: Concepts and Features. *Scientific notes of Lviv University of Business and Law. Economic series. Legal series*, 34, 111-119. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7116344>.

Артем Михайлович Котенко

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: a.m.kotenko@nlu.edu.ua; art.m.kote@gmail.com

ORCID 0000-0002-0790-2512

Artem M. Kotenko

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Financial Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhorii Skovoroda, Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.m.kotenko@nlu.edu.ua; art.m.kote@gmail.com
ORCID 0000-0002-0790-2512

Рекомендоване цитування: Котенко А. М. Оподаткування у рамках правового режиму Дія Сіті: спеціальний податковий режим. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 171–185. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.310402>.

Suggested Citation: Kotenko, A.M. (2024). Taxation Under the Diia City Legal Regime: is a Special Tax Regime. *Problems of Legality*, 166, 171-185. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.310402>.

Статтю подано / Submitted: 23.08.2024
Доопрацьовано / Revised: 29.09.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 01.11.2024

Марки акцизного податку: щодо співвідношення форми, змісту, процедури

Микита Валерійович Яценко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: dead5042@gmail.com

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлено державницьким значенням непрямих податків. Потрібно виходити з того, що кошти від сплати податку на додану вартість, акцизного податку майже цілком надходять до державного бюджету України. Якщо доходи від ПДВ належать стовідсотково до джерел формування доходної частини державного бюджету, то кошти від сплати акцизного податку розподіляються між доходами державного бюджету України та місцевими бюджетами України. Саме тому складно переоцінити значення непрямих податків для формування фінансової спроможності держави. Актуальності дослідження додає і той факт, що за рахунок розподілення коштів від сплати акцизного податку досягається мета побудови узгодженого балансу інтересів на рівні держави та на місцях. Акцизний податок, формуючи державні доходи і доходи територіальних громад, досягає мети формування узгодженого балансу реалізації системи публічних інтересів. Мета статті полягає в дослідженні спільних та відмінних ознак між тими податковими важелями, які входять до системи непрямого оподаткування. Тому важливо проаналізувати участь цих податків у формуванні ціни, принципових засадах обрання типу ставки, розмежування джерел надходження податків та ін. На підставі з'ясування цих аспектів непрямого оподаткування досліджується і специфічний аспект щодо виконання податкового обов'язку зі сплати акцизного податку, а саме: бандерольний спосіб сплати акцизного податку. Специфічність таких дій передбачає і узгодження системних засобів проведення контролю, аналізу судової практики щодо використання марок акцизного податку. Порушення процедур використання марок акцизного податку зумовлює низку несприятливих наслідків для платників податків, визнання підакцизних товарів немаркованими. У дослідженні застосовано низку методів наукового пізнання, зокрема порівняльного аналізу, системний тощо. Досліджено узгодження підстав проведення податкових перевірок із їх наслідками. Розглянуто варіанти реалізації дискреції контролюючого органу в цих умовах. Наголошено, що в такому випадку можливість реалізації дискреційних повноважень контролюючого органу має обумовлюватися чітко визначеними законодавчими межами. Варіанти поведінки суб'єкта владних повноважень мають спиратися на відповідні законодавчі норми. Проаналізовано рівень та наяв-

ність наукових досліджень, які стосуються узагальнення порядку сплати акцизного податку, стан судової практики при розв'язанні аналогічних спорів. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки та надано рекомендації щодо особливих підходів у реалізації обов'язків звітності при справлянні акцизного податку. Виходячи із наявності правопорушення платника щодо цих обов'язків, акцентовано увагу на тому, що несприятливі наслідки для нього мають зумовлюватися підтвердженою інформацією щодо фактичного використання марок акцизного податку платником. До того ж суми фактично сплаченого акцизного податку мають точно збігатися із показниками зареєстрованої декларації за звітний період.

Ключові слова: непрямі податки; податок на додану вартість; акцизний податок; марка акцизного податку; бандерольний спосіб сплати податку; немарковані підакцизні товари; фактична податкова перевірка.

Excise Tax Stamps: Regarding the Relationship of Form, Content, Procedure

Mykyta V. Yashchenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: dead5042@gmail.com

Abstract

The relevance of the research topic is due to the state importance of indirect taxes. It must be assumed that the funds from the payment of value added tax and excise tax almost entirely go to the state budget of Ukraine. If the revenues from VAT refer one hundred percent to the sources of the revenue part of the state budget, then the funds from the payment of the excise tax are distributed between the revenues of the state budget of Ukraine and local budgets of Ukraine. That is why it is difficult to overestimate the value of indirect taxes for the formation of a financially capable state. The fact that due to the distribution of funds from the payment of the excise tax, the goal of building an agreed balance of interests at the state and local level is added to the relevance of the research. Excise tax, forming state revenues and revenues of territorial communities, precisely achieves the goal of forming an agreed balance for the implementation of the system of public interests. The purpose of the article is to study the common and distinctive features between those tax levers that are part of the indirect taxation system. That is why it is important to find out the participation of these taxes in the formation of the price, the principles of choosing the type of rate, delimiting the sources of tax revenue, etc. Based on the clarification of these aspects of indirect taxation, a specific aspect regarding the fulfillment of the tax obligation to pay the excise tax is also investigated, namely, the parcel method of paying the excise tax. The specificity of such actions involves the coordination of systematic means of control, analysis of judicial practice regarding the use of excise tax stamps. Violation of procedures for using excise tax stamps causes a number of adverse consequences for taxpayers, recognition of excise goods as unmarked. The

research uses a number of methods of scientific knowledge. The method of comparative analysis involves clarifying the common and special features of the value added tax and excise tax mechanisms. The system method allows to consider the problems brought to the scope of scientific research not as isolated features characterizing the tax mechanism, but in a dialectical combination with other elements. Based on this, rational conclusions are formed regarding the analysis of judicial practice in this area of social relations. The reconciliation of the reasons for conducting tax audits with their consequences has been studied. Options for exercising the discretion of the controlling body in these conditions are considered. Special attention is drawn to the fact that in such a case, the possibility of exercising the discretionary powers of the supervisory body must be conditioned by clearly defined legislative boundaries. The options for the behavior of the subject of power must be based on the relevant legal norms. The level and availability of scientific research related to the generalization of the excise tax payment procedure, the state of judicial practice in resolving disputes of this type are analyzed. On the basis of the conducted research, conclusions were made and recommendations were given regarding special approaches in the implementation of reporting obligations in the payment of excise tax. Based on the presence of the payer's offense regarding these obligations, attention is focused on the fact that the adverse consequences for him must be determined by confirmed information regarding the actual use of excise tax stamps by the payer. In addition, the amount of excise tax actually paid must exactly match the figures of the registered declaration for the reporting period.

Keywords: indirect taxes; value added tax; excise tax; excise tax stamp; parcel method of tax payment; unmarked excise goods; actual tax inspection.

Вступ

Проблеми дослідження співвідношення форми, змісту, процедури реалізації обов'язку щодо сплати акцизного податку передбачають дослідження як загальних, так і спеціальних аспектів цих відносин. Загальні проблеми зумовлюють місце акцизного податку в податковій системі України [1]. Класифікація елементів податкової системи України передбачає виокремлення підгрупи непрямих податків, до якої входять податок на додану вартість та акцизний податок [2]. Значення цих податків складно переоцінити, тому що саме за рахунок надходжень коштів від їх сплати і формуються доходи державного бюджету. Відокремлюючи непрямі податки від інших видів податків та зборів, потрібно виходити із принципової ознаки того, що під час сплати прямих податків збігаються формальний та реальний платник, тоді як при виконанні обов'язку щодо сплати непрямих податків – це дві різні особи.

Метою роботи є дослідження спеціальних процедур звітності при сплаті акцизного податку на підставі загальних характеристик елементів саме цього платежу [3]. Індивідуальні особливості кожного із непрямих податків дають змогу виокремити специфічні ознаки щодо кожного з них. Стосовно акцизного податку йдеться про орієнтованість виключно на обіг від реалі-

зацій товарів, застосування абсолютних і відносних ставок та надходження коштів від його сплати як до державного, так і до місцевого бюджету. При цьому податковий механізм акцизного податку має ще одну ознаку, яка притаманна виключно йому, – специфічний порядок сплати [4]. Останній передбачає використання марок акцизного податку, так званий бандерольний спосіб сплати.

Потрібно враховувати, що в наявних дослідженнях характеристика проблем щодо справляння акцизного податку здійснюється в узагальненому режимі. Особливі деталі цих відносин не були предметом аналізу в попередніх виданнях. Зважаючи на це, завданнями, які автор ставив під час написання роботи, було дослідження особливостей саме акцизного податку. Специфічність сплати акцизного податку зумовлює і формування окремої категорії розв'язання податкових спорів – спорів, що пов'язані із наслідками перевірки контролюючими органами повноти та своєчасності сплати акцизного податку. Розв'язання таких спорів висуває на перше місце з'ясування характеру відносин, які уособлюють режим застосування марок акцизного податку. В основі цього – визначення суб'єктного складу цих відносин та врахування їх динаміки (купівля-продаж марок, видача марок, маркування товарів, доставка маркованих товарів, повернення невикористаних марок).

Порушення режиму використання марок акцизного податку передбачає і відповідні несприятливі наслідки для платника. Останні пов'язуються з визнанням підакцизних товарів немаркованими, що спричиняє застосування фінансових санкцій [5]. Міри відповідальності диференціюються залежно від того, коли було скоєне правопорушення – до чи після 1 січня 2021 р. З'ясовується це в режимі реалізації процедур проведення фактичних податкових перевірок. Такою вважається перевірка, яка здійснюється за місцем фактичного провадження платником податків, діяльності розташування господарських або інших об'єктів такого платника. Традиційним предметом оскарження в цих умовах є порушення суб'єктом владних повноважень вимог податкового законодавства щодо чіткого встановлення підстав проведення фактичних перевірок.

Матеріали та методи

Аналіз будь-якого різновиду податків та зборів передбачає реалізацію системного підходу. Це зумовлює з'ясування місця такої категорії податків (в нашому випадку – непрямих податків), їх узгодженість з іншими видами податків та зборів та системні зв'язки між самими непрямими податками. Система непрямих податків в Україні включає податок на додану вартість

та акцизний податок, який характеризується як низкою спільних ознак, так і окремими специфічними особливостями для кожного податку. Саме тому виникають об'єктивні підстави використання системного методу узгоджувати із порівняльно-правовими. При цьому застосування останнього передбачає порівняння як однотипних податків (а саме: податку на додану вартість та акцизного податку), так і з'ясування спільних та відмінних ознак з іншими видами податків та зборів. Збалансованості наукового дослідження щодо використання таких методів додає і те, що разом з ними застосовується метод динамічного аналізу, який дає можливість розглянути та проаналізувати явище у разі закінчення терміну, визначити зміст форм податків на різних етапах існування податкової системи України.

Дослідження природи акцизного податку, особливостей його механізму, характеру виникнення та розв'язання спорів щодо нього привертає не лише увагу до змісту елементів механізму акцизного податку. Найбільше значення в оцінці цього зосереджується виключно на одному з елементів – сплаті податку. Сплата акцизного податку реалізується через маркування акцизних товарів. Відповідно до цього порівнюються та узгоджуються дії платників акцизного податку щодо додержання приписів податкового законодавства та процедури реалізації контролюючих дій податковими органами. Метод порівняння та практичної значущості для теоретичних висновків рішень судів пов'язується передусім із проведенням контролюючих дій. Саме з ними і пов'язується більшість позовів платників податків. Вони ґрунтуються на оскарженні підстав та процедур проведення фактичних перевірок щодо маркування акцизних товарів.

Результати та обговорення

Акцизний податок, який традиційно справляється в Україні й становить невід'ємний складник податкової системи України, належить до категорії непрямих податків. Оцінюючи місце непрямих податків у цілісній сукупності податків та зборів, які характеризують податкову систему України, доцільно враховувати принципові особливості саме непрямих податків. «Непрямі податки фактично не фіксуються платником і складається враження, що податків або немає взагалі, або вони цілковито незначні. Більш того, справляння непрямих податків практично виключає навіть видимість зв'язків між цілями і розмірами коштів, що зібрані від оподаткування, характером, спрямованістю, доцільністю їх використання та витрачання» [1, с. 21]. Це зумовлює і відповідне державницьке значення непрямих податків, за рахунок яких формується в більшості випадків бюджет держави. Прямі податки переважно встановлюють залежність між майном (що перебуває

на території відповідної громади), доходами (які отримуються юридичними або фізичними особами на відповідних територіях) та надходженням до бюджету. Саме це і зумовлює чіткий прозорий зв'язок між видами прямих податків і місцевими бюджетами. Непрямі податки не встановлюють такий безпосередній зв'язок з коштами, які заробляються на місцях і мають перераховуватися до місцевих бюджетів [1].

Аналізуючи цю проблему, Г. В. Бех визначає змістові ознаки непрямого оподаткування, які характеризують специфічність цього фіскального інституту [2, с. 21–24]: розмежування між формальним та реальним платником; на відміну від прямих податків, де за платником закріплюється все коло податкових обов'язків, при непряму оподаткуванні обов'язки диференціюються між формальним та реальним платником податку; непрямі податки становлять елемент ціни реалізації, на відміну від прямих податків, які входять в ціну виробництва; прямі податки як об'єкт визначають майно та доходи, тоді як об'єктом непрямих податків є вартість обороту.

Слід погодитись із критеріями розмежування прямих та непрямих податків. Але хотілося б акцентувати увагу на найважливішому із тих, про які йшлося. Зокрема, про співвідношення між формальним та реальним платником. Уперше акцентовану увагу до розмежування податків на прямі та непрямі було звернуто Дж. Локком, який розглядав ідею непрямого оподаткування через критерій перекладання податків [6, с. 121]. Згодом ця ідея була розвинута А. Смітом. Критерій перекладання податків замаскував реальну особу, за кошти якої від надходження непрямих податків формували дохідну частину бюджету. Саме так і виокремлювалася розбіжність між формальним та реальним платником. Сучасний етап розвитку суспільних відносин зумовлює концептуальні зміни в правовому забезпеченні упорядкування нових форм. Виникнення та розвиток відносин, що гарантують обіг віртуальних активів [1], процесів євроінтеграції України, не можуть не торкатися і корегування податкових відносин, що уособлюють як зміни в податковій системі в цілому, так і конструкцій кожного окремого податку.

Підставою виникнення та розвитку системи непрямих податків виявилася необхідність регулювання впливу на споживання. Непрямий податок, що включався в ціну товару, збільшуючи її, підвищував бар'єр доступності до споживання такого товару в менш спроможних осіб. Основу концептуального підходу до конструкції споживання в контексті об'єкта податкового впливу становлять декілька моментів [4, с. 16–17]. Так, споживання розглядається як одномоментна подія, яка породжує податковий обов'язок; споживання має включати чіткий перелік складників, що породжують від-

повідні податкові обов'язки; податкові наслідки за цих умов пов'язуються як з особистим, так і з виробничим споживанням.

Становлячи саме цей блок податків разом із податком на додану вартість, акцизний податок має принципові відмінності від останнього. По-перше, акцизний податок орієнтований на відповідні різновиди товарів, тоді як податок на додану вартість має універсальний характер і підставою його справляння є оборот від реалізації товарів, робіт, послуг. По-друге, на відміну від податку на додану вартість, який використовує відносну ставку, акцизний податок застосовує систему ставок, що включає й абсолютні. По-третє, якщо податок на додану вартість надходить виключно до доходів державного бюджету України, то акцизний податок розподіляється між державним бюджетом України та місцевими бюджетами залежно від різновиду акцизного податку (податок при перетинанні митного кордону України чи податок при виробництві підакцизних товарів).

Однією з принципів особливостей саме акцизного податку є його спосіб сплати. Фактично схожий (бандерольний) спосіб сплати податку застосовується виключно щодо акцизного податку. Потрібно погодитись із тим, що історично основним видом непрямих податків був акциз, що як об'єкт оподаткування виокремлював вартість товарів, що мали особливості (тютюн, алкоголь і т. ін.) або рівень споживання яких був мало еластичним щодо цінових змін [4, с. 15]. Така його особливість зумовлювала і специфічний режим сплати. Його сплата «...здійснюється специфічним, тільки йому притаманним способом – бандерольним. Зміст такого способу сплати полягає фактично в авансовому перерахуванні суми грошових зобов'язань по акцизу при придбанні марок акцизного збору. Без обклеювання акцизними марками підакцизних товарів неможлива їх реалізація. Отже, придбання марок здійснюється ще до безпосередньої реалізації підакцизної продукції, є фактично передумовою цієї реалізації» [4, с. 456]. Аналогічний спосіб сплати акцизного податку не є винятком для української системи оподаткування. Так кошти від сплати акцизного податку надходили до бюджетів ще задовго до отримання Україною незалежності. Схожі конструкції справляння акцизів широко застосовуються зараз у багатьох національних податкових системах [7].

Така специфічність сплати акцизного податку породжує особливі спори, що виникають у ході перевірки повноти та своєчасності сплати акцизного податку. Аналіз практики вирішення таких спорів судами дає змогу проаналізувати ці проблеми з боку практичної значущості чинного податкового законодавства, з'ясувати слабкі та проблемні положення у правозастосуванні. Розв'язання схожих конфліктних ситуацій у спорах між платником

акцизного податку та податковими органами пов'язується із з'ясуванням трьох аспектів: характеру відносин, які уособлюють режим застосування марки акцизного податку; дії законодавства, яке регулює застосування марок акцизного податку в часі; підстав та наслідків проведення фактичних податкових перевірок з приводу додержання законодавства щодо використання марок акцизного податку.

Характер відносин, які уособлюють режим застосування марок акцизного податку

Режим використання марок акцизного податку передбачає участь ширшого кола суб'єктів, ніж при традиційній сплаті будь-якого податку. Участь у цих відносинах спеціального суб'єкта, який виготовляє та реалізує марки акцизного податку, принципово розширює суб'єктний склад. Хотілося б звернути увагу на значення оцінки динамічного характеру цих відносин, що зумовлює існування декількох стадій [4, с. 486–488]: купівля-продаж марок акцизного податку; видача марок акцизного податку; маркування товарів; доставка маркованих підакцизних товарів; повернення невикористаних марок акцизного податку.

Алкогільні напої та тютюнові вироби, які виробляються або імпортуються в Україну, позначаються марками акцизного податку [8, ч. 4 ст. 11]. За визначенням Податкового кодексу України, марка акцизного податку – це спеціальний знак для маркування алкогольних напоїв та тютюнових виробів, віднесений до документів суворого обліку, який підтверджує сплату акцизного податку, легальність ввезення та реалізації на території України цих виробів. Маркування підакцизних товарів відбувається наклеюванням марки акцизного податку на пляшку алкогольного напою чи пачку тютюнового виробу [9, пп. 14.1.107, пп. 14.1.109, п. 14.1, ст. 14]. Така вимога маркування алкогольних напоїв та тютюнових виробів породжує обов'язок платників податків у забезпеченні маркування марками встановленого зразка так, щоб вона розривалася під час відкупорювання чи розкривання товару [9, п. 226.1 ст. 226]. Кожна марка акцизного податку повинна мати окремий номер та позначення про квартал і рік випуску марки [9, п. 226.8 ст. 226]. Акцизний податок відповідно до пп. 222.1.2 п. 222.1 ст. 222 Податкового кодексу України сплачується до бюджету протягом 15 робочих днів після отримання марок акцизного податку.

Порушення режиму використання марок акцизного податку передбачає і відповідні несприятливі наслідки для платника податку. В основі їх застосування – визнання підакцизних товарів немаркованими. Перелік таких алкогольних напоїв, тютюнових виробів та рідин закріплено п. 226.9 ст. 226

Податкового кодексу України. Немаркованими вважатимуться алкогольні напої, тютюнові вироби з марками, що мають пошкодження, які унеможливають встановлення реквізитів, наявність відкритого надриву з краю марки, розмір якого перевищує відповідні показники (вертикальний – 4x10 мм; горизонтальний – 4x20 мм; діагональний – 4x18 мм), пошкодження, внаслідок яких зменшилася довжина марки на 10 чи більше міліметрів, або ширина – на 5 чи більше міліметрів, відсутність кута марки площею понад 150 мм². Визнання таких товарів немаркованими передбачає застосування фінансових санкцій. Вони використовуються у разі виробництва, зберігання, транспортування, реалізації фальсифікованих алкогольних напоїв чи тютюнових виробів; алкогольних напоїв чи тютюнових виробів без марок акцизного податку встановленого зразка або з підробленими марками акцизного податку.

Продаж марок акцизного податку здійснюється на підставі поданих покупцем марок за місцем його реєстрації як платника акцизного податку в електронній формі: заявки – розрахунку кількості марок; копії платіжного документа про перерахування суми акцизного податку з відміткою банку продати на виконання платіжного доручення – для імпортерів [10, п. 10]. Отже, реалізація марок акцизного податку породжує вже на початку динаміки цих відносин два обов'язки: а) виробник підакцизних товарів для можливості їх маркування зобов'язаний не менше ніж за 2 місяці до початку маркування замовити у відповідного Головного Управління ДПС за місцем реєстрації як платника акцизного податку відповідну кількість марок певного виду; б) з першим обов'язком виробника підакцизних товарів кореспондується й наступний – не більше ніж протягом 15 робочих днів після отримання марок акцизного податку сплатити до бюджету суми податку з урахуванням мінімального акцизного податкового зобов'язання. У разі невиконання цього марки за наступними заявками виробників тютюнової продукції не видаються до дня, в якому здійснено сплату акцизного податку та штрафних санкцій у повному обсязі.

Дія законодавства, яке регулює застосування марок акцизного податку в часі

При проведенні контрольних заходів, фактичних податкових перевірок часто висновки контролюючих органів пов'язують порушення платниками податків вимог щодо застосування марок акцизного податку з незбігом такої марки із реальною пляшкою чи пачкою, які промарковані. Наприклад, маркування пачки сигарил кількістю 25, 20, 10 штук сигарил у пачці здійснено марками акцизного податку для 2 сигарил у пачці. З огляду на це

контролюючий орган робить висновок щодо немаркованості у випадку, коли під час фактичної перевірки встановлюється факт зберігання та реалізації платником сигарил кількістю 20 штук, 25 штук у пачці, які були марковані акцизним податком для сигарил з двома сигарилами у пачці.

Міра відповідальності за виробництво, зберігання, транспортування, реалізацію алкогольних напоїв чи тютюнових виробів без марок акцизного податку встановленого зразка стосується лише тих товарів, що вироблені після 1 січня 2021 р. Щодо тих виробів, які були виготовлені у другому та третьому кварталі 2020 р., які були наявні в торговому залі, але випущені у другому та третьому кварталах 2020 р. (зазначення кількості штук сигарил в пачках, упаковках), законодавством на момент випуску цих марок не вимагалось. Оскільки марки видавалися виробнику на пачку сигарил із кількістю дві штуки в пачці у 2020 р., тютюнові вироби, що зберігалися у платника на час здійснення фактичної перевірки, вважаються маркованими. Розмір штрафу залежить від вартості товару і сягає 200 % вартості товару, але не менш як 17 000 грн [8, ч. 2 ст. 17]. Так, державою встановлюється міра відповідальності за порушення виробництва та обігу підакцизних товарів, порушення режиму застосування марок акцизного податку.

У таких випадках потрібно звертати увагу на часові межі проведення перевірок. У багатьох із них стосовно цього фігурують дати починаючи з 2021 р., але в цьому разі треба виважено оцінювати редакції акта або безпосередньо акти, які регулювали обіг марок акцизного податку до 2021 р. і далі. Принципово важливо під час регулювання обігу марок акцизного податку виходити з оцінювання законності використання таких марок та відповідних наслідків із дати випуску марки акцизного податку. Дуже часто контролюючі органи при нарахуванні штрафних санкцій оцінюють ситуацію, коли на тютюнових виробках, які були наявні в торговому залі, були наклеєні марки акцизного податку, що випущені у другому та третьому кварталах 2020 р. Але при їх використанні зазначення на таких марках кількості штук у пачці (упаковці) законодавством на момент випуску таких марок не вимагалось. Висновок щодо немаркованості в такій ситуації може робитися лише стосовно тих сигарет, сигарил і т. ін., якщо вони вироблені після 1 січня 2021 р. Випадки незбігу кількості одиниць у пачці та кількості одиниць, які зазначені на марках акцизного податку, дійсно, породжують несприятливі наслідки для платника. У разі якщо тютюнові вироби мають марки акцизного податку, що виготовлені (реалізовані виробнику) у 2020 р., то для оцінки та правових наслідків їх використання застосовуються норми чинного законодавства України в редакції станом на 2020 р. [8–10], а не на момент звернення до суду з позовом чи винесення рішення у справі.

При цьому в разі маркування виробником тютюнових виробів з кількістю у пачці, відмінною від попередньо заявленої, він зобов'язаний здійснити доплату акцизного податку на день подання податкової декларації за відповідний звітний період. Отже, наявність правопорушення з боку платника податку тут пов'язується із [9, п. 226.9 ст. 226]: а) інформацією щодо фактичного використання марок акцизного податку платником; б) відповідністю сум сплаченого акцизного податку згідно із зареєстрованою декларацією за звітний період. З приводу сплати або доплати акцизного податку потрібно звертатися за місцем перебування на обліку платника, а саме: до Офісу великих платників податків ДПС.

Виробник, який замовляє марку акцизного податку, має не менше ніж за два місяці до їх використання сплатити мінімальну ставку акцизного податку. Станом на 2020 р. мінімальна ставка акцизного податку на тютюнові вироби типу «сигарил» визначалася з розрахунку дві штуки сигарил у пачці. У випадку використання такої марки для маркування пачки, відмінної від двох штук, виробник зобов'язаний здійснити відповідну доплату акцизного податку на дату подання податкової акцизної декларації за звітний період. У деяких випадках контролюючі органи намагаються обґрунтувати висновок щодо реалізації за таких умов фальсифікованої алкогольної або тютюнової продукції. Водночас формальна невідповідність марки акцизного податку (до 1 січня 2021 р. і далі) не дає підстав для висновку щодо фальсифікації продукції.

Підстави та наслідки проведення фактичних податкових перевірок із додержання законодавства щодо використання марок акцизного податку

Відповідно до ст. 75 Податкового кодексу України контролюючі органи мають проводити камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки. Фактичною є перевірка, яка здійснюється за місцем фактичного провадження платником податків діяльності, розташування господарських або інших об'єктів права власності такого платника [9, пп. 75.1.3 п. 75.1 ст. 75]. Така перевірка здійснюється без попередження платника податків [9, п. 80.1 ст. 80]. Попри те що для здійснення контролюючих дій у цій ситуації попередження платника не потрібно, реалізація безпосередніх контролюючих дій зумовлена низкою умов, підставою яких є рішення керівника контролюючого органу (наказ). Окрім загальних підстав проведення фактичної перевірки, існують і альтернативні, які можуть застосовуватись як у сукупності, так і окремо [9, п. 80.2 ст. 80].

Традиційним проблемним місцем щодо застосування законодавства в подібному типі спору в більшості випадків пов'язується із порушенням суб'єктом

владних повноважень податкового законодавства, яке встановлює підстави проведення фактичних перевірок. Наявність узагальнених, універсальних компетенцій контролюючого органу щодо здійснення контролюючих дій не виключає, а об'єктивно передбачає обов'язок такого органу визначити і обґрунтувати в кожному окремому випадку відповідні підстави для проведення конкретних заходів контролю.

Реалізація функцій контролюючого органу передбачає чітко законодавче обґрунтування можливості та доцільності контролюючих дій. Тобто сам факт покладання на такий орган функцій контролю за дотриманням норм законодавства у сфері виробництва та обігу спирту, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, пального обов'язково передбачає зазначення у наказі про проведення фактичної перевірки, окрім звичайного посилання на норму, що регулює її призначення, і конкретні фактичні підстави проведення такої перевірки [11–12]. Тобто призначаючи фактичну перевірку, контрольний орган повинен зазначити відповідну підставу. У випадку коли такою підставою є наявна інформація у контролюючого органу стосовно порушення платником вимог законодавства, то необхідними є деталізація такого порушення, визначення конкретних обставин, які мають бути розглянуті та проаналізовані в ході реалізації контролюючих дій.

Безумовно, формулювання підстав проведення перевірки є варіантом реалізації дискреції контролюючого органу. Але будь-яка дискреція має спиратися на чітко визначені в законодавстві межі або варіанти [9, п. 81.1 ст. 81]. Тобто прояв варіантності в цих умовах має спиратися виключно на ті варіанти, які чітко визначені відповідною законодавчою нормою. Визначення самостійних підстав для проведення перевірки необов'язково передбачає абсолютний збіг формулювання із змістом правової норми, якою ця підстава встановлена, але має бути чітко визначена та відповідати такій правовій нормі [13]. Лише за наявності цього посадові особи контролюючого органу мають право розпочати проведення фактичної перевірки стосовно тих обставин, які визначені в підставах призначення фактичної перевірки та відображення в наказі. У разі відсутності будь-яких посилань на конкретні підстави проведення перевірки, окрім норм, що регулюють її призначення, проведення такої фактичної перевірки має визнаватись як протиправне.

Висновки

На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

По-перше, не можна переоцінити значення надходжень від непрямих податків у податковій системі України. Тип таких податків обумовлює як універсальність, так і специфічність в оподаткуванні. Якщо податок на додану

вартість характеризується в більшому сенсі універсальним характером і його справляння передбачає оподаткування товарів, робіт та послуг, то акцизний податок зосереджено на оподаткуванні обігу виключно товарів. По-друге, значення акцизного податку зумовлює і досягнення збалансованого бюджетного розподілення, коли кошти від справляння цього платежу розподіляються між державним та місцевими бюджетами. По-третє, специфічність справляння акцизного податку через застосування бандерольного способу зумовлює використання притаманного саме цьому податку режиму обігу марок акцизного податку, що гарантує специфічні засоби дій контролюючих органів.

Складність дослідження відносин у цій сфері спричиняє проблеми у вирішенні податкових спорів щодо з'ясування суперечностей позицій платників та контролюючих органів. Порушення режиму використання марок акцизного податку спирається на визнання підакцизних товарів немаркованими. Такі висновки мають ґрунтуватися на підтвердженій інформації щодо фактичної наявності та характеру використання марок акцизного податку. Показники зареєстрованої декларації платника, що надається за звітний період, мають чітко відбивати суми сплаченого податку. Потрібно враховувати, що такі відносини зумовлюють наявність і можливість застосування дискреції в поведінці суб'єкта владних повноважень. Саме тому при вирішенні спорів судами мають обов'язково враховуватись межі реалізації такої дискреції, а саме визначеність її в законодавстві, варіативність щодо оцінки поведінки контролюючого органу.

Список використаних джерел

- [1] Покатаєва О. В. Теоретичні засади правового регулювання справляння загальнодержавних податків та зборів в Україні : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 300 с.
- [2] Бех Г. В. Правовое регулирование косвенных налогов в Украине : монография / под. ред. Н. П. Кучерявенко. Харьков : Легас, 2003. 128 с.
- [3] Атаманчук Н. І. Правові основи непрямих податків в Україні : монографія. Київ : Алерта, 2019. 352 с.
- [4] Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Харьков : Право, 2007. Особенная часть. Т. IV : Косвенные налоги. 536 с.
- [5] Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с. (Харківська правова школа).
- [6] Кулишер И. М. Очерки финансовой науки. Вып. 1. Петроград : Наука и Школа, 1919. 254 с.
- [7] Яценко М. Підстави та наслідки проведення фактичних податкових перевірок щодо використання марок акцизного податку. *Проблемні питання вирішення податкових спорів в умовах воєнного стану* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 берез. 2024 р.) / за ред. А. Бегунца та М. Кучерявенка ; Касац. адмі-

ністр. суд у складі Верхов. Суду ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Другий апеляц. адміністр. суд. Харків : Право, 2024. С. 126–128.

- [8] Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилатів, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального : Закон України від 19.12.1995 р. № 481/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 46. Ст. 345.
- [9] Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.
- [10] Про затвердження Положення про виготовлення, зберігання, продаж марок акцизного податку та маркування алкогольних напоїв, тютюнових виробів і рідин, що використовуються в електронних сигаретах : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2010 р. № 1251. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1251-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.03.2024).
- [11] Постанова Верховного Суду від 11.06.2019 р. у справі № 1440/2045/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/82315596> (дата звернення: 04.04.2024).
- [12] Постанова Верховного Суду від 11.07.2022 р. у справі № 120/5728/20-а. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105179189&red=100003cb2541846f9553ad3d0984160b01c022&d=5> (дата звернення: 12.03.2024).
- [13] Kotenko A., Bondarenko I., Kucheryavenko M., Zaverukha O. A Comparison of Tax Compliance Tools in Ukraine with Select European Countries. *Journal Article. European Taxation*. 2023. Vol. 63, No. 10. <https://doi.org/10.59403/25j8rah>.

References

- [1] Pokataeva, O.V. (2011). *Theoretical principles of legal regulation of state taxes and fees in Ukraine*. Zaporizhzhia: KPU.
- [2] Bekh, H.V. (2003). *Legal Regulation of Indirect Taxes in Ukraine*. M.P. Kucheryavenko (Ed.). Kharkiv: Legas.
- [3] Atamanchuk, N.I. (2019). *Legal basis of indirect taxes in Ukraine*. Kyiv: Alerta.
- [4] Kucheriavenko, M.P. (2007). *Tax Law Course*. (Vols. 1-6). *Special part. Vol. IV: Indirect Taxes*. Kharkiv: Pravo.
- [5] Bityak, Yu.P., Barabash, Yu.G., Baranova, L.M. and others. (2014). *Problems of legal responsibility*. V.Ya. Tatsiy, A.P. Hetman, V.I. Borysova (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [6] Kulisher, I.M. (1919). *Essays on Financial Science*. Issue 1. Petrograd: Science and School.
- [7] Yashchenko, N. (2024). Reasons and consequences of conducting actual tax audits regarding the use of excise tax stamps. (March 15, 2024). In *Problematic issues of resolving tax disputes in the conditions of martial law: materials of the international scient. and pract. conf.* A. Begunts, M. Kucheryavenko (Eds.). (pp. 126-128). Kharkiv: Pravo.
- [8] Law of Ukraine No. 481/95-BP "On state regulation of the production and circulation of ethyl alcohol, alcohol distillates, alcoholic beverages, tobacco products, liquids used in electronic cigarettes, and fuel". (December 19, 1995). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. No. 46, art. 345.
- [9] Tax Code of Ukraine. (2011). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. No. 13-14, 15-16, 17, art. 112.
- [10] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1251 "Regulations on the manufacture, storage, sale of excise tax stamps and labelling of alcoholic beverages,

- tobacco products and liquids used in electronic cigarettes". (December 27, 2010). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1251-2010-%D0%BF#Text>.
- [11] Resolution of the Supreme Court. (June 11, 2019) in the case No. 1440/2045/18. Retrieved from <https://verdictum.ligazakon.net/document/82315596>.
- [12] Resolution of the Supreme Court in the case No. 120/5728/20-a. (July 11, 2022). Retrieved from <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105179189&red=100003cb2541846f9553ad3d0984160b01c022&d=5>.
- [13] Kotenko, A., Bondarenko, I., Kucheryavenko, M., & Zaverukha O. (2023). A Comparison of Tax Compliance Tools in Ukraine with Select European Countries. *Journal Article. European Taxation*, 63, 10. <https://doi.org/10.59403/25j8rah>.

Микита Валерійович Яценко

аспірант кафедри податкового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: dead5042@gmail.com

ORCID 0009-0004-5138-1891

Mykyta V. Yashchenko

Postgraduate Student of the Department of Tax Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: dead5042@gmail.com

ORCID 0009-0004-5138-1891

Рекомендоване цитування: Яценко М. В. Марки акцизного податку: щодо співвідношення форми, змісту, процедури. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 186–200. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.314080>.

Suggested Citation: Yashchenko, M.V. (2024). Excise Tax Stamps: Regarding the Relationship of Form, Content, Procedure. *Problems of Legality*, 166, 186-200. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.314080>.

Статтю подано / Submitted: 23.06.2024

Доопрацьовано / Revised: 29.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 01.11.2024

Нематеріальна шкода, заподіяна міжнародним правопорушенням, що покривається компенсацією і сатисфакцією

Юрій Вадимович Щокін*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність дослідження зумовлено відсутністю в українській доктрині міжнародного права ґрунтовних досліджень теорії і практики визначення нематеріальної шкоди, заподіяної міжнародним правопорушенням, що покривається компенсацією і сатисфакцією. Метою статті є дослідження теоретичних аспектів та наявної міжнародної практики розв'язання міжнародних спорів, пов'язаних із визначенням адекватної форми відшкодування шкоди за нематеріальну шкоду, що була заподіяна державам, фізичним і юридичним особам. Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнофілософських, спеціально-наукових і правових методів, а саме: діалектичний, формально-логічний, аналізу та синтезу, системно-структурний, формально-логічний, порівняльно-правовий і логіко-юридичний. У статті досліджено зміст нематеріальної (моральної, морально-політичної) шкоди, що виникає внаслідок вчинення міжнародних правопорушень. Ідеться про шкоду міжнародним правовідносинам, які мають символічне значення для потерпілого суб'єкта, що забезпечують йому повагу з боку інших членів міжнародної спільноти, і нормальну взаємовигідну співпрацю з ними. Комісія міжнародного права ООН у коментарях до проекту статей про відповідальність держав 2001 р. (резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 56/83 від 12 грудня 2001 р.) зазначила, що в одних випадках наслідки такої шкоди можуть усуватися компенсацією (ст. 36 Проекту 2001), в інших – сатисфакцією (ст. 37 Проекту 2001). Водночас Комісія не визначила критерії такого розмежування. Більшість юристів-міжнародників вважають, що вони залежать від обставин кожної конкретної справи і їх важко узагальнити. Зокрема, зроблено спробу узагальнити міжнародну практику щодо застосування компенсації і сатисфакції для відшкодування нематеріальної шкоди, що виникла внаслідок міжнародного правопорушення. Розглянуто відповідну практику таких міжнародних судів та арбітражів, як Постійна палата міжнародного правосуддя, Американсько-Німецька Комісія зі змішаних вимог, Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини, Суд справедливості Європейського Союзу, Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів, Арбітражний трибунал у справі *Rainbowe*

Warrior (1990). Основну увагу зосереджено на нематеріальній шкоді, якої завдано державам, фізичним і юридичним особам (компаніям). Зроблено висновки та надано рекомендації щодо застосування компенсації і сатисфакції за наявності нематеріальної шкоди, вчиненої внаслідок міжнародного правопорушення; окреслено коло суб'єктів міжнародного права, яким відшкодовується шкода в таких випадках; розкрито зміст і особливості її відшкодування щодо них.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність; компенсація сатисфакція; нематеріальна шкода; моральна шкода; морально-політична шкода.

Non-Material Damage for the Commission of an International Wrongful Act Covered by Compensation and Satisfaction

Yuri V. Shchokin*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the study is determined by the lack of thorough studies of the theory and practice of determining non-material damage caused by an international wrongful act covered by compensation and satisfaction in the Ukrainian doctrine of international law. The article examines the content of non-material (moral, moral and political) damage arising from the commission of international wrongful acts. It is about damage to international legal relations, which has a symbolic meaning for the victim subject, which ensures him respect from other members of the international community and normal mutually beneficial cooperation with them. The UN International Law Commission, in its comments to the 2001 Draft Articles on State Responsibility (UNGA resolution 56/83 (A/RES/56/83) of December 12, 2001), noted that in some cases, the causes of such damage can be eliminated by compensation (Article 36 of the 2001 Draft), in others – by satisfaction (Article 37 of the 2001 Project). At the same time, the Commission did not define the criteria for such a distinction. Most international lawyers believe that they depend on the circumstances of each particular case and are difficult to generalize. The purpose of the article is to study the theoretical aspects and the existing international practice of resolving international disputes related to the determination of an adequate form of compensation for non-material damage caused to states, individuals and legal entities. In particular, an attempt has been made to generalize the international practice regarding the application of compensation and satisfaction for the compensation of non-material damage arising as a result of an international offense. Considered the relevant practice of such international courts and arbitrations as the Permanent Chamber of International Justice, the American-German Commission on Mixed Claims, the International Court of Justice of the United Nations, the European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union, the International Center for Settlement of Investment Disputes, the

Arbitration Tribunal in Rainbow Warrior case (1990). The main focus is on non-material damage caused to states, individuals and legal entities (companies). The methodological basis of the research is a complex of general philosophical, special scientific and legal methods, namely: dialectical, formal-logical, analysis and synthesis, systemic-structural, formal-logical, comparative-legal and logical-legal. Conclusions and recommendations were made regarding the application of compensation and satisfaction in the presence of non-material damage committed as a result of an international wrongful act; the range of subjects of international law to whom damages are compensated in such cases is outlined; the content and features of compensation in relation to them are revealed.

Keywords: international legal responsibility; compensation, satisfaction; non-material damage; moral damage; moral and political damage.

Вступ

У проектах статей про відповідальність держав 2001 р. (далі – Проект 2001) [1], підготовлених Комісією міжнародного права ООН (далі – КМП), як форми відшкодування нематеріальної (моральної) шкоди за міжнародне правопорушення зазначені компенсація (ст. 36) та сатисфакція (ст. 37). Кожна з них покликана усунути наслідки заподіяної шкоди таким специфічним міжнародним відносинам, які або ледве піддаються фінансовій оцінці, або взагалі, на думку КМП, не підлягають їй. У практиці розв'язання міжнародних спорів ця тонка грань, як правило, є такою неочевидною, що нерідко зацікавлені суб'єкти, вимагаючи однієї форми відшкодування, одержують іншу.

Корінь проблеми полягає у визначенні змісту тих символічних відносин, яким держави та інші суб'єкти міжнародного права надають таке принципове значення, що заподіяння шкоди їм сприймається як міжнародне правопорушення з усіма відповідними наслідками. Наведені у вітчизняній навчальній та науковій літературі з міжнародного права погляди з цього приводу висловлювалися досить давно. У зв'язку з цим, з одного боку, необхідна своєрідна їх верифікація, а з іншого – вивчення нових тенденцій, що враховують динаміку змін ціннісного сприйняття наявних міжнародних правовідносин. У сучасному світі вибір цінностей та їх дотримання формує нематеріальну символічну основу взаємовигідного та плідного співробітництва та, навпаки, відхід від них розглядається як реальна шкода зацікавленим суб'єктам.

Вивчення теоретичних аспектів виникнення нематеріальної шкоди у міжнародному праві і, особливо, практики звернення до неї, допоможе сформувати методологію правильного використання кожної з форм її відшкодування – компенсацією чи сатисфакцією.

Огляд літератури

В українській доктрині міжнародного права нюанси розмежування нематеріальної шкоди, заподіяної державам, фізичним і юридичним особам, що дають змогу обґрунтовано обрати належну форму відшкодування, ще не мали всебічного обговорення. Однак у роботах таких вітчизняних фахівців, як В. А. Василенко [2], В. Н. Денисов [3], І. І. Лукашук [4] глибоко розроблені загальні теоретичні підходи до вибору форм відшкодування як матеріальної, так і нематеріальної шкоди, яка виникла внаслідок скоєння міжнародного правопорушення. Вони становлять основу цього дослідження, покликаного поглибити і розвинути отримані раніше результати.

Із зарубіжних авторів слід особливо звернути увагу на роботи таких фахівців, як С. Віттіч (S. Wittich) [5], М. В. Кривенкова [6], М. Лорі-Уайт (M. Lawry-White) [7], О. Павелек (O. Pavelek) та Д. Заїчкова (D. Zajíčková) [8], які мають спеціальні дослідження, присвячені проблематиці саме нематеріальної шкоди у праві міжнародної відповідальності, але, на жаль, поки що маловідомі українській науці. Як, власне, позиція КМП та відповідна міжнародна практика також більшою мірою залишаються поки що маловивченими.

Мета цієї статті полягає у вивченні теоретичних аспектів та наявної міжнародної практики розв'язання міжнародних спорів, пов'язаних із визначенням адекватної форми відшкодування шкоди за нематеріальну шкоду, що була заподіяна державам, фізичним і юридичним особам. Завдання дослідження полягає у визначенні змісту нематеріальної шкоди, заподіяної міжнародним правопорушенням, і огляді відповідної практики міжнародних політичних і правових засобів розв'язання міжнародних спорів.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнофілософських, спеціально-наукових і правових методів, що дають змогу забезпечити комплексний аналіз міжнародних правовідносин відповідальності за нематеріальну шкоду, заподіяну міжнародним правопорушенням. Зокрема, у процесі дослідження були використані такі методи: діалектичний, формально-логічний, аналізу та синтезу, системно-структурний, порівняльно-правовий і логіко-юридичний.

Діалектичний метод пізнання дав змогу дослідити розвиток та стан міжнародних правовідносин відшкодування нематеріальної (моральної, морально-політичної) шкоди, спричиненої міжнародно-протиправним діянням.

Формально-логічний метод допоміг проаналізувати норми Проєктів 2001 і 2011, прийнятих КМП, а також відповідну практику міжнародних судо-

вих і арбітражних органів, а саме: Міжнародного суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права, Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів, Арбітражного трибуналу у справі *Rainbow Warrior* (1990).

Метод аналізу та синтезу застосовувався для вивчення особливостей визначення змісту нематеріальної шкоди, спричиненої державам, фізичним і юридичним особам (компаніям).

Системно-структурний метод допоміг у відокремленні нематеріальної шкоди, яка відшкодовується компенсацією, від нематеріальної шкоди, що відшкодовується за допомогою сатисфакції.

Формально-юридичний метод використовувався для вивчення специфіки тлумачення міжнародними судами і арбітражами змісту нематеріальної шкоди, відшкодування якої вимагали потерпілі суб'єкти.

Порівняльно-правовий метод дав змогу порівняти особливості змісту нематеріальної шкоди, яка відшкодовується різним суб'єктам міжнародного права: державам, фізичним і юридичним особам.

Логіко-юридичний метод був використаний при формулюванні висновків щодо узагальнення сучасної міжнародної практики визначення нематеріальної шкоди, заподіяної внаслідок міжнародних правопорушень, і адекватних засобів її відшкодування.

Результати та обговорення

Зміст нематеріальної шкоди, заподіяної міжнародним правопорушенням

На відміну від матеріального, нематеріальний об'єкт, якому завдається шкода міжнародним діянням, має головним чином символічне значення – честь, гідність, репутація, престиж, авторитет тощо. Їх неможливо завчасно прорахувати за будь-якими інструкціями або таблицями. Вони, як відомо, мають оцінний характер, що, *a-priori*, індивідуалізує кожен випадок їх розгляду. Для практики розв'язання міжнародних спорів це має, швидше, негативне, аніж позитивне значення. На це, зокрема, вказують О. Павелек та Д. Заїчкова, які досліджували практику присудження компенсацій за нематеріальну шкоду Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) та Судом Європейського Союзу (далі – Суд ЄС). Вчені дійшли висновку про проблематичність будь-яких узагальнень у визначенні розмірів компенсації за нематеріальні збитки, що ускладнює дотримання принципу законного очікування, якого дотримуються ці суди та суди держав – членів цих організацій при винесенні рішень [див.: 8, с. 335].

Оцінка нематеріальної шкоди ускладнена на підставі як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. У першому випадку можна говорити про деяку

недосконалість сучасного міжнародного права. З одного боку, певні символи, що мають важливе значення для нормальної та взаємовигідної співпраці на міжнародній арені таких суб'єктів, як держави, міжнародні міждержавні організації, державоподібні утворення, нації і народи, які виборюють свою незалежність, вже набули широкого визнання та захисту з боку загального міжнародного права (наприклад, міжнародно-правові зобов'язання щодо поважного ставлення до офіційної символіки держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів, дипломатичного статусу їхніх офіційних представників тощо). Але, з іншого боку, захист цих символів дуже половинчастий, він не враховує їх різноманіття, а в сучасному житті – не встигає за динамікою їхнього розвитку.

У другому випадку йдеться про власну оцінку потерпілим суб'єктом масштабів (глибини) заподіяної шкоди власним уявленням про свою репутацію, гідність чи авторитет на міжнародній арені. І якщо в одному випадку потерпілий може покликати до відповідальності, всебічно використовуючи весь арсенал політичних та юридичних засобів впливу на правопорушника, то в іншому – він може зробити вигляд, що «нічого суттєвого не сталося». Так, наприклад, вчинив канцлер ФРН О. Шольц після того, як Надзвичайний та Повноважний Посол України в Німеччині О. Мельник публічно обізвав його «ліверною ковбасою» [9]. І це при тому, що обидва державні діячі не перебували на той момент в особистій якості, а обіймали високі державні посади. Образлива оцінка була дана саме за позицію, яку займав О. Шольц від імені всієї ФРН, і тому прямо підривала міжнародний престиж і репутацію цієї країни. Можна повністю погодитися з М. В. Кривенковою, яка, говорячи про те, що «багато правопорушень залишаються ніби непоміченими», вказує: «Це не означає, що відповідальності в такому разі не виникає. Просто вона не реалізується з тих чи інших причин: у зв'язку зі своєю незначністю або з політичних міркувань» [6, с. 48].

КМП, заявляючи про різні форми нематеріальної шкоди – компенсацію і сатисфакцію, тим самим передбачає, що вони чимось вирізняються. На жаль, вона не пояснює, чим саме.

Уявлення про сутність нематеріальних збитків, що є у доктрині міжнародного права, будуються головним чином на протиставленні їх матеріальним збиткам. Як зазначають вищезгадані О. Павелек та Д. Заїчкова, «нематеріальні збитки визначаються по-різному: або щодо власності (property), з якою пов'язана нематеріальна шкода, така як стрес, дискомфорт, здоров'я, емоційна шкода або шкода іншим правам особистості, або просто як протилежність матеріальним збиткам» [8, с. 334]. І. І. Лукашук визначає немате-

ріальну шкоду як «втрату рідних та близьких, біль та страждання, образу почуттів, пов'язану із замахом на особистість, житло чи приватне життя» [4, с. 220]. М. В. Кривенкова, даючи визначення нематеріальної відповідальності у міжнародному праві, вказує на зобов'язання держави-правопорушниці «надати потерпілому суб'єкту задоволення, не пов'язане з матеріальними чи майновими вимогами» [6, с. 59]. В. А. Василенко розглядає нематеріальну шкоду як «насамперед шкоду, заподіяну честі та гідності потерпілої держави» [2, с. 239]. С. Віттіч, узагальнюючи численні доктринальні позиції з цього приводу, зазначає: «Зазвичай нематеріальні збитки пов'язують із застарілими поняттями, такими як порушення, приниження або образа гідності, честі та престижу держави, оскільки держава як уособлення правопорядку і честі нації користується повагою до її гідності і політичної суб'єктності» [5, с. 336].

Слід зазначити, що вище подано типові визначення нематеріальної шкоди, що наведені як у вітчизняній, так і в зарубіжній доктрині міжнародного права. Єдина відмінність, що проглядається, пов'язана передусім із суб'єктом, якому вона заподіяна.

Навчальна література загалом повторює доктрину. Найпоширенішими навчальними прикладами нематеріальної шкоди державам стали: образа їхнього прапора, емблеми та іншої офіційної символіки; образа глави держави, її послів та інших офіційних представників; порушення норм дипломатичного та консульського імунітету. Їхнє врегулювання найчастіше здійснюється з використанням політичних засобів (переговорів, добрих послуг, посередництва та ін.). Якщо звернутися до міжнародної судової та арбітражної практики, можна виокремити інші випадки розуміння нематеріальної шкоди з боку держав.

Так, Нікарагуа, висуваючи свої претензії до США у 1984 р. у зв'язку з їх озброєними та іншими формами втручання у свої внутрішні справи, свою моральну шкоду визначила як «цинічну байдужість до стандартів міжнародного права та моралі» (para. 416); «навмисне і зовсім невинуватене порушення Договору про дружбу, торгівлю та мореплавання між ними 1956 р.», що полягає у введенні з боку США ембарго на торгівлю та встановлення мін на підходах до нікарагуанських портів (paras. 418, 419); залякування та примус («без юридичних обґрунтувань») уряду Нікарагуа до прийняття політичних рішень (paras. 420, 421); повна байдужість до елементарних міркувань гуманності, що полягає в «стандартній практиці сил контраст щодо вбивства мирних жителів та використання навмисної тактики терору» (para. 422); заподіяння значних труднощів народу Нікарагуа, внаслідок яких

«великій кількості людей довелося втекти із зон бойових дій, а землі, що оброблялися, були покинуті» (para. 425); порушення свободи зв'язків і морської торгівлі, оскільки «втручання у право доступу до портів» справило «несприятливий вплив на економіку Нікарагуа та її торговельні відносини з іншими державами» (para. 431) [10, с. 324–334].

У справі *про ордер на арешт, виданий 11 квітня 2000 р.* (ДРК проти Бельгії) 2001 р. заявник (Конго) як моральну шкоду оцінив сам факт протиправної видачі та міжнародного поширення ордеру на арешт пана Єродія, міністра закордонних справ Конго, як особи, яка володіє дипломатичним імунітетом (para. 72) [11, с. 30].

Німеччина у справі *Лаграндов* заявляла про моральну та політичну шкоду, заподіяну їй з боку США. Насамперед ішлося про порушення прав її громадян – братів Лагранд – на консульське сприяння та дипломатичний захист і, відповідно, прав самої Німеччини на вільне виконання консульських функцій щодо них згідно зі ст. 36 Віденської конвенції про консульські зносини 1963; ігнорування юридичної допомоги з боку Німеччини щодо захисту братів перед різними американськими державними органами та судами; а також щодо невиконання зобов'язання США не стратити братів до винесення Міжнародним судом рішення у цій справі (paras. 6.52–6.55) [12].

У справі *Rainbow Warrior* (Нова Зеландія проти Франції) 1990 р. Нова Зеландія заявляла про юридичну шкоду (оскільки не були виконані договірні зобов'язання між сторонами) і моральну шкоду, «оскільки у цьому разі йдеться не про суто технічне порушення договору, а про порушення, що завдає глибокої образи честі, гідності та престижу держави. Нова Зеландія вважає, що образа, завдана їй передчасним звільненням двох агентів на порушення договору, породило всі почуття обурення, що виникли внаслідок інциденту з *Rainbow Warrior*» (para. 108) [13, с. 267].

Привертає увагу те, що нематеріальна шкода, заподіяна державам, має яскраво виражений політичний складник, адже вона порушує питання їхньої безпеки, сумлінного дотримання міжнародно-правових зобов'язань державами-контрагентами, невтручання в їх внутрішні справи. Така шкода чинить прямий вплив на їхню міжнародну репутацію та політичний авторитет на міжнародній арені. У зв'язку з цим є цілком обґрунтованим визначення такої шкоди в доктрині не просто як «моральної», а «морально-політичної».

Приклади моральної шкоди щодо фізичних та юридичних осіб є більш традиційними. Загалом вони ідентичні випадкам моральної шкоди, характерної для внутрішнього права держав: втрата рідних та близьких, фізичний біль та психічні страждання, образа почуттів, приниження, позбавлення звичного

соціального статусу, заподіяння шкоди довірі та репутації. Підтвердженням їх широкого поширення у міжнародному праві може бути Проект конвенції про міжнародну відповідальність держав за шкоду, заподіяну іноземцям, підготовлений юридичним факультетом Гарвардського університету 1961 р., у п. 2 ст. 14 (Визначення шкоди) Розділу С (Шкода) якого сказано:

«2. Шкода, за змістом пункту 1, включає, але не обмежується переліченим нижче:

- a) фізичні чи психічні травми;
- b) збитки, зазанані іноземцем внаслідок смерті іншого іноземця;
- c) позбавлення волі;
- d) шкода репутації;
- e) знищення, заподіяння шкоди власності або втрата власності;
- f) позбавлення права користування власністю або права на власність;
- g) позбавлення коштів для існування;
- h) збиток або позбавлення користування правами за договором чи концесією або
- i) будь-який збиток або шкода, від якої іноземець спеціально захищений договором» [14, с. 145].

Отже, суть нематеріальної шкоди лежить в емоційній сфері: біль, страждання, образа почуттів, честі, гідності тощо. Вона являє собою своєрідні втрати немайнового характеру, обмеження свободи користування постражданим суб'єктом своїми немайновими правами. Іншими словами, йдеться про моральну шкоду в найширшому значенні цього поняття. У зв'язку з цим привертає увагу, що КМП у коментарі до п. 2 ст. 31 Проекту 2001 р., що стосується саме держав, визначила моральну шкоду як шкоду, що включає біль та страждання людей, втрату рідних та близьких, особисту образу, втручання в особисте життя тощо [15, с. 110]. Власне, тому широко визнаними у міжнародному праві синонімами поняття «нематеріальна шкода» є поняття «моральна шкода» та «морально-політична шкода».

Нематеріальна шкода, що покривається компенсацією

Право на виплату компенсації за нематеріальну шкоду стало розглядатися як норма загального міжнародного права переважно завдяки арбітражній думці, винесеній американсько-німецькою комісією у справі «Лузитанії». У ньому суддя Едвін Б. Паркер, який навів спільну позицію комісії, обґрунтував право на відшкодування за моральні страждання необхідністю забезпечення потерпілого «адекватною та збалансованою компенсацією, наскільки це відповідає завданям збиткам». І навіть якщо її розмір «цілком неможливо вирахувати математично», це не означає, що «правопорушник

повинен ухилитися від свого несправедливого діяння або чому потерпілий не повинен отримати відшкодування за нього, яке вимірюється за правилами, максимально наближеними до точності, які може виявити людська винахідливість. Заперечення такого відшкодування означало б заперечення основного принципу існування засобів захисту від прямого зазіхання на будь-яке право» [16, с. 36].

Далі суддя Е. Б. Паркер підкреслив, що душевні страждання є такими ж реальними, як і фізичні. І перші, і другі згубно впливають на людину. У тому, що існує «складність виміру душевних страждань чи втрати розумових здібностей, закон не відмовляється враховувати таку шкоду через складність встановлення її ступеня» [16, с. 37].

Як відомо, до Другої світової війни міжнародно-правове регулювання відносин відповідальності зосереджувалося переважно на темі захисту життя, особистості та майна іноземців. Усі кодифікації, що пропонувалися, так чи інакше передбачали норми про захист, зокрема, немайнових прав приватних осіб у контексті збереження їх здоров'я та моральних норм суспільства. Деякі кодифікації прямо вказували на обов'язок держав відшкодувати моральні збитки. Так, у кодифікаціях, що проводяться під егідою Ліги Націй з питань міжнародно-правової відповідальності, передбачалися компенсації за моральну шкоду. Наприклад, в «Основах обговорення», укладених у 1929 р. Підготовчим комітетом конференції з кодифікації міжнародного права (Гаага, 1930) у ч. 2 Основ для обговорення № 29 («Компенсація за шкоду») передбачалося: «Відшкодування може, якщо є необхідність, включати відшкодування потерпілим особам завданих їм моральних страждань» [17, с. 225]. Проект, підготовлений Інститутом міжнародного права у 1927 р. «Міжнародна відповідальність держав за шкоду, заподіяну на їхній території особі чи власності іноземців», у ч. 1 ст. XI застерігав, що «збитки включають, коли це застосовно, відшкодування постраждалим особам моральних страждань, які вони пережили» [18, с. 228].

Після Другої світової війни компенсація за нематеріальні (моральні) збитки широко увійшла до практики розв'язання міжнародних спорів. Якщо не брати до уваги результати Нюрнберзького і Токійського військових трибуналів, а також мирних договорів з переможеними державами, вже перше рішення Міжнародного суду ООН передбачало компенсацію для відновлення здоров'я потерпілих [19, с. 247, 249]. Надалі вимоги щодо відшкодування моральної шкоди державам, їхнім фізичним та юридичним особам стали досить поширеними. При цьому, що привертає увагу, як правило, реальні грошові виплати присуджувалися державам за шкоду, заподіяну

фізичним особам – їх громадянам. Інакше кажучи, акцент робився не на шкоді, заподіяній різного роду нематеріальним політичним інтересам держав на міжнародній арені, а на болю та стражданнях, перенесених їхніми громадянами внаслідок міжнародних правопорушень.

Найчастіше питання про виплату такого роду компенсацій виникають у практиці міжнародних правозахисних судових органів – Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав та людини та ін. Водночас вони присутні й у практиці інших міжнародних судів та трибуналів.

Так, Міжнародний суд з морського права у рішенні у справі про танкер «Сайга» № 2 від 1 липня 1999 р. присудив різні суми членам екіпажу за медичне обслуговування, незаконні арешт і затримання, біль, страждання та психологічну шкоду. Зокрема, згідно з § 175 рішення Трибуналу затримання капітана М. А. Орлова було оцінено у 17 750 дол. США «з відсотками за ставкою 3 %, які підлягають виплаті з 1 жовтня 1999 р.»; затримання членів екіпажу та інших осіб на борту судна – 76 000 дол. США «з відсотками за ставкою 3 %, які підлягають виплаті з 1 жовтня 1999 р.» (згідно з додатком до рішення по 3 300 дол. США на людину, крім С. Ключова та Д. Ньяссе, які отримали по 1 700 дол. США); медичні витрати другого помічника С. Ключова – 3 130 дол. США «з відсотками за ставкою 6 %, які підлягають виплаті з 1 січня 1998 р.» та додатково 10 000 дол. США за «шкоду, біль та страждання» «з відсотками за ставкою 3 %, що підлягають виплаті з 1 жовтня 1999 р.»; Джибріль Ньяссе (Djibril Niasse), художник, який перебував на танкері, отримав 6 315 дол. США, «з відсотками за ставкою 6 %, що підлягають виплаті з 1 січня 1998 р.» за медичне обслуговування та додатково 25 000 дол. США за «травми, біль, страждання, інвалідність та психологічну шкоду» «з відсотками за ставкою 3 %, які підлягають виплаті з 1 жовтня 1999 р.» [20, с. 67].

Загалом, як зазначає сама КМП, суми компенсацій фізичним особам за моральну шкоду в практиці міжнародних судових органів «досить скромні» [15, с. 123]. Свого роду винятком із правил є присуджена Міжнародним судом ООН компенсація за нематеріальні збитки, завдані пану Діалло у рішенні у справі *Амаду Садіо Діалло* (Гвінея проти Конго) від 19 червня 2012 р. у розмірі 85 000 дол. США. Нематеріальна шкода полягала в тому, що цей пан був заарештований без повідомлення йому причин арешту; без надання можливості користуватись засобами правового захисту; за утримання під вартою протягом необґрунтовано тривалого періоду часу до висилки; за неправомірне висилання з країни, в якій він прожив 32 роки та займався підприємницькою діяльністю; за шкоду його репутації (paras. 18–55) [21, с. 333–343].

Слід зазначити, що цю позицію Міжнародного суду підтримали не всі судді. Зокрема, суддя *ad hoc* Мампуйі у своїй окремій думці прямо заявив про те, що присуджена сума не відповідає загальноприйнятій – від 8000 євро до 50 000 євро, які присуджувалися у зв'язку зі значно серйознішими ситуаціями (paras. 9–15) [22, с. 406–409].

Компенсації за нематеріальні збитки юридичним особам – компаніям, які здійснюють підприємницьку діяльність, як правило, трохи вищі. Втім практика кожного міжнародного суду чи арбітражу має у цій сфері свої відмінності. На це, зокрема, звернули увагу О. Павелек та Д. Заїчкова на прикладі зіставлення діяльності ЄСПЛ та Суду ЄС. Вони з'ясували, що за період із 1994 по 2019 р. (причому переважну кількість рішень про компенсацію за нематеріальні збитки було винесено після 2000 р.) ЄСПЛ у середньому присуджував заявнику близько 2 000 євро (у діапазоні від 1000 євро до 3500 євро), тоді як заявник вимагав у середньому близько 52 000 євро¹. Компанії (юридичні особи) отримували близько 7000 євро за моральну шкоду. У практиці Суду ЄС за досліджуваний період (з 2008 по 2019 р.) середній розмір компенсацій, присуджених компаніям за нематеріальні збитки, становив близько 29 000 євро. У той час як заявники (як правило, юридичні особи) вимагали в середньому близько 3,5 млн євро [8, с. 339, 340].

Досить суттєву різницю у присудженні компенсацій за нематеріальні збитки компаніям (юридичним особам) у практиці ЄСПЛ та Суду ЄС (у Суді ЄС у чотири рази більше!) дослідники пояснили правовими сферами, в яких Суд ЄС приймає рішення: «Більшість рішень пов'язана з позадоговірною відповідальністю ЄС, де рішення приймаються про великі суми, особливо у зв'язку з практикою прийняття рішень Європейською комісією, пов'язаною із захистом економічної конкуренції та відповідальністю у разі незаконного рішення чи відповідальності держави-члена» [8, с. 341].

Слід зауважити, що ця практика ЄСПЛ та Суду ЄС щодо юридичних осіб загалом відповідає аналогічній практиці інших міжнародних судових органів. Здебільшого вона стосується оцінювання різних аспектів зниження ділової репутації компаній.

Наприклад, італійська компанія *Benvenuti & Bonfant* (В&В) у своєму позові проти Конго, розглянутому Міжнародним центром врегулювання інвести-

¹ Слід зазначити, що у практиці ЄСПЛ фігурували й значно вищі суми компенсацій за моральну шкоду, наприклад: 15 000 євро у рішенні у справі *Khodzhayev v. Russia* (Application No. 52466/08, Judgment of 12 May 2012), 16 000 євро у рішенні у справі *Nowak v. Ukraine* (Application No. 60846/1, Judgment of 31 March 2011), 24 900 євро у рішенні у справі *MSS v. Belgium and Greece* (Application No. 30696/09, Judgment of 21 January 2011) і навіть 50 000 євро у рішенні у справі *M. v. Germany* (Application No. 19359/04, Judgment of 17 December 2009).

ційних спорів (ICSID), свою вимогу про відшкодування нематеріальних збитків у сумі 250 000 000 франків КФА (CFA)¹ обґрунтовувала тим, що вона втратила роботу та інвестиційні можливості в Італії у зв'язку з тим, що вклала усі свої фінансові ресурси до Конго; втратила довіру у банків та постачальників після того, як допомогла їм встановити ділові зв'язки з урядом Конго, який згодом оголосив дефолт; зазнала несприятливих наслідків на рівні управління та у складі власного технічного персоналу (деякі менеджери та технічні фахівці пішли з компанії). Трибунал підкреслив, що він не має жодних доказів наданих компанією аргументів, але водночас дійшов такого висновку:

«Однак, беручи до уваги заходи, об'єктом яких була V&V, і [судові] розгляди, що випливають з них, які, безсумнівно, порушили діяльність V&V, Трибунал вважає справедливим присудити їй суму в 5 000 000 франків КФА (CFA)² як компенсацію за нематеріальну шкоду» [23, paras. 4.95, 4.96].

Визначення розміру компенсацій за нематеріальні збитки, як було зазначено, викликає чималі труднощі. Як переоцінка, так і недооцінка їхнього масштабу самі по собі можуть розглядатися як нематеріальна шкода. У зв'язку з цим правопорушник, щоб загладити її, прагне обмежитися сатисфакціями, які не передбачають грошового чи іншого матеріального відшкодування. У доктрині наголошувалося, що й міжнародні суди та арбітражі, по можливості (особливо, якщо позивач припускає такий вибір), охочіше присуджують сатисфакції, визнаючи при цьому саме право на компенсацію за нематеріальну шкоду [5, с. 340].

Так, у рішенні у справі *Нікарагуа* (1986) Міжнародний суд взагалі відмовився від предметного розгляду питання про компенсації у зв'язку з тим, що одна із сторін спору (США) була відсутня під час процесу, а «Суду слід утримуватися від будь-якої зайвої дії, яка могла б стати перешкодою для вирішення проблеми шляхом переговорів» (para. 285) [24, с. 143]. При цьому Нікарагуа вимагало 370 млн дол. США, як мінімальну компенсацію за пряму шкоду, яка не включає шкоди за вбивства громадян Нікарагуа (para. 15) [24, с. 20]. У той час як вищеописані моральні збитки, заподіяні Сполученими Штатами Нікарагуа, були оцінені останнім у 2 443 200 000 дол. США (para. 437) [10, с. 334].

Трибунал у рішенні у справі *Rainbow Warrior* (1990) відмовився встановлювати компенсацію за нематеріальні збитки, водночас зазначив, що компенсація в 7 млн доларів, присуджена раніше генеральним секретарем

¹ Близько 414 700 дол. США (станом на 2024 р.).

² Близько 8300 дол. США (станом на 2024 р.).

ООН – арбітром у попередній справі, включала, зокрема, і компенсацію за моральну шкоду, заподіяну Новій Зеландії (para. 115) [13, с. 271].

Нематеріальна шкода, що покривається сатисфакцією

Нематеріальна шкода, що покривається сатисфакцією, так само як і нематеріальна шкода, що покривається компенсацією, має символічний характер. Однак, як вже неодноразово зазначалося вище, вона не зазнає фінансової оцінки. Як видається, тут можливі, як мінімум, два пояснення. Перше – міжнародні правовідносини, що покриваються сатисфакцією, настільки незначні, що залучені в них сторони за взаємною згодою (частіше мовчазною) навіть не вважають за потрібне звертати на неї пильну увагу.

Друге – протилежне першому – символічний (нематеріальний) зміст відносин, що покриваються сатисфакцією, зачіпає такі тонкі та чутливі сфери для учасників міжнародних правовідносин, які надзвичайно суттєві для їхньої самоідентифікації на міжнародній арені, оскільки прямо впливають на ставлення до них з боку інших членів міжнародного співтовариства. Наслідки цієї шкоди – руйнація образу держави (іншого суб'єкта) як рівноправного та відповідального учасника міжнародних відносин та суб'єкта міжнародного права, що має потенціал, волю та здатність здійснювати самостійну зовнішню політику та сумлінно виконувати узяті на себе міжнародні зобов'язання. Це дійсно, навряд чи можливо виміряти грошима.

Міжнародна практика більшою мірою слідує другому підходу. КМП зазначає таке: «Прикладами можуть бути образа державної символіки, наприклад національного прапора, порушення суверенітету чи територіальної цілісності, напад на морські чи повітряні судна, жорстоке поводження чи навмисний напад на глав держав і урядів чи дипломатичних чи консульських представників чи інших осіб, які користуються захистом, і навіть порушення недоторканності приміщень посольств і консульств чи житла членів дипломатичних представництв» [15, с. 128].

Така позиція посилює символічний (нематеріальний) зміст відносин, що виникають у зв'язку із застосуванням сатисфакції. Тим більше, як правильно зазначає М. Лорі-Уайт, щодо сатисфакції «на відміну від компенсації не існує вимоги, щоб така виплата була пропорційна збитку» [7, с. 723].

«Символічну виплату», що зустрічається іноді в доктрині міжнародного права, як «особливу форму» сатисфакції [2, с. 239], навряд чи можна вважати такою. Найчастіше вона є результатом або обережності міжнародних судів та арбітражів при встановленні компенсації за нематеріальну шкоду, або її слабким обґрунтуванням з боку зацікавленого суб'єкта. І тут важко погодитися з І. І. Лукашуком у тому, що рекомендований Франції арбітра-

жем у справі *Rainbow Warrior* (1990) платіж у 2 млн дол. США (sic!) у фонд, який буде заснований для розвитку тісних та дружніх відносин між громадянами обох країн» [4, с. 231], можна вважати символічною сатисфакцією. Особливо, якщо врахувати загальну світову практику присудження компенсацій за нематеріальні збитки, яка наведена в попередньому розділі цієї статті.

У цілому ж сатисфакція може виражатися у різних формах. Крім тих, що перераховані в п. 2 ст. 37 – «визнання порушення, вираження жалю, офіційне вибачення чи інша відповідна дія», – сатисфакції також можуть полягати у відданні почестей прапору потерпілої держави, виконанні його гімну в урочистій обстановці, виданні спеціальних законів, спрямованих на запобігання неправомірним актам та кримінальне покарання винних фізичних осіб.

Як правило, вибір форми сатисфакції стає результатом дипломатичного врегулювання міжнародного зіткнення, пов'язаного з порушенням норм міжнародного права. Наприклад, 2 березня 2024 р. США вибачилися перед Іраком за удар по його території 3 лютого цього ж року у зв'язку з операцією з ліквідації цілей іранського Корпусу вартових ісламської революції (КВІР) та пов'язаних із ним воєнізованих формувань. При цьому представник США – координатор Білого дому зі стратегічних комунікацій Дж. Кірбі визнав, що завчасного повідомлення уряду Іраку про плани завдання авіаударів на його території не було¹.

Нерідко підставою звернення до сатисфакції є порушення норм дипломатичного протоколу та правил міжнародної ввічливості. Так, у листопаді 2018 р. посол Франції у Сербії Ф. Мондоліні був змушений вибачитися перед президентом Сербії А. Вучичем та сербським народом за явно недоречне розміщення сербського президента на офіційних заходах у Франції, пов'язаних зі 100-річчям Першої світової війни. З «незрозумілих причин» більш престижні місця поруч із лідерами держав-переможців постійно займали президент самопроголошеного Косова Х. Тачі та К. Грабар-Кітарович, президент Хорватії, яка входила на початку ХХ ст. до складу переможеної Австро-Угорщини. Тоді як саме Сербія боролася за Антанту з перших днів війни [27].

Звертаються до сатисфакції також міжнародні судові органи. Широко поширена практика оголошення ними своїх рішень, які визнають правоту однієї зі сторін, цілком достатнім відшкодуванням їй моральної шкоди як сатисфакції. Наприклад, Міжнародний суд ООН у рішенні у справі *про протоку*

¹ Слід зазначити, що 3 лютого 2024 р. США здійснили авіаудари не лише по території Іраку, а й по території Сирії, внаслідок яких було знищено 40 військовослужбовців цих держав [див.: 25; 26].

Корфу (Велика Британія проти Албанії) від 9 квітня 1949 р. одноголосно визнав дії британських військово-морських сил в албанських морських водах 12 та 13 листопада 1946 р. порушенням суверенітету Албанії та «що ця декларація Суду сама по собі становить відповідну сатисфакцію» [28, с. 36].

У § 75 рішення у справі *про ордер на арешт, виданий 11 квітня 2000 р.* (Конго проти Бельгії) від 14 лютого 2002 р. Міжнародний суд заявив, що його висновки про порушення даним бельгійським ордером імунітету від кримінальної юрисдикції та недоторканності міністра закордонних справ пана Єродія «являють собою форму сатисфакції, яка компенсує моральну шкоду, на яку скаржиться Конго» [11, с. 31].

Аналогічно вчинив Суд у рішенні у справі *щодо певних питань, пов'язаних із взаємною допомогою у кримінальних справах* (Джибуті проти Франції) від 4 червня 2008 р., одноголосно визнавши свої висновки про порушення Францією ст. 17 Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між цими державами 1986 р. (Франція не пояснила причини відмови виконати рогаторій¹) такими, що «становлять достатню сатисфакцію» [29, с. 177].

Також визнання порушення договору – статей з 7 по 12 Статуту річки Уругвай 1975 р. – було визнано відповідною сатисфакцією у рішенні Суду у справі *щодо целюлозних заводів на річці Уругвай* (Аргентина проти Уругваю) від 20 квітня 2011 р. [30, с. 106].

У § 139 рішення у справі *про деякі заходи, проведені Нікарагуа у прикордонному районі* (Коста-Ріка проти Нікарагуа) та *будівництво дороги в Коста-Ріці вздовж річки Сан-Хуан* (Нікарагуа проти Коста-Ріка) від 16 грудня 2015 р. Міжнародний суд заявив, що вважає адекватною сатисфакцією своє визнання дій Нікарагуа щодо будівництва каналів та встановлення військової присутності на спірній території порушенням територіального суверенітету Коста-Ріки [31, с. 717].

У рішенні у справі *LaGrand* (ФРН проти США) від 27 червня 2001 р. Міжнародний суд визнав вибачення Сполучених Штатів за неповідомлення німецького консульства про арешт і ув'язнення громадян Німеччини «недостатніми, оскільки їх буде недостатньо і в інших справах, коли громадян іноземних держав терміново не повідомляли про свої права згідно з пунктом 1 статті 36 Віденської конвенції (про консульські зносини 1963 р. – Ю. Ц.) і зазнавали тривалого затримання або були засуджені до суворих покарань» [12, пара. 123, с. 512]. У резолютивній частині рішення Суд одноголосно ухвалив розглядати прийняте США зобов'язання забезпечити здійснення

¹ Рогаторій – судове доручення.

конкретних заходів щодо виконання п. 1 «b» ст. 36 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 як «задоволення прохання Федеративної Республіки Німеччина про надання загальних гарантій неповторення» [12, с. 516]. У міжнародному праві такого роду гарантії розглядаються як одна із форм сатисфакцій [6, с. 105–117].

Слід додати, що подібна практика є характерною і для інших міжнародних судових органів, зокрема для Європейського суду з прав людини. Він неодноразово розглядав сам факт встановлення правопорушення достатньою реакцією на просте порушення певного права чи свободи людини [32, с. 863].

Висновки

Нематеріальна (моральна, морально-політична) шкода державам та іншим суб'єктам міжнародного права за міжнародно-протиправне діяння відшкодовується у двох формах: компенсацією та сатисфакцією. І в першому, й у другому випадку нематеріальні збитки передбачають негативний вплив на об'єкт – відносини, що мають символічне значення для потерпілого суб'єкта, що забезпечують йому повагу з боку інших членів міжнародної спільноти та нормальну взаємовигідну співпрацю з ними.

На думку КМП, зміст нематеріальної шкоди, що відшкодовується компенсацією, та нематеріальної шкоди, що відшкодовується сатисфакцією, вирізняється. У першому випадку він підлягає фінансовій оцінці, а у другому – ні. При цьому КМП, доктрина та практика міжнародного права визнають відсутність більш-менш суворих правил розрахунку компенсації у першому випадку. Вони відрізняються від справи до справи, але загальна тенденція, що простежується на практиці міжнародних судів та арбітражів, загалом вказує на досить невисокий рівень відшкодування такої шкоди суб'єктам, що постраждали. На наш погляд, це свідчить не лише про труднощі його розрахунку, а й про цілком певну близькість змісту немайнових прав суб'єктів міжнародного права у кожній із зазначених форм відшкодування.

Власне, практика показує, що потерпілі суб'єкти, які вимагають відшкодування за нематеріальні збитки, прагнуть отримати їх у двох формах одночасно. Врегулювання спору політичними засобами (переговори, посередництво, примирення тощо) припускає таке поєднання. Якщо ж суперечка врегулюється правовими (судовими) засобами, ми можемо констатувати наявність нині більш-менш усталених підходів у виборі форми відшкодування з урахуванням особливостей потерпілого суб'єкта.

Так, компенсацією, як правило, покривається нематеріальна шкода, яку стягують держави на користь своїх фізичних та юридичних осіб (компаній). Фізичним особам у грошовій формі покриваються перенесені психічні страждання, образи, фізичний біль, повна або часткова втрата здоров'я, втрата рідних та близьких, позбавлення звичного соціального статусу, незаконні арешти і позбавлення волі. Юридичним особам матеріально компенсується зниження їхньої ділової репутації, що негативно відобразилося на їх інвестиційній привабливості на ринку надання послуг, здійснення виробничої або торговельної діяльності.

Сатисфакцією покривається державам нематеріальна шкода, що негативно вплинула на їх політико-правовий статус на міжнародній арені, а також викликала зневажливе ставлення до їх символів та офіційних представників (наприклад: збройні та інші форми втручання у їхні внутрішні справи, невиконання договорів, вимушені масові переміщення людей із зон бойових дій, обмеження свободи зносин та морської торгівлі тощо). Щодо фізичних та юридичних осіб сатисфакція найчастіше виявляється у визнанні протиправними самих фактів порушення їх прав і свобод.

Список використаних джерел

- [1] Resolution of the UN General Assembly No. 56/83 (A/RES/56/83) «State responsibility for internationally illegal acts». (December 12, 2001). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/56/83> (last accessed: 30.07.2024).
- [2] Василенко В. А. Види и формы международной ответственности государств: Глава 6, § 7. *Курс международного права* : в 7 т. Т. 3. Основные институты международного права. Москва : Наука, 1990. С. 234–247.
- [3] Денисов В. Н. Відповідальність держав. *Енциклопедія міжнародного права* : у 3 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. Т. 1 : А–Д. Київ : Академперіодика, 2014. С. 474–481.
- [4] Лукашук И. И. Право международной ответственности : монография. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
- [5] Wittich S. Non-Material Damage and Monetary Reparation in International Law. *Finnish Yearbook of International Law*. 2004. Vol. XV. P. 321–368.
- [6] Кривенкова М. В. Нематериальная международно-правовая ответственность государств : монография / под ред. Г. И. Курдюкова. Москва : Юрлитинформ, 2015. 184 с.
- [7] Lawry-White M. Universality and Cosmopolitanism: Some Insights from the World of Moral Damage. *Cambridge Journal of International and Comparative Law*. 2014. Vol. 3, issue 3. P. 719–746. <https://doi.org/10.7574/cjicl.03.03.234>.
- [8] Pavelek O., Zajíčková D. Compensation for non-material damage caused to legal entities in the decision-making practice of the CJEU and the ECHR. *Juridical Tribune*. 2023. Vol. 13, issue 3. P. 331–345. <https://doi.org/10.24818/TBJ/2023/13/3.01>.
- [9] Посол України: канцлер Шольц вдає «ображену ковбасу». *Європейська правда*. 3 трав. 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/3/7138792/> (дата звернення: 30.07.2024).

- [10] Judgment of the International Court of Justice No. 070-19860627-JUD-01-00-ENof in the case "70 – Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)". (June 27, 1986). Vol. V. URL: <https://www.icj-cij.org/node/103143> (last accessed: 30.07.2024).
- [11] Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium). Judgment of the International Court of Justice. Reports 2002. P. 3. URL: <https://www.icj-cij.org/case/121> (last accessed: 30.07.2024).
- [12] LaGrand Case (Germany v. United States of America). *Memorial of the Federal Republic of Germany*. Vol. I (Text of the Memorial). (September 16, 1999). URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/104/8552.pdf> (last accessed: 30.07.2024).
- [13] Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair, 30 April 1990. *Reports of International Arbitral Awards*. Vol. XX. United Nations, 2006. P. 215–284.
- [14] Draft convention on the international responsibility of States for injuries to aliens, prepared by the Harvard Law School, 1961. (Annex VII). *Yearbook of International Law Commission. 1969. Vol. II. Documents of the twenty-first session including the report of the Commission to the General Assembly*. United Nations, New York, 1970. P. 142–149.
- [15] Доклад Комиссии международного права о работе её пятьдесят третьей сессии (23 апреля – 1 июня и 2 июля – 10 августа 2001 года). *Ежегодник Комиссии международного права*. 2001. Т. II. Часть 2. ООН, Нью-Йорк, Женева, 2007. 289 с.
- [16] Opinion in the Lusitania Cases, 1 November 1923. Reports of International Arbitral Awards. Vol. VII. *Decisions of Mixed Claims Commission United States – Germany*. Part One. United Nations Publications, 1956. V. VII. P. 32–44.
- [17] Bases of Discussion Draw Up in 1929 by the Preparatory Committee of the Conference for the Codification of International Law (the Hage, 1930). *Yearbook of International Law Commission. 1956. Vol. II. Documents of the eighth session including the report of the Commission to the General Assembly*. United Nations, New York, 1957. P. 223–226.
- [18] Draft on «International Responsibility of States for Injuries on their Territory to the Person or Property of Foreigners» prepared by the Institute of International Law. *Yearbook of International Law Commission, 1956. Vol. II. Documents of the eighth session including the report of the Commission to the General Assembly*. United Nations, New York, 1957. P. 227–229.
- [19] Corfu Channel Case, Judgment of December 15th, 1949. Judgment of the International Court of Justice. Reports 1949. P. 244. URL: <https://www.icj-cij.org/index.php/case/1> (last accessed: 30.07.2024).
- [20] M/V «SAIGA» (No. 2) (Saint Vincent and the Grenadines v. Guinea). Judgment of the ITLOS. Reports 1999. P. 10. URL: <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/case-no-2/> (last accessed: 30.07.2024).
- [21] Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of the Congo), Compensation. Judgment of the International Court of Justice. Reports 2012. P. 333–343. URL: <https://www.icj-cij.org/node/106106/> (last accessed: 30.07.2024).
- [22] Separate Opinion of Judge ad hoc Mampuya / Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of the Congo), Compensation. Judgment of the

- International Court of Justice No. 103-20120619-JUD-01-05-EN. Reports 2012. P. 406–409. URL: <https://www.icj-cij.org/index.php/node/141270> (last accessed: 30.07.2024).
- [23] S.A.R.L. Benvenuti & Bonfant v. People's Republic of the Congo, ICSID Case No. ARB/77/2, 8 August 1980. URL: <https://jsumundi.com/en/document/decision/en-s-a-r-l-benvenuti-bonfant-v-peoples-republic-of-the-congo-award-friday-8th-august-1980/> (last accessed: 30.07.2024).
- [24] Judgment of the International Court of Justice of 27 June 1986. Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Reports 1986. P. 3. URL: <https://www.icj-cij.org/case/70> (last accessed: 30.07.2024).
- [25] США извинились перед Іраком. *МИР*. 2 Марта 2024. URL: <https://caliber.az/post/226130/>.
- [26] Тельманов Д. Пентагон заявив о ликвидации 40 боевиков в ходе ударов в Ираке и Сирии. *Vz.Ru.News*. 9 февр. 2024. URL: <https://vz.ru/news/2024/2/9/1252600.html> (дата звернення: 30.07.2024).
- [27] Посол Франції извинился перед сербами за оскорбление на церемонии в Париже. *Ruserbia.Com.Politika*. URL: <https://ruserbia.com/politika/posol-francii-izvinilsjapered-serbami-za-oskorblenie-na-ceremonii-v-parizhe/> (дата звернення: 30.07.2024).
- [28] The Corfu Channel Case. Judgment of the International Court of Justice of 9 April 1949. Reports 1949. P. 4. URL: <https://www.icj-cij.org/index.php/case/1> (last accessed: 30.07.2024).
- [29] Certain Questions of Mutual Assistance in Criminal Matters (Djibouti v. France). Judgment of the International Court of Justice. Reports 2008. P. 177. URL: <https://www.icj-cij.org/case/136/> (last accessed: 30.07.2024).
- [30] Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay). Judgment of the International Court of Justice. Reports 2010. P. 14. URL: <https://www.icj-cij.org/case/135> (last accessed: 30.07.2024).
- [31] Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua) and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v. Costa Rica). Judgment of the International Court of Justice. Reports 2015. P. 665. URL: <https://www.icj-cij.org/case/150> (last accessed: 30.07.2024).
- [32] МакБрайд Дж. Юридична сила рішень Європейського Суду і справедлива сатисфакція. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / за ред. О. Л. Жуковської. Київ : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. С. 853–866.

References

- [1] Resolution of the UN General Assembly No. 56/83 (A/RES/56/83) "State responsibility for internationally illegal acts". (December 12, 2001). Retrieved from <https://undocs.org/ru/A/RES/56/83>.
- [2] Vasilenko, V.A. (1990). Types and Forms of International Responsibility of States: Chapter 6, § 7. In *International Law Course*. (Vols 1-7). Vol. 3: *Main Institutions of International Law* (pp. 234-247). Moscow: Nauka.
- [3] Denisov, V.N. (2014). Responsibility of States. In Yu.S. Shemshuchenko, V.N. Denisov et al. *Encyclopedia of international law*. (Vols. 1-3). Vol. 1: A-D. (pp. 474-481). Kyiv: Akadempriodika.

- [4] Lukashuk, I.I. (2004). *International Responsibility Law*. Moscow: Wolters Kluver.
- [5] Wittich, S. (2004). Non-Material Damage and Monetary Reparation in International Law. *Finnish Yearbook of International Law*, XV, 321-368.
- [6] Krivenkova, M.V. (2015). *Non-Material International Law Responsibility of States*. Moscow: Yurlitinform.
- [7] Lawry-White, M. (2014). Universality and Cosmopolitanism: Some Insights from the World of Moral Damage. *Cambridge Journal of International and Comparative Law*. 3(3), 719-746. <https://doi.org/10.7574/cjicl.03.03.234>.
- [8] Pavelek, O., & Zajíčková, D. (2023). Compensation for Non-Material Damage Caused to Legal Entities in the Decision-Making Practice of the CJEU and the ECHR. *Juridical Tribune*, 13(3), 331-345. <https://doi.org/10.24818/TBJ/2023/13/3.01>.
- [9] Ambassador of Ukraine: Chancellor Scholz Pretends to be an "Offended Sausage". (May 3, 2022). *European Truth*. Retrieved from <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/05/3/7138792/>.
- [10] Judgment of the International Court of Justice No. 070-19860627-JUD-01-00-ENof in the case "70-Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)". (June 27, 1986). Vol. V. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/node/103143>.
- [11] Judgment of the International Court of Justice "Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium)". Reports 2002. P. 3. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/case/121>.
- [12] LaGrand Case (Germany v. United States of America). *Memorial of the Federal Republic of Germany*. Vol. I (Text of the Memorial). (September 16, 1999). Retrieved from <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/104/8552.pdf>.
- [13] Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair, Decision of 30 April 1990. (2006). *Reports of International Arbitral Awards*. Vol. XX (pp. 215-284). United Nations.
- [14] Draft convention on the international responsibility of States for injuries to aliens, prepared by the Harvard Law School, 1961. (Annex VII). (1970). *Yearbook of International Law Commission*. 1969. Vol. II. Documents of the twenty-first session including the report of the Commission to the General Assembly (pp. 142-149). United Nations, New York, UN, New York.
- [15] Report of the International Law Commission on the work of its fifty-third session (April 23-June 1 & July 2-August 10, 2001). (2007). *Yearbook of the International Law Commission*, II(2). United Nations, New York, Geneva.
- [16] Opinion in the Lusitania Cases, 1 November 1923. Reports of International Arbitral Awards. Vol. VII. (1956). *Decisions of Mixed Claims Commission United States-Germany*. Part One (pp. 32-44). United Nations Publications.
- [17] Bases of Discussion Draw Up in 1929 by the Preparatory Committee of the Conference for the Codification of International Law (the Hage, 1930). (1957). *Yearbook of International Law Commission*. 1956. Vol. II. Documents of the eighth session including the report of the Commission to the General Assembly (pp. 223-226). United Nations, New York.
- [18] Draft on "International Responsibility of States for Injuries on their Territory to the Person or Property of Foreigners" prepared by the Institute of International Law.

- (1957). *Yearbook of International Law Commission, 1956. Vol. II. Documents of the eighth session including the report of the Commission to the General Assembly* (pp. 227–229). United Nations, New York.
- [19] Judgment of the International Court of Justice "Corfu Channel Case" (December 15, 1949) (p. 244). Reports 1949. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/index.php/case/1>.
- [20] Judgment of the ITLOS. M/V "SAIGA" (No. 2) (Saint Vincent and the Grenadines v. Guinea). (p. 10). Reports 1999. Retrieved from <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/case-no-2/>.
- [21] Judgment of the International Court of Justice "Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of the Congo), Compensation". (pp. 333-343). Reports 2012. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/node/106106/>.
- [22] Judgment of the International Court of Justice No. 103-20120619-JUD-01-05-EN "Separate Opinion of Judge ad hoc Mampuya / Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of the Congo), Compensation" (pp. 406-409.). Reports 2012. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/index.php/node/141270>.
- [23] S.A.R.L. Benvenuti & Bonfant v. People's Republic of the Congo. ICSID Case No. ARB/77/2. (August 8, 1980). Retrieved from <https://jsumundi.com/en/document/decision/en-s-a-r-l-benvenuti-bonfant-v-peoples-republic-of-the-congo-award-friday-8th-august-1980>.
- [24] Judgment of the International Court of Justice "Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)" (June 27, 1986) (p. 3). Reports 1986. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/case/70>.
- [25] The US apologized to Iraq. (March 2, 2024). *WORLD*. Retrieved from <https://caliber.az/post/226130/>.
- [26] Telmanov, D. (February 9, 2024.). The Pentagon Announced the Elimination of 40 Militants During Strikes in Iraq and Syria. *Vz.Ru.News*. Retrieved from <https://vz.ru/news/2024/2/9/1252600.html>.
- [27] French Ambassador Apologizes to Serbs for Insult at Ceremony in Paris. (November 20, 2018). Retrieved from <https://ruserbia.com/politika/posol-francii-izvinilsja-pered-serbami-za-oskorblenie-na-ceremonii-v-parizhe/>.
- [28] Judgment of the International Court of Justice "The Corfu Channel Case" (April 9, 1949) (p. 4). Reports 1949. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/index.php/case/1>.
- [29] Judgment of the International Court of Justice "Certain Questions of Mutual Assistance in Criminal Matters (Djibouti v. France)" (p. 177). Reports 2008. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/case/136/>.
- [30] Judgment of the International Court of Justice "Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)" (p. 14). Reports 2010. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/case/135>.
- [31] Judgment of the International Court of Justice "Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua) and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v. Costa Rica)" (p. 665). Reports 2015. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/case/150>.
- [32] McBride, J. (2004). The Legal Force of Decisions of the European Court and Just Satisfaction. In Zhukovska, O.L. (Ed.). *European Convention on Human Rights: Main Provisions, Practice of Application, Ukrainian context* (pp. 853-866). Kyiv: VIPOL.

Юрій Вадимович Щокін

доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8082-2367

Yuri V. Shchokin

Doctor of Law, Professor,
Associate Professor of the European Union Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8082-2367

Рекомендоване цитування: Щокін Ю. В. Нематеріальна шкода, заподіяна міжнародним правопорушенням, що покривається компенсацією і сатисфакцією. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 201–223. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.314081>.

Suggested Citation: Shchokin, Yu.V. (2024). Non-Material Damage for the Commission of an International Wrongful Act Covered by Compensation and Satisfaction. *Problems of Legality*, 166, 201-223. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.314081>.

Статтю подано / Submitted: 02.08.2024
Доопрацьовано / Revised: 03.09.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 01.11.2024

Суверенна Європа: перспективи та виклики для верховенства права¹

Стефан Браум*

Люксембурзький університет

*e-mail: stefan.braum@uni.lu

Анотація

В основу статті покладено матеріали вступної онлайн-лекції професора Стефана Браума до відкриття кафедри Жана Моне «Поглиблене вивчення цінностей та права ЄС: український контекст» у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого. На тлі загарбницької війни росії в Україні, яка порушує міжнародне право, у статті розмірковується про легітимність і практику європейського суверенітету. Координати інколи суперечливих концепцій суверенітету виникають у матриці суверенітету. Одним із висновків є те, що справедливий мир випливає лише з однозначного визнання права громадян на самовизначення демократичного та конституційного ладу – в межах держави чи за її межами.

Ключові слова: суверенітет; демократія; цінності ЄС; верховенство права.

Sovereign Europe: Perspectives and Challenges for the Rule of Law

Stefan Braum*

Luxembourg University

*e-mail: stefan.braum@uni.lu

Abstract

The article is based on the materials from the introductory online lecture by Professor Stefan Braum on the occasion of the opening of the Jean Monnet Chair "Advanced Study of EU Values and Law: The Ukrainian Context" at the Yaroslav Mudryi National Law University. Against the backdrop of Russia's aggressive war in Ukraine, which violates international law, the article reflects on the legitimacy and practice of European sovereignty. The coordinates of sometimes conflicting concepts of sovereignty arise within

---

¹ Стаття є перекладом статті, опублікованої у другому номері журналу «Critical Quarterly for Legislation and Law» за 2024 р.

the sovereignty matrix. One of the conclusions is that a just peace can only result from an unequivocal recognition of citizens' right to self-determination within a democratic and constitutional framework—whether within or beyond the state's borders.

Keywords: sovereignty; democracy; EU values; rule of law.

Вступ

Готуючи цю промову останніми днями, я намагався знайти слова, які зміг би сказати вам сьогодні, при цьому не здавшись банальним чи некомпетентним. Нинішній світ такий, що я сиджу тут, у своєму кабінеті в Люксембурзі, тоді як ви щодня зазнаєте обстрілів і ракетних ударів під час підлої агресивної війни, розв'язаної Росією. Поки ми говоримо про свободу і демократію, народ України платить за них своїми життями. Поки ми говоримо – надто довго, незграбно і боязко – про те, що потрібно для захисту суверенітету, свободи і демократії, українцям загрожує знищення внаслідок бруталного й неконтрольованого насильства авторитарної держави. І хоча одних лише слів інколи недостатньо, саме в них, а не у збройній силі, полягає надія на мир. У наш час термін «суверенітет» є часто вживаним і вказує на переломні моменти й політичні перевороти. Навіть якщо це може бути важко, думки про майбутнє Європейського Союзу і роль України в ньому відкривають перспективи для світлих днів. Тому мені дуже приємно святкувати з вами сьогодні відкриття першої в Україні кафедри Жана Моне в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, сподіваюся, що ми зможемо за допомогою наших слів надихнути майбутню діяльність цієї кафедри на нові звершення.

Ми живемо – і ви це знаєте краще за інших – у світі, що вийшов з-під контролю. Цей світ вимагає відповідей – однією з яких, можливо, є суверенна Європа. Поняття «суверенітет» можна зобразити у вигляді матриці, що охоплює компоненти, об'єктами якої є індивіди, інститути, свобода і влада¹. Це породжує концепції суверенітету та його близькість або віддаленість від демократії, верховенства права і свободи. Нарешті, із цього можуть випливати шляхи до суверенної Європи.

I. Світ, що вийшов з-під контролю

Європейський порядок після Вестфальського миру. Це стало початком територіального суверенітету європейських держав – правителів державної території та державного народу, носіїв державної влади.

XIX ст. характеризувалося напруженою між ідеєю народного суверенітету як основи і відправної точки державної влади й ідеєю суверенітету як публічного порядку, втіленого в ідеально абсолютній владі правителя.

¹ Див. таблицю у розд. III.

XX ст. показало, що присвоєння суверенітету – це також питання виживання демократій, які захищають себе від нав'язування політичного насильства.

Нарешті, Європа бореться за суверенітет, щоб легітимізувати свою правову систему. Це вимагає нових моделей суверенітету. Спільна, постнаціональна, дехто говорить про пізню, суверенність [1]. Усі ці моделі, ймовірно, також є наративами, які вимагають і виправдовують об'єднані дії Європи [1, с. 815–817].

І останнє, але не менш важливе: з геополітичної точки зору, кожен конфлікт між державами відбувався з посиланням на загрозу, захист або просто ствердження про порушення суверенітету [2].

А що сьогодні? Політичні спостерігачі говорять про світ у смуті [3]. Багато чого здається неконтрольованим. Російська агресивна війна в Україні показує нам, що мир і свобода є крихкими. Війна в Секторі Гази породжує моральну дилему для західних демократій: Глобальний Південь заявляє, що Захід несе відповідальність за захист палестинців. Відповідальність за захист прав палестинців, що живуть у Секторі Гази й на Західному березі, може впливати із нормативних положень Міжнародного суду ООН [4; 5, с. 136]. Однак принцип відповідальності водночас стосується і Ізраїлю – не в останню чергу через історичні причини. Він може і повинен мати право захищатися від терористичних атак, подібних до тієї, що сталася 7 жовтня 2023 р. Однак, де знаходиться межа пропорційності і де відкриваються шляхи до миру? Політичні конфлікти, як і конфлікти в цілому, неминучі: однак їх розв'язання не може полягати в перемозі одних і поразці інших, а тільки у спільному прогресі. Це також питання меж суверенітету, визначених у міжнародному праві й нормах.

На жаль, ця реальність також очевидна: поза межами норм автократи проголошують суверенітет лише для себе. Росія хоче знову стати великою, Китай теж, та й Америка Трампа, здається, рухається в тому ж напрямку, ймовірно, із більш серйозними наслідками, ніж перша спроба. Як наслідок, демократія й верховенство права опиняються під загрозою. Крім того, захист клімату, управління міграцією, правила для цифровізації та штучного інтелекту, захист миру і прав людини – це виклики, які вже давно перевершують можливості національних держав. Соціальні системи стають дедалі складнішими. Для того, щоб їх можна було ефективно контролювати за допомогою права, необхідно створити політичну спроможність діяти поза межами держави.

II. Проєкт «Суверенна Європа»

Багато що вказує на те, що кризові часи призводять до посиленого використання концепції суверенітету. Багато що вказує на те, що вона може бути

початком і кінцем політичних реорганізацій – на краще чи на гірше. Політика згадує про корисну цінність суверенітету, коли йдеться про виправдання здійснення політичної влади [6].

Карл Шмітт, стратег у використанні поняття «суверенітет», вже сформулював у своїй «Політичній теології»: «З усіх правових концепцій концепція суверенітету найбільше підпорядкована поточним інтересам» [7, с. 13]. Це висловлювання було зроблене з деконструктивним наміром і мало апологетичний характер. Мета полягала в тому, щоб деконструювати нормативну концепцію суверенітету як моделі легітимізації демократичної правової держави. Апологія згодом стосувалася виникнення авторитарної держави, заснованої на свавіллі політичного лідера.

Проект «Міжнародна кафедра суверенної Європи» спрямований на те, щоб навести лад у правовому й політичному хаосі суверенітету. Для цього ми прагнемо пролити світло на різні рівні суверенітету. По-перше, що ми концептуально маємо на увазі, коли говоримо про суверенітет? Що мають на увазі політики, коли говорять про суверенітет як здатність діяти і контролювати? Чи є суверенітет ще доречною моделлю для опису транснаціональних систем? Чи відповідає він нашому глобалізованому і передусім дедалі більше цифровізованому світу? Де в Європейському Союзі ми можемо знайти приклади європейського суверенітету? Де нам потрібно створити ці приклади – можливо, у сфері свободи, безпеки і правосуддя, можливо, у системі внутрішнього ринку, можливо, у спільній зовнішній політиці й політиці безпеки? А що стосовно зв'язку між суверенітетом, демократією та верховенством права, або, ще більш фундаментально: де знаходиться «ми»? Де ми, громадяни, є початком, складовою і метою суверенної дії? Чи, зрештою, нам навіть потрібно поховати поняття «суверенітет», як вважають деякі, і, можливо, замінити його чимось іншим – чим би це не було? [8].

Моє припущення таке: історична епоха, в якій мир, свобода і демократія були привілеєм тих, хто жив у західних суспільствах, справді, добігає кінця, і на зміну має прийти щось інше. Ми поки що не знаємо, що це може бути. На цей момент ми можемо спробувати використовувати наш власний інтелект і прагнути до критичного просвітлення, як казав Кант.

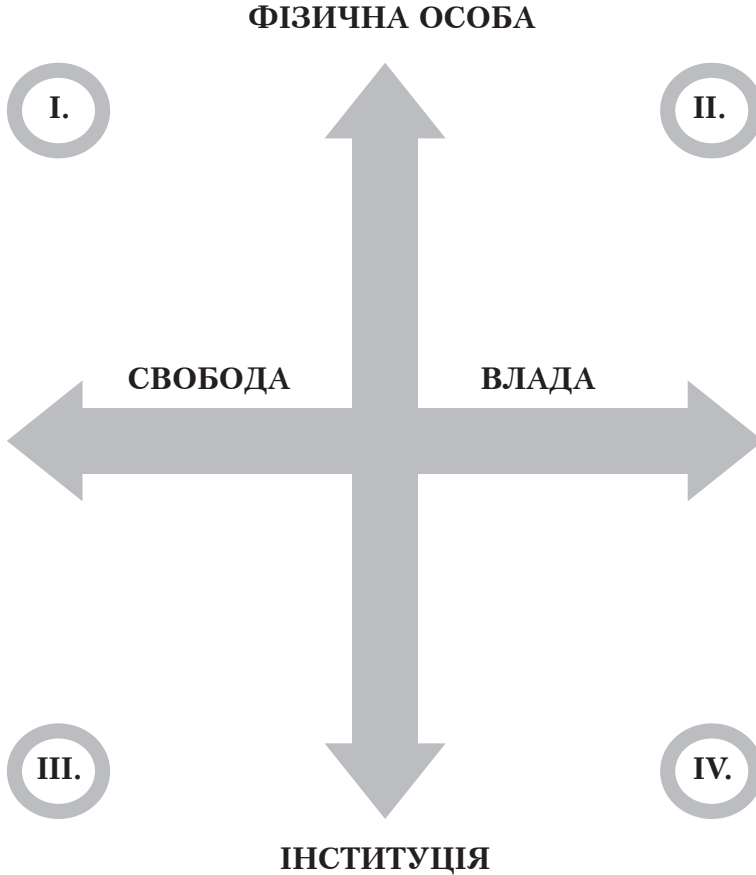
III. Матриця суверенітету

Різні компоненти й шари можна виокремити у згаданих вище джунглях термінології. Шарами можуть бути:

- чітко визначена і демаркована територія;
- чітко визначений народ, згрупований навколо концепції нації;
- інституція, яка править;

або ж:

- мережа інституцій і органів;
- співпраця між державами;
- мережеве об'єднання територій, народів, держав і суспільств.

Ці шари можна знайти в різних моделях суверенітету: у класичному неподільному державному суверенітеті [9], в ідеї спільного суверенітету – спільного між державами та асоціацією держав, у моделі того, що Волкер називає «пізнім суверенітетом», і, нарешті, у постсуверенній теорії МакКорміка про конституційний плюралізм [10]. Ці моделі варіюються засадами, на яких політичні діячі легітимно заснують свої дії. Вони відрізняються способами, якими забезпечується легітимізація тієї чи іншої політики на різних рівнях [11; 12].

Головна перевага цих моделей полягає в тому, що вони розширюють перспективу суверенітету в умовах глобалізованих систем. Вони пропонують рамкову структуру для нормативного управління в багаторівневій системі.

Водночас походження суверенітету відходить на другий план, принаймні в розумінні доби Просвітництва: людина здатна до критичного мислення. У цьому і полягає її автономія, основна передумова для самостійних дій без нав'язування чи примусу з боку інших. Джерелом суверенітету є свобода особистості. Виходячи з цього, модель і практика суверенітету можуть бути визначені у системі координат, утвореній антитезами свободи проти політичної влади й індивіда проти системи. Система може бути замінена державою або інституцією. Так будуються координати матриці суверенітету.

Зв'язок між цими координатами формує різні ступені й моделі суверенітету, що може сприяти набуттю нових знань під час аналізу цього поняття. Передусім погляд на модель суверенітету – і на її проблеми – може бути уточнений шляхом фокусування на відповідних координатах моделі.

Поєднання цих координат призводить до категоризації та концепцій суверенітету. Ця матриця виявляє зсуви у значенні суверенітету, визначає його нормативні основи й політичні функції. Це також пов'язане з викликами, з якими ми стикаємося.

IV. Концепції суверенітету

Перше призначення: свобода і людина

Ми знаємо вислів, що людина народжується вільною, але всюди вона в кайданах. Руссо, який належить до канону Просвітництва, вважав, що людина не сама звільняється від кайданів, а вступаючи у стосунки з іншими – такими ж вільними – людьми. Для Канта свобода, таким чином, полягає у взаємному визнанні: людина вільна настільки, наскільки вона не порушує свободу інших. Моральна вимога свободи завжди охоплює іншого, ближнього, з яким ми взаємодіємо. Суверенітет, що розуміється як індивідуальна автономія, передбачає такий підхід взаємності.

Однак ми, здається, далекі від цього твердження. Свобода обмежується передачею статусу. Ми – его-компанії на ринку соціальних мереж. Наша ідентичність, той образ, який ми маємо про себе, залежить від того, наскільки і як часто іншим подобаються образи, які ми створюємо [13, с. 126]. Ми дозволяємо себе відзначати, вважаємо наявність роздутих деталей «проникливою» і спілкуємося з собі подібними в межах наших зон комфорту. Інше, чуже, відмінне мислення залишається зовні. Чим складнішим, можливо, нестерпнішим стає світ навколо нас, тим більше людей шукає притулку в саморефе-

рентності [14, с. 70–76]. Існування як его – без соціальної прив’язки – тепер розглядається як легітимний спосіб життя. Суверенітет розуміється як відокремлений від усього солідарного і соціального [14, с. 104].

Цим аспектом досі нехтують, коли ми говоримо про сучасні концепції суверенітету. Проте він важливий: притуплені вимогливим поняттям «свобода», ми ризикуємо підмінити свободу аліудом: «Aliud» означає, наприклад, прагнення до особистого лідерства, бажання сильної держави, можливо, також готовність дозволити штучному інтелекту замінити нашу справжню здатність критично мислити.

Друге призначення: свобода і система – суверенітет права

Змістовна концепція свободи також відображається у другій класифікації – у відносинах між індивідуальною свободою і системою або інституцією, або, висловлюючись по-іншому, державою. Системи є легітимними, якщо вони захищають індивідуальну свободу, що розуміється як відносини взаємного визнання. Право виступає засобом такого захисту. Право без свободи не є правом. Право без свободи – це в кращому випадку просто неактуальна технологія, у гіршому – свавільне насильство. Легітимізація примусу і насильства, не в останню чергу здійснюваного державою, може відбутися лише тоді, коли право є суверенним, вільним від свавілля індивіда, від політичної чи соціальної влади.

Правовий суверенітет також виявляється в конституційних моделях держави. Індивідуальна свобода забезпечується вільними, рівними, таємними і загальними виборами. Вона передбачає підпорядкування виконавчої влади закону. Вона передусім вимагає незалежного й неупередженого судового контролю. Виходячи за межі держави, суверенітет права виражається в ідеї Європейського Союзу як правової спільноти.

Суверенітет права також дозволяє розглядати Європейський Союз як утворення зі спільним суверенітетом. Габермас надав теоретичну основу для цього [15]. Держава не обов’язково має бути відправною точкою суверенної Європи. Європа ґрунтується на громадянах, які є і тими, і іншими: громадянами і європейськими громадянами (французами й європейцями, іспанцями й європейцями, люксембуржцями і європейцями) [15, с. 62]. Виходячи з амбітної концепції свободи, європейські громадяни можуть створювати інституції, в яких відображається їх свобода: Європейська комісія як гарант дотримання договорів, пов’язаних законом, Європейський Парламент як місце обговорення та участі, Суд справедливості Європейського Союзу як незалежний і неупереджений орган, що підтримує принцип верховенства права. Правовий суверенітет робить суверенітет Європи можливим!

[15, с. 69]. І навіть більше, Габермас вважає, що політично організоване світове суспільство можна уявити відповідно до ідеї правового суверенітету [15, с. 82].

Третє призначення: політична влада і система – суверенітет держави

Повернемося знову до Карла Шмітта. Не тому, що це питання інтелектуального окозамилування, а тому, що ми, можливо, у змозі дечого навчитися з історичної перспективи. Якщо ви читаете сьогодні багато аналізів мислення Шмітта, то іноді болісно помічаєте, – і я кажу це з німецької перспективи – що його роздуми про концепцію і функції суверенітету були і залишаються аж ніяк не політично нейтральними, а навпаки, вони були спрямовані на те, щоб не допустити жодного конфлікту інтересів. Їх метою була деконструкція Веймарської демократії та конституційна легітимізація Третього Рейху. Читаючи Шмітта з сьогоднішньої перспективи, виникає питання, чи не існує подібних сучасних течій, які хочуть замінити модель ліберальної конституційної держави чимось іншим – чим би це не було.

Перше речення політичної теології Шмітта містить серцевину його концепції суверенітету: «Сувереном є той, хто приймає рішення про надзвичайний стан»¹. Якщо уважніше придивитися до цього речення і причин, які наводить Шмітт, можна побачити, як Шмітт завдає шкоди суверенітету права в його власному розумінні і, зрештою, хоче знищити його політично. Шмітт трохи грається з діалектикою правового суверенітету, з одного боку, і суверенітетом держави – з іншого. Справжній суверенітет, на його думку, у кінцевому рахунку, означає прийняття політичних рішень. Закон є ні чим іншим, як формою «організації життя», як він його називає [7, с. 19]. Зрештою, закон є лише засобом для досягнення політикою своїх цілей – якими вони не були б. Урешті-решт, політика може створювати правила, які їй потрібні для самореалізації. У логіці політичної системи кінцевою метою є збереження влади – суверенітету, відокремленого від права [7, с. 21].

V. Сумнів і надія: у пошуках шляху до європейського суверенітету

Здається, ми перебуваємо в пошуках втраченого суверенітету. У цих пошуках ми стикаємося з сумнівами, фрагментацією та поділом і, не в останню чергу, з побоюваннями за демократію. Її стійкість – це не лише результат фізичної готовності захищати себе. Вона має бути переконливою з нормативної точки зору, що має поставити гуманітарний розвиток як досі нехтуваний вимір геополітики верховенства права на чільне місце в політичному порядку денному.

¹ «Суверен – це той, хто приймає рішення про надзвичайний стан».

Сумніви стосуються насамперед самої нормативної концепції суверенітету. Лише традиціоналісти досі асоціюють її з пануванням держави над територією і народом держави за допомогою наявних засобів державної влади. В ідеалі, право є засобом, за допомогою якого суверен здійснює державну владу і водночас підпорядковує її нормативним обмеженням – демократичній легітимації та основоположним правам. Однак давно зрозуміло, що глобальні реалії вже не можна контролювати за допомогою права, особливо якщо мати вузьке розуміння суверенітету, зосереджене на національній державі. Однак втрата функцій і значення традиційної концепції суверенітету, здається, мало відображена, принаймні у французькій юридичній літературі [16].

Перш за все невирішеною проблемою залишається легітимізація суверенної Європи. Підхід спільного суверенітету все ще залишається ледь прописаним. Йому також бракує практично ефективного політичного якоря. «Практично ефективний» має також означати «практично обмежений» обов'язковим правом. Проте саме цього практичного обмеження і бракує. Дефіцит суверенітету, як він сприймається на європейському рівні, має бути компенсований збільшенням політичної спроможності діяти. Не треба бути запеклим критиком Європи, щоб зрозуміти, що припущення про те, що Європейський Союз має право діяти, іноді не має достатнього правового підґрунтя [3, с. 28; 15, с. 48]. Крім того, міграційний компроміс, наприклад, показує, що боротьба за політичний контроль може відбуватися за рахунок фундаментальних прав вразливих верств населення. Однак без поваги до обов'язкових принципів права, які захищають свободу, суверенітет, який розуміється передусім у політичному сенсі, виявляється крихким і в геополітичному плані. Наприклад, європейське законодавство про притулок і міграцію залежить від готовності автократичних держав до компромісів і співпраці. Політика створює правила, які їй потрібні і які вона вважає корисними. Це маргіналізує поняття «право» і загрожує його спустошенням [17].

Якщо ми виключимо концепцію спільного суверенітету з його суто юридичного контексту і розглянемо його під соціально-політичним мікроскопом, то елемент поділу стає більш очевидним: поділ між «нами» та «іншими» або між «внутрішніми і зовнішніми». Цей поділ дещо говорить про стан суверенітету. Зигмунт Бауман, серед інших, зазначав, що зростаюча потреба в суверенітеті перед обличчям складного і глобалізованого світу є поверненням до «племінного вогнища» [14, с. 655]. Це розмежовує тих, хто належить до нього, і тих, хто виключений. Витоки суверенітету лежать у подоланні амбівалентності чужого і, здавалося б, неконтрольованого. Успіх національної держави – це також успіх виключення інших культур, інших ідентично-

стей, іншого історичного досвіду [14, с. 80]. Коли сьогодні популістські рухи використовують поняття «суверенітет», вони роблять це з реставраційним наміром звести нові стіни [14, с. 89]. Можна сказати, що відновлювальний елемент суверенітету тепер також відображається – у драматичний спосіб – у відносинах між внутрішнім і зовнішнім світом. Агресивна війна Росії та історичні наративи путінського режиму, які покликані легітимізувати її, показують це: термін використовується в контексті силової політики в сенсі схеми «свій-чужий». Реакцією відновлювального суверенітету є виключення «ворога» разом із політичним виправданням його знищення, яке не цурається абсурду [3, с. 255–267].

І навпаки: ліберальні демократії бачать свій суверенітет у небезпеці й повинні ретельно переглянути свою геополітику. Для Європейського Союзу це означало насамперед застосування заходів економічної політики для стримування потенційної гегемонії іноземної держави. З цією метою він ухвалив низку правил для обґрунтування й застосування санкцій проти Росії [18; 19]. Більш того, стає очевиднішим, що Європейський Союз повинен надати собі правові й технічні засоби, якщо він хоче отримати стратегічну автономію у своїй спільній зовнішній політиці й політиці безпеки. Водночас спільна зовнішня й безпекова політика Європейського Союзу все ще не дуже легалізована, що, можливо, пов'язано з політичним характером цього питання. Однак демократичні країни не можуть дозволити собі таку прогалину в законодавстві. Тому, коли ми говоримо про європейський суверенітет, захист і стійкість європейських демократій є викликом, який ще належить подолати. Це не просто технічне питання – таке, як ядерне стримування або спільні звичайні військові сили і засоби, – тому що, перш за все, його правова основа, що розуміється як легітимізація через захист свободи, все ще залишається нерозвиненою.

Стійкість європейських демократій також, можливо, передусім ґрунтується на їх нормативній силі переконання. Ми вважали себе близькими до «вічного миру», за словами Канта, бачили себе в «кінці історії», а демократичну конституційну державу – глобальною моделлю. Проте останнім часом стали помітними тріщини в цій амбітній концепції. Принципи верховенства права – справедливо – претендують на нормативну силу, незалежно від часу і місця, скрізь і стосовно всіх. Однак претензію на універсальну дійсність потрібно насамперед і постійно виборювати і відстоювати заново. Саме тут і полягає проблема: у західних демократіях вкорінилося переконання, що модель ліберальної конституційної держави є для всіх природним обґрунтованим принципом, якого всі дотримуються. Ніби це цілком природно, що ця модель стає стандартом для країн глобального Півдня, якщо вони хочуть

отримати вигоду від економічного й соціального співробітництва і мати право голосу в політиці [20–22]. Однак між цим твердженням і геополітичною реальністю зростає розрив.

Нам, зокрема Україні, потрібні союзники у країнах Глобального Півдня. Це вимагає переорієнтації політики гуманітарного розвитку, особливо у створенні структур верховенства права. Вимоги до легітимності, якщо вони дійсно хочуть бути легітимними, є результатом діалогу між рівними, заснованого на повазі до наявних відмінностей, але без відмови від універсальних вимог до легітимності. Той факт, що верховенство права нічого не нав'язує у своїх зовнішніх відносинах, а ґрунтується на обов'язковій обіцянці чесного діалогу, відрізняє його від автократичних викривлень Путіна і всіх тих, хто культивує авторитаризм як форму правління, засновану на політиці грубого інтересу. Геополітика верховенства права містить обіцянку поважати свободу інших, вчитися на власних помилках – наприклад, на власному колоніальному минулому – і розуміти соціально-економічний розвиток як взаємний процес [22]. Водночас вона містить відмову від авторитарного зловживання владою та насильства як засобу політики.

Висновки

Попереду нас чекає важкий шлях. І так було завжди, коли ми хотіли йти шляхом свободи. Хвалений європейський суверенітет не обмежується створенням спроможності до політичної дії – чи то у сфері захисту клімату, чи то у сфері діджиталізації, чи то у сфері забезпечення зовнішньої безпеки. Саме захист демократій від руйнівної влади автократів вимагає від нас пам'ятати про витoki суверенітету. Ці витoki лежать в «ми»: ми – європейський народ, ми – європейські громадяни, ми – автономні творці європейського громадянського суспільства. Ми повинні знайти в собі мужність для установчого акта. Ми або збережемо нашу свободу як суверенні громадяни в Європейській Республіці, або, можливо, не збережемо її взагалі.

References

- [1] Gibbs, Cf.N. (2017). Post-Sovereignty and the European Legal Space. *The Modern Law Review*, 812-835. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-2230.12289>.
- [2] Krieger, Cf.H. (2022). Of Zombies, Witches and Wizards – Tales of Sovereignty. *The European Journal of International Law*, 275-296. Retrieved from <https://academic.oup.com/ejil/article/33/1/275/6583473>.
- [3] Münkler, Cf.H. (2023). *Welt in Aufruhr*. Retrieved from <https://www.rowohltd.de/buch/herfried-muenkler-welt-in-aufruhr-9783737101608>.
- [4] Order No. 20 "Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip (South Africa v. Israel)". (January 26, 2024). Retrieved from <https://www.icj-cij.org/node/203454>.

- [5] Legal Consequences of the Construction of a Wall Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion. (2024). *I.C.J. Reports*, 136. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/case/131>.
- [6] Bellanova, Cf.R., Carrapico, H., & Duez, D. (2022). Digital/sovereignty and European security integration: an introduction. *European Security*, 31(3), 337-355. <https://doi.org/10.1080/09662839.2022.2101887>.
- [7] Schmitt, C. (2021). *Politische Theologie*. 11th ed. (II. Das Problem der Souveränität als Problem der Rechtsform und der Entscheidung). Berlin: Duncker & Humblot.
- [8] *The blog of the project*. Retrieved from <https://myeuropeansovereignty.com/>.
- [9] Bioy, X. (2022). La souveraineté en droit français contemporain. In Guiot, F.-V. *La souveraineté européenne, Du discours politique a une réalité juridique*. (pp. 47-67). Retrieved from https://documentation.insp.gouv.fr/insp/doc/SYRACUSE/402446/la-souverainete-europeenne-sous-la-direction-de-francois-vivien-guiot?_lg=fr-FR.
- [10] MacCormick, N. (1995). Das Maastricht-Urteil: Souveränität heute. *JZ*, 797. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/20823117>.
- [11] Braum, S. (2003). *Europäische Strafgesetzlichkeit*, 565-576. Retrieved from <https://www.buecher.de/artikel/buch/europaeische-straftgesetzlichkeit/11700805>.
- [12] Braum, S. (2022). Le droit pénal européen: a partir de la fin de la souveraineté In Guiot, F.-V. *La souveraineté européenne, Du discours politique a une réalité juridique*. (pp. 245-257). Retrieved from <https://www.lgdj.fr/la-souverainete-europeenne-9782849346488.html>.
- [13] Reckwitz, A. (2020). *Die Gesellschaft der Singularitäten*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag, 126. Retrieved from <https://www.suhrkamp.de/buch/andreas-reckwitz-die-gesellschaft-der-singularitaeten-t-9783518587423>.
- [14] Bauman, Z. (2018). *Retrotopia*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag, 70-71. Retrieved from <https://www.suhrkamp.de/buch/zygmunt-bauman-retrotopia-t-9783518073315>.
- [15] Habermas, J. (2011). Zur Verfassung Europas. *European Law Journal*, 18(6). <https://doi.org/10.1111/eulj.12000>. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/264532550_Zur_Verfassung_Europas-Ein_Essay_By_Jurgen_Habermas_Berlin_Suhrkamp_2011_140_pp_Pb_1400.
- [16] Guiot, F.-V. (2022). *La souveraineté européenne, Du discours politique a une réalité juridique*. Paris: Mare et Martin.
- [17] Ganty, Sarah, Ancite-Jepifánova, A., Kochenov, D., & Kochenov, D. (December 10, 2023). EU Lawlessness Law at the EU-Belarusian Border: Torture and Dehumanisation Excused by "Instrumentalisation". *MOBILE Working Paper Series*, 18. (University of Copenhagen), <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4660096>.
- [18] Council Regulation (EU) No. 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014R0269>.
- [19] Finelli, F. (2023). Who are the Russian Oligarchs? Recent Developments in the Case Law of the European Court of Justice. *European Papers*, 8(3), 1513-1522. <https://doi.org/10.15166/2499-8249/727>.
- [20] Daase, C., & Deitelhoff, N. (2021). Wenn die Geltung schwindet. Die Krise der liberalen Weltordnung und die Herrschaftsproblematik internationaler Politik. In Forst, R., Günther, K. (Eds.). *Normative Ordnungen*. (pp. 162-190). Berlin:

Suhrkamp. Retrieved from <https://www.prif.org/publikationen/publikationssuche/publikation/wenn-die-geltung-schwindet-die-krise-der-liberalen-weltordnung-und-die-herrschaftsproblematik-internationaler-politik>.

- [21] Kadelbach, S. (2021). Die relative Universalität der Menschenrechte. In Forst, R., Günther, K. (Eds.). Normative Ordnungen. (pp. 278-299). Berlin: Suhrkamp. Retrieved from <https://www.prif.org/publikationen/publikationssuche/publikation/wenn-die-geltung-schwindet-die-krise-der-liberalen-weltordnung-und-die-herrschaftsproblematik-internationaler-politik>.
- [22] Dhawan, N. (2021). Die Aufklärung vor den Europäer. In Forst, R., Günther, K. (Eds.). Normative Ordnungen. (pp. 191-208). Berlin: Suhrkamp. Retrieved from <https://www.prif.org/publikationen/publikationssuche/publikation/wenn-die-geltung-schwindet-die-krise-der-liberalen-weltordnung-und-die-herrschaftsproblematik-internationaler-politik>.

Стефан Браум

професор кримінального права,
факультет права, економіки та фінансів
Люксембурзький університет
L-2721, вул. Альфонса Вайкера, 4, Люксембург
Голова міжнародної кафедри суверенної Європи,
Університет По і Пей-де-л'Адур
e-mail: stefan.braum@uni.lu
ORCID 0000-0003-3884-7103

Stefan Braum

Professor of Criminal Law,
Faculty of Law, Economics and Finance of Luxembourg University
4, rue Alphonse Weicker, L-2721 Luxembourg
Chaire Internationale de l'Europe Souveraine,
Universite de Pau et des Pays de l'Adour
e-mail: stefan.braum@uni.lu
ORCID 0000-0003-3884-7103

Рекомендоване цитування: Браум С. Суверенна Європа: перспективи та виклики для верховенства права. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 224–236. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.314082>.

Suggested Citation: Braum, S. (2024). Sovereign Europe: Perspectives and Challenges for the Rule of Law. *Problems of Legality*, 166, 224-236. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.314082>.

Статтю подано / Submitted: 03.09.2024
Доопрацьовано / Revised: 26.09.2024
Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024
Опубліковано / Published: 01.11.2024

DAO-Based Society-In-The-Loop Model: Redesigning Society-In-The-Loop Framework to Concrete Social Dialogue Key Measurement for Platform Workers

Tanel Kerikmäe*

Tallinn University of Technology,
Tallinn, Estonia

*e-mail: tanel.kerikmae@taltech.ee

Şaban İbrahim Göksal

Tallinn University of Technology,
Tallinn, Estonia

Archil Chochia

Tallinn University of Technology,
Tallinn, Estonia

Abstract

The advancements in Information Communication Technologies (ICT) have caused widespread adoption of immersive technologies throughout society. Among these, artificial intelligence (AI) is the most popular, increasingly integrated into various business practices. The capacity of this technology to process large volumes of data has made it indispensable for businesses, driving efficiency and innovation across sectors. Despite the benefits of these technologies, AI technology often compromises employee rights due to biased automated decision-making and pervasive monitoring processes. In response, the European Commission took a decisive step to protect platform workers with its proposal for the Directive on Improving Working Conditions in Platform Work (2021/0414 COD). This directive aims to ensure fairness, transparency, and accountability within digital labour platforms by introducing four crucial measures designed to counteract biased decision-making and intrusive monitoring in its algorithmic management chapter. However, one of these measures "social dialogue" remains abstract. This paper proposes a blockchain-based AI feedback loop model: DAO-based Society-In-The-Loop (DAO-SITL) Model to concrete this key measurement by redesigning the Society-In-The-Loop (SITL) framework through Decentralized Autonomous Organizations (DAO) governance approach.

Keywords: automated decision-making; decentralized autonomous organizations; digital labour platforms; platform workers; social dialogue.

Модель суспільства в циклі на основі ДАО: переробка структури суспільства в циклі з метою конкретизації ключового вимірювання соціального діалогу для працівників платформи

Танел Керікмяе*

*Талліннський технологічний університет,
Таллінн, Естонія*

*e-mail: tanel.kerikmae@taltech.ee

Шабан Ібрагім Гьоксал

*Талліннський технологічний університет,
Таллінн, Естонія*

Арчіл Чочія

*Талліннський технологічний університет,
Таллінн, Естонія*

Анотація

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) спричинив широке впровадження імерсивних технологій у суспільстві. Серед них найпопулярнішим є штучний інтелект (ШІ), що дедалі більше інтегрується в різні бізнес-практики. Здатність цієї технології обробляти великі обсяги даних зробила її незамінною для бізнесу, сприяючи ефективності та інноваціям у різних секторах. Та попри переваги цих технологій, ШІ часто порушує права працівників через упереджене автоматизоване прийняття рішень і всеохопні процеси моніторингу. У відповідь Європейська комісія зробила рішучий крок, щоб захистити працівників платформи, подавши пропозицію щодо Директиви про покращення умов праці під час роботи на платформі (2021/0414 COD). Ця директива спрямована на забезпечення чесності, прозорості та підзвітності в рамках цифрових платформ праці шляхом запровадження чотирьох важливих заходів, спрямованих на протидію упередженому прийняттю рішень і нав'язливому моніторингу в розділі алгоритмічного керування. Проте один із цих заходів – «соціальний діалог» залишається абстрактним. У цій статті пропонується модель циклу зворотного зв'язку ШІ на основі блокчейну: модель суспільства в циклі на основі ДАО (DAO-SITL) для конкретизації цього ключового показника шляхом переробки структури суспільства в циклі (SITL) за допомогою підходу до управління через децентралізовані автономні організації (DAO).

Ключові слова: автоматизоване прийняття рішень; децентралізовані автономні організації; цифрові робочі платформи; працівники платформи; соціальний діалог.

Introduction

Improvements in information and communication technologies (ICT), especially artificial intelligence (AI), have transformed various sectors, employment models,

and operational practices [1–4]. One notable example is the digital labour platform, which employs "platform workers" that emphasizes flexibility and the integration of technology [5]. These platforms extensively utilize machine learning (ML) algorithms to analyse large volumes of data gathered from both workers and customers [6, pp. 904-905; 7, pp. 170-176]. However, these algorithms also introduce significant challenges for platform workers through biased automated decision-making and invasive monitoring practices. These practices often create power imbalances that disproportionately benefit platform owners and service requesters, granting them more control and oversight than the workers themselves [6, pp. 905-910]. Moreover, these systems can perpetuate discrimination, as inherent biases in the data or the design of the algorithms adversely affect marginalized groups [7, pp. 176-196]. In response, the European Commission's Proposal for the Directive on Improving Working Conditions in Platform Work (2021/0414 COD) marks a significant step forward in safeguarding the rights of platform workers on digital labour platforms [8-9].

The directive specifically aims to ensure fairness, transparency and accountability in these mechanisms, so its algorithmic management chapter introduces four crucial measures: transparency (Article 6), human monitoring (Article 7), human review (Article 8), and social dialogue (Article 9). This paper focuses on social dialogue (Article 9), this measure fosters a participatory approach to algorithmic management, thereby bolstering worker participation in AI governance [9, p. 17-38]. However, the ambition of social dialogue to involve broader societal groups in the AI governance process presents practical challenges defined as remaining abstract [10, p. 905; 11, p. 537-541; 12, pp. 795-796; 13, pp. 2-3]. Thus, this paper introduces the DAO-SITL model, which concretes the key measurement by redesigning the SITL framework within the approach of DAO governance. Although, the SITL framework, designed by Iyad Rahwan in 2018, proposes a solution to this challenge [14], it is still abstract for the practical application [15].

Rahwan introduces SITL framework by employing social contract theory to embed societal values into AI development and ensure ethical operations conforming to human expectations. This framework, built on consensus mechanisms and feedback loops, integrates collective AI governance akin to democratic processes, where societal groups reconcile values and distribute AI benefits and costs. By incorporating adaptive learning, the SITL facilitates continuous realignment of AI systems with evolving societal standards, balancing trade-offs like security and privacy. Despite its innovative approach to embedding collective ethics in AI, the framework still remains abstract because Rahwan originally designed this framework primarily to highlight the importance of

collective AI governance and democratized automated decision-making and monitoring processes [14]. DAO is a governance approach through rules encoded into smart contracts, which are automatically executed on blockchain. DAOs operate independently of any central authority, utilizing these smart contracts to facilitate decision-making and governance processes, thereby enabling a decentralized management structure [16]. By redesigning the SITL framework through the DAO governance approach, its practical applicability can be enhanced. This method uses the decentralized nature of DAOs for collective AI governance and democratized automated decision-making and monitoring processes, ensuring that the decision-making processes are not only inclusive of all stakeholders but also transparent and free from central manipulation.

The next section describes the background of the directive, particularly its algorithmic management chapter and social dialogue. The third section introduces the SITL framework and DAO governance approach. The fourth section presents the DAO-SITL Model and elucidates the improvements on the SITL framework. The last section concludes the findings, highlighting the contributions of this paper.

Results and Discussion

The Background of Regulating Digital Labor Platforms: Safeguarding Platform Workers' Rights in the Age of AI

The evolution of social rights for workers has undergone significant transformation, initially triggered by early 20th-century mechanization [17]. Organizations like the International Labour Organization (ILO) established in 1919, along with the creation of works councils, are significantly important in promoting humane working conditions and worker representation [18]. Notable developments include the Community Charter of Fundamental Social Rights of Workers in 1989 and the EU Charter of Fundamental Rights in 2000, which reinforced workers' rights to information, consultation, and participation [19; 20]. However, the recent technological advancements in the early 21st-century, especially the improvements in AI technology, have reshaped the landscape of sectors, employment models and practices along with presenting new challenges and rights for workers. One emerging sector is digital labour platforms that employ platform workers. They employ machine learning (ML) algorithms to thoroughly process vast amounts of data gathered from both workers and customers [21]. The objectives of these algorithms are multifaceted: they aim to optimize worker allocation, performance, and evaluation [22]; analyse market trends [23]; forecast demand [24]; enhance the efficiency of service delivery [25]; and dynamically adjust service costs in response to real-time fluctuations in

demand and supply [26]. These platforms also pose significant challenges, as they may infringe upon the fundamental rights of platform workers through biased automated decision-making and invasive monitoring mechanisms [6, pp. 904-905; 7, pp. 170-176].

These mechanisms frequently lead to power imbalances disproportionately empowering platform owners and service requesters with enhanced control and oversight compared to platform workers. This dynamic poses a critical challenge to the rights of platform workers, as algorithmic systems are capable of unilaterally modifying contractual terms, fostering disparities in information, and implementing strict monitoring and feedback procedures [27]. Moreover, these mechanisms perpetuate discrimination as biases inherent in the data or the algorithms' designs significantly disadvantage marginalized groups. These biases manifest as fewer job opportunities, longer waiting periods between assignments, and consistently lower earnings for affected workers [28]. In response to these challenges, the European Commission has proposed the Directive on Improving Working Conditions in Platform Work (2021/0414 COD), marking a significant step toward safeguarding the social rights of platform workers [9]. This directive is designed to promote fairness, transparency, and accountability in digital labour platforms. It introduces four crucial measures in the section on algorithmic management: transparency (Article 6), human oversight (Article 7), human review (Article 8), social dialogue (Article 9) for digital platforms and these are rights for platform workers. Article 6 requires that digital labour platforms clearly inform workers about how automated decision-making and monitoring systems are used and their key characteristics, impacting workers' conditions [9, pp. 16, 35-36]. Under Article 7, digital platforms must ensure that trained and competent staff oversee these automated processes to safeguard the physical and mental well-being of platform workers, promoting a fair application of AI technologies in the workplace [9, pp. 16, 36-37]. Article 8 stipulates that digital labour platforms must offer workers the chance to obtain clarifications and, if necessary, challenge automated decisions and monitoring via human intermediaries. This ensures a strong system for addressing grievances and correcting errors, thus protecting worker rights in environments shaped by AI [9, pp. 17, 37-38]. Finally, social dialogue (Article 9) mandates that digital labour platforms actively engage with platform workers or their representatives when making significant decisions regarding the implementation or major modifications of automated decision-making and monitoring systems. This measure fosters a collaborative approach to algorithmic management, significantly increasing worker participation in the automated decision-making and monitoring processes [9, pp. 17-38].

This directive is not the first legislative source at the European Union (EU) level to address social dialogue within an AI regulatory framework. At the European level, when examining the formal institutions [29, pp. 119-120] developed for trustworthy AI, the EU Ethics Guidelines for Trustworthy AI which proposes trustworthy AI concept at the EU level, emphasizes the importance of social dialogue for trustworthiness of AI [30]. This emphasizes that collaborative engagement and democratic involvement in AI governance with a wide range of stakeholders can enhance trustworthiness of AI [31]. According to Clifford et al. [32] social dialogue is an important tool for responding to the mechanistic working conditions of platform work, facilitating an exchange of views, and promoting an understanding and contestation of automated decision-making and monitoring processes. This dialogue is seen as a key step in the development of data rights that enable democratic involvement in decisions under modern industrial conditions.

State of Art in Integrating Societal Values in AI: The Society-In-The-Loop Framework and Decentralized Autonomous Organization Governance Approaches

In the evolving landscape of AI, integrating societal interaction into AI governance loop has become critical to ensure that AI development aligns with ethical standards and public expectations. This section delves into two approaches that exemplify or have potential to exemplify this integration: the SITL framework [14] and the DAO Governance Approach. Both approaches have capacity to represent innovative attempts to merge AI governance loop with sociopolitical insights, aiming to create automated decision-making and monitoring processes in AI systems that are democratic [15; 33]. This section will first explore the SITL framework by detailing its components, describing the operational flow, and evaluating its strengths and weaknesses. Subsequently, the discussion will shift to the DAO Governance Approach, examining its structural elements, operational mechanisms, and assessing its advantages and limitations.

Society-In-The-Loop

Rahwan [14] introduces a sociotechnical framework based on social contract theory [34] to incorporate societal feedback into AI development by advocating for an "algorithmic social contract", which involves terms and rules agreed upon by human stakeholders and enforced by algorithms to ensure AI systems align with societal values and expectations. SITL framework merges human-in-the-loop (HITL) a human feedback mechanism that integrates human judgment into AI processes to enhance accuracy and ethical considerations, with AI applications [35]. It positions a consensus mechanism as a key component that

involves society in making collective decisions about the value trade-offs in AI, such as balancing in societal values. It also includes negotiating the distribution of AI's benefits and costs among stakeholders. This process reflects democratic governance by allowing public opinion to guide voting and collective decision-making, thus aligning closely with the principle of human-centeredness, a core aspect of trustworthy AI.

The framework operates in a loop, starting by sending the outputs from the AI application to a consensus mechanism. Here, 'society,' depicted through various stakeholder groups, is tasked with resolving contradictions and reconciling differing values while considering the gains and losses involved. This process includes tasks like assessing and determining the ethical limits of AI-powered surveillance in public safety contexts. The outputs derived from the collective inputs, which contribute to the formation of the algorithmic social contract, are sent back to the original AI system. This establishes a feedback loop that is essential for retraining and realigning the AI with current societal values. This adaptive learning process involves the AI system making iterative adjustments based on new information and shifting societal norms, thereby ensuring that its decisions are ethically robust and reflective of a broad, shared consensus.

The SITL framework is valuable because it democratizes AI decision making process, ensuring that automated processes evolve also through a broad, inclusive dialogue involving multiple societal stakeholders. By integrating the consensus mechanism directly into AI systems, it facilitates collective decision-making that represents diverse perspectives and needs. This helps balance the distribution of AI's benefits and burdens across society but also promotes transparency and accountability. It adheres to the trustworthy AI characteristic of human-centeredness by placing societal values and ethical considerations at the forefront of technological advancement [15].

The weakness of the SITL framework is that it remains primarily sociotechnical in nature, without offering a direct pathway as a system design to deployment or integration within existing AI systems. It focuses on the social and ethical aspects of AI, emphasizing stakeholder agreement and societal norms without detailing the technical mechanisms required for actual implementation in AI programming or system design. This can limit its direct applicability in technical environments where concrete algorithms and coding practices need to be developed and adjusted based on the framework's principles. Therefore, while SITL is innovative in proposing how society can engage with AI development, it stops short of providing the technical specifications needed to operationalize these ideas within the technology itself.

The purpose of this paper is to redesign the SITL framework through a DAO governance approach, aiming to transform its sociotechnical concepts into concrete technical implementations within AI systems. By using blockchain technology as an infrastructure [36], the redesigned framework uses smart contracts, decentralized consensus mechanisms, and token-based incentives to enforce the algorithmic social contracts. This approach ensures that these contracts are transparent and tamper-proof [37]. The integration of DAO components such as automated governance protocols and token economies can facilitate more efficient and scalable decision-making processes, effectively embedding collective societal values directly into the operational core of AI systems. By trusting blockchain technology's practical applicability [38], this revitalized framework is designed to easily operationalize the SITL principles by providing the necessary technical architecture, thus bridging the gap between sociotechnical aspirations and practical, actionable AI feedback mechanism.

Decentralized Autonomous Organization Governance Approach

The DAO Governance approach is a decentralized governance method using smart contracts on the public blockchain to facilitate automated governance while requiring human interaction for decision-making processes. This method supports functionalities like democratic management and protective mechanisms against majority dominance, specifically allowing minority stakeholders to split and form new DAOs to safeguard their interests [16]. The components of this governance approach are blockchain system, smart contract and decentralized decision-making mechanism. Blockchain system refers to a distributed system that records a ledger of transactions or a history of changes to the system state. The ledger is usually hard to tamper with, which enhances security but also makes it difficult to perform desirable changes, such as pruning the history or compacting the ledger [39]. Smart contract is a computer program that executes predefined conditions automatically on a blockchain platform, facilitating trusted transactions and agreements across various parties without the need for central authority [40]. And decentralized decision-making mechanism refers to the automated governance process in DAOs, where decision-making is distributed among participants via coded rules on the blockchain, allowing for autonomous execution without central oversight [41].

The operational workflow of a DAO begins with the proposal mechanism, where members may submit proposals for various tasks or initiatives. These proposals generally detail the activities to be undertaken in exchange for organizational resources. Once a proposal is submitted, it undergoes a democratic voting process where all members, whose voting power often correlates with their holdings

of governance tokens, can cast their votes. The integration of smart contracts ensures that these proposals and votes are executed autonomously, maintaining transparency and adherence to predefined rules without the need for central oversight. Upon approval, the smart contracts facilitate the automatic allocation of resources and the implementation of decisions, effectively managing the DAO's operations. This autonomous and decentralized decision-making process not only fosters a democratic management environment but also minimizes the risks associated with central control, allowing for a more secure and resilient organizational structure [42].

The DAO governance approach is valuable because of its practical applicability; this approach is applicable in various domains where decentralized management and resource allocation are crucial. For example, DAOs can be effectively applied in crypto fund governance [43], project funding [44], community governance [45], and even in corporate decision-making environments [46]. This flexibility allows for adaptation in non-profit organizations [47], grassroots initiatives [48], and innovation incubators where stakeholders can participate actively and transparently in the decision-making processes. Furthermore, the inherent transparency and security of blockchain technology make DAOs particularly appealing in sectors that require strict governance standards and accountability, such as in public administration [49] and sustainable development projects [50]. By using the advantages of smart contracts and decentralized mechanisms, DAOs promise to revolutionize traditional governance models and offer a scalable, efficient, and more democratic alternative for various organizational forms. This practical applicability aspect of the DAO governance approach is also valuable to concretize the SITL framework by redesigning through this approach.

The DAO governance approach has found applications significantly in various domains, yet its potential in facilitating collective and democratized automated decision-making and monitoring processes remains underestimated. This represents a gap in the current deployment of DAOs, where the emphasis has primarily been on governance in financial and organizational contexts. This paper proposes a novel application of DAO governance approach by redesigning the SITL framework to integrate these decentralized mechanisms into AI governance. By doing so, it aims to bridge the research gap, promoting DAO's capabilities to foster a more democratized AI development through wide societal interaction. This approach extends the reach of DAO governance and also concretizes the SITL framework to practically embed societal values into AI systems.

The DAO-based Society-In-The-Loop (DAO-SITL) Model

The DAO-SITL Model is an AI feedback loop model that concretizes the socio-technical SITL framework by integrating the DAO governance approach. This

model uses the decentralized, autonomous nature of DAOs to incorporate societal feedback practically into AI governance processes, ensuring a democratic automated decision-making and monitoring processes. By utilizing smart contracts under blockchain ecosystem, the DAO-SITL Model facilitates secure, autonomous and immutable consensus mechanisms, allowing for real-time adaptation of AI systems to reflect societal values and norms. Thanks to the features of blockchain technology, this approach not only democratizes AI governance but also enhances trustworthiness of AI, making the systems aligned with the several key requirements of trustworthy AI [15].

The Components of the DAO-SITL Model

The DAO-SITL Model consists of two mechanisms as illustrated in *Figure 1*. The first mechanism is the HITL Mechanism, which integrates the AI System and the Human Controller as components. The second is the DAO-based Consensus Mechanism, it includes the Smart Contracts (SCs), the Proposal, the Stakeholders and the Governance Tokens as components.

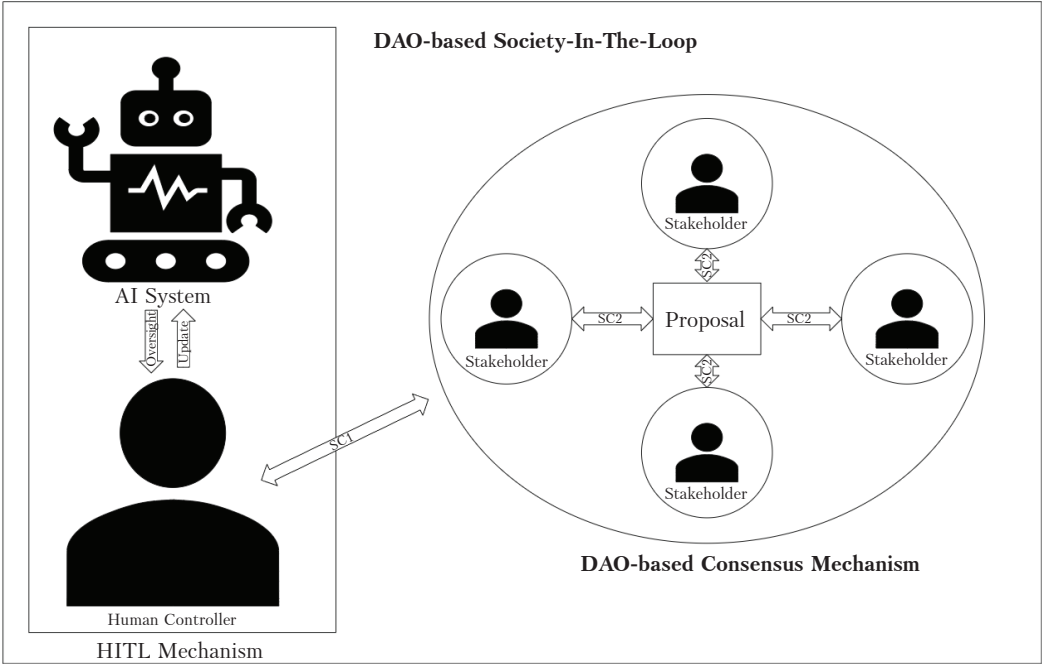

Figure 1. DAO-based Society-In-The-Loop Model

In the context of the DAO-SITL Model, the AI System is a network of algorithms and computational processes that autonomously execute automated decision-making and monitoring practices such as optimizing the allocation, performance,

and evaluation of workers; analysing market trends; predicting demand; enhancing service delivery efficiency; and adjusting the cost of services based on real-time demand and supply conditions [51]. The Human Controller is a role that refers to the direct involvement and integration of human judgment and decision-making in the operational loop of an AI system. It provides real-time inputs, corrections, and feedback to the system, which helps in refining the model's performance, enhancing its decision-making capabilities, and ensuring that the outputs are aligned with human values and expectations [52]. SC is a computer program that allows to automate the actions on the blockchain platform [40] and in the context of DAO, SC runs on peer-to-peer networks, integrating governance and decision-making rules [53]. Specifically, the SC1 is programmed to channel the proposal from Human Controllers to the DAO-based Consensus Mechanisms, thereby initiating a structured process to gather societal feedback from stakeholders. Feedback is collected via the SC2, which is tasked with managing the voting process. The Proposal is typically defined as a formal suggestion or plan, submitted by any member or designated party within the DAO, aimed at initiating a specific action or series of actions [47]. And in the context of the DAO-SITL model, it is the AI System's outcome in the form of formally submitted suggestion by the Human Reviewer to collect the Stakeholders' feedback. The stakeholders are the end users, in this paper, for social dialogue, they are platform workers or their representatives. Finally, the Governance Tokens are digital assets that confer voting rights and governance privileges within a DAO, enabling holders to influence decisions and policy implementations [54].

The Workflow of the DAO-SITL Model

The workflow of the DAO-SITL Model began when the AI System generates an output, as shown in *Figure 2*. Following this output generation, the Human Controller receives the output and starts the reviewing process. During this review, the Human Controller assesses the output and determines its alignment with expected standards and societal values. This assessment is important as it initiates the subsequent stages of the DAO-based Consensus Mechanism because the Human Controller will generate the proposal according to this output. This proposal is comprised entirely of the AI System's output and the potential feedback options which will be chosen by the stakeholders through a structured voting mechanism. This feedback process is crucial as the Stakeholders will express their insights. The Proposal is then formally submitted to the DAO-based Consensus Mechanism via the SC1 where it is opened for discussion and voting by the Stakeholders. Through the decentralized and transparent nature of the DAO, each Stakeholder has the ability to review the proposal, contribute their insights, and cast their vote via the SC2. This ensures that the decision-making

process reflects a collective consensus. The SC2 will facilitate this process by managing the voting logistics, ensuring that all votes are recorded and tallied accurately and securely on the blockchain. This is the difference between the SC1 and the SC2.

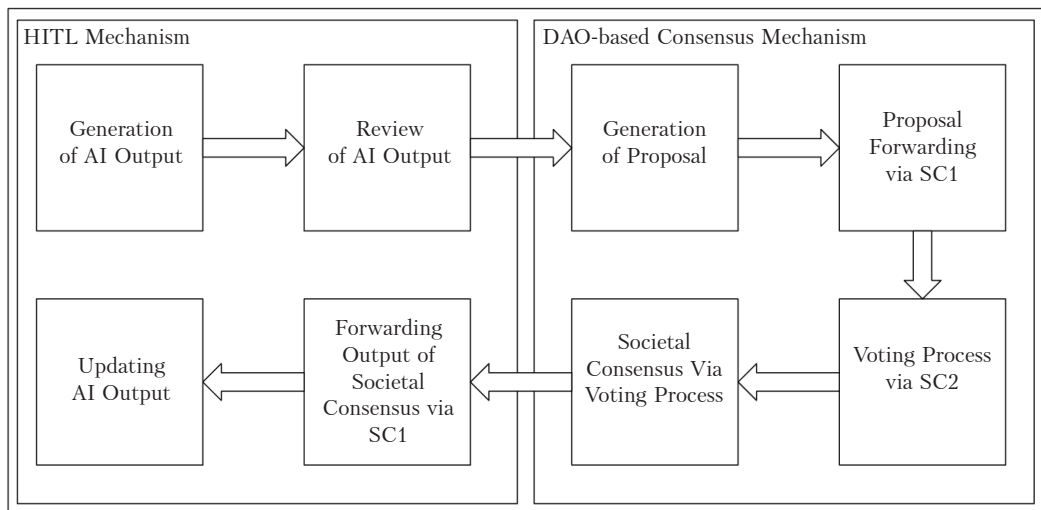

Figure 2. The Workflow of the DAO-SITL Model

The Human Controller and the Stakeholders will have access to these two different SCs via the different Governance Tokens according to their different roles. The Human Controller possesses Governance Tokens that only allow them to submit proposals within the DAO-based Consensus Mechanism, while the Stakeholders' Governance Tokens are specifically designated for voting purposes.

The Conformity of the DAO-SITL Model to Ensure Social Dialogue

The DAO-SITL Model operationalizes social dialogue by providing a platform that enables collective engagement of platform workers and their representatives in automated decision-making and monitoring processes. This is achieved through the integration of the DAO governance model into the SITL framework, ensuring that all stakeholders have a voice in shaping the outputs of AI systems. The novelty of the model is the DAO-based Consensus Mechanism, which allows all relevant stakeholders to participate in AI governance processes practically. By using the decentralized nature of blockchain technology, the mechanism ensures that the consensus reached is secure and representative of a collective societal will. This mechanism promotes an equitable distribution of power among stakeholders, particularly enhancing the agency of platform workers and their representatives who are often marginalized in traditional models of algorithmic governance.

In the mechanism, the Stakeholders receive the AI System's output and potential feedback as a multiple choice in the Proposal and they vote. The voting process is critical as it allows platform workers or their representatives to actively participate in shaping the decision-making of AI systems, ensuring that their voices are heard and considered in automated processes. The results of the voting then inform the AI System to adjust or maintain its operations according to the collective feedback. This continual feedback loop not only aligns AI practices with the actual needs and values of society but also strengthens the trust and reliability of AI systems in digital labour platforms.

Conclusion

The increasing integration of AI in various sectors has altered the operational practices of business. Digital labour platforms employ machine learning algorithms to process and analyse large data volumes, but this operational practice causes challenges such as biased automated decision-making and invasive automated monitoring mechanisms, often to the detriment of platform workers. The European Commission's proposed directive on improving platform work conditions aims to address these challenges by ensuring fairness, transparency and accountability during automated decision-making and monitoring practices so it introduces four crucial measures in its algorithmic management chapter. However, one of these measures "*social dialogue*" remains abstract, this paper highlighted the challenges of implementing it and proposes the DAO-SITL by redesigning the SITL framework through the DAO governance approach.

The DAO-SITL Model transforms the abstract concept of social dialogue into a concrete operational practice. By using DAO governance approach within the SITL framework, it ensures that AI governance is democratic and collective with stakeholders' participation, thereby addressing the challenges posed by traditional AI systems. This model utilizes blockchain technology to provide a secure and immutable voting system, enabling real-time stakeholder feedback that is accurately integrated into automated decision-making and monitoring processes. The incorporation of Human Controllers and structured voting processes ensures that AI decisions are continuously aligned with the expectations and needs of society, particularly benefiting platform workers by giving them a significant voice in AI decision-making.

While the DAO-SITL model offers a platform for democratizing AI governance with platform workers' participation through blockchain technology, future research opportunities abound in how blockchain technology and its applications can be more effectively utilized to democratize AI governance processes and increase trustworthiness of AI. Blockchain's potential to securely and

transparently manage stakeholder interactions in AI governance processes offers a promising avenue for ensuring that AI governance is inclusive of diverse stakeholder voices. While the DAO governance approach is used in this paper, it is not the only blockchain application. Designing and developing Decentralized Applications (DApps) that are user-centric is important, as it provides stakeholders with a clear and understandable interface for interacting with AI. Moreover, the capacity of SCs to automate processes [55, pp. 232-237] and the ability to tailor to specific operational needs highlight the significant roles they play. Along with these applications, he features, alongside the inherent transparency and robustness of blockchain technology are essential for enhancing the trustworthiness of AI as well.

References

- [1] Jaiswal, A., Arun, C.J., & Varma, A. (2022). Rebooting employees: Upskilling for artificial intelligence in multinational corporations. *The International Journal of Human Resource Management*, 33(6), 1179–1208. <https://doi.org/10.1080/09585192.2021.1891114>.
- [2] Langer, M., & Landers, R.N. (2021). The future of artificial intelligence at work: A review on effects of decision automation and augmentation on workers targeted by algorithms and third-party observers. *Computers in Human Behavior*, 123, 106878. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106878>.
- [3] Vrontis, D., Christofi, M., Pereira, V., Tarba, S., Makrides, A., & Trichina, E. (2022). Artificial intelligence, robotics, advanced technologies and human resource management: A systematic review. *The International Journal of Human Resource Management*, 33(6), 1237-1266. <https://doi.org/10.1080/09585192.2020.1871398>.
- [4] Webster, C., & Ivanov, S. (2020). Robotics, artificial intelligence, and the evolving nature of work. In B. George & J. Paul (Eds.). *Digital Transformation in Business and Society: Theory and Cases* (pp. 127-143). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-08277-2_8.
- [5] Dunn, M. (2020). Making gigs work: Digital platforms, job quality and worker motivations. *New Technology, Work and Employment*, 35(2), 232-249. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12167>.
- [6] van Doorn, N. (2017). Platform labor: On the gendered and racialized exploitation of low-income service work in the ‘on-demand’ economy. *Information, Communication & Society*, 20(6), 898-914. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2017.1294194>.
- [7] Muller, Z. (2019). Algorithmic harms to workers in the platform economy: The case of Uber. *Columbia Journal of Law and Social Problems*, 53.
- [8] Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion (European Commission), PPMI, Barcevičius, E., Gineikytė-Kanclerė, V., Klimavičiūtė, L., & Ramos Martin, N. (2021). *Study to support the impact assessment of an EU initiative to improve the working conditions in platform work: Final report*. Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2767/527749>.
- [9] European Commission. (2021). *Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on improving working conditions in platform work* (COM(2021) 762 final; 2021/0414 (COD)). Brussels.

- [10] Hohma, E., & Lütge, C. (2023). From trustworthy principles to a trustworthy development process: The need and elements of trusted development of AI systems. *AI*, 4(4), Article 4. <https://doi.org/10.3390/ai4040046>.
- [11] Schmagier, S., & Sousa, S. (2021). A toolkit to enable the design of trustworthy AI. In C. Stephanidis, M. Kurosu, J. Y. C. Chen, G. Fragomeni, N. Streitz, S. Konomi, H. Degen, & S. Ntoa (Eds.). *HCI International 2021—Late Breaking Papers: Multimodality, eXtended Reality, and Artificial Intelligence* (pp. 536-555). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-90963-5_41.
- [12] Schmitz, A., Akila, M., Hecker, D., Poretschkin, M., & Wrobel, S. (2022). The why and how of trustworthy AI: An approach for systematic quality assurance when working with ML components. *At – Automatisierungstechnik*, 70(9), 793-804. <https://doi.org/10.1515/auto-2022-0012>.
- [13] Zicari, R.V., Amann, J., Bruneault, F., Coffee, M., Düdder, B., Hickman, E., Gallucci, A., Gilbert, T.K., Hagedorff, T., van Halem, I., Hildt, E., Holm, S., Kararigas, G., Kringen, P., Madai, V.I., Mathez, E.W., Tithi, J.J., Vetter, D., Westerlund, M., & Wurth, R. (2023). How to assess trustworthy AI in practice. *Digital Society*, 2(3), 35. <https://doi.org/10.1007/s44206-023-00063-1>.
- [14] Rahwan, I. (2018). Society-in-the-loop: Programming the algorithmic social contract. *Ethics and Information Technology*, 20(1), 5-14. <https://doi.org/10.1007/s10676-017-9430-8>.
- [15] Göksal, Ş.İ., & Solarte Vasquez, M.C. (2024). *The blockchain-based trustworthy artificial intelligence supported by stakeholders-in-the-loop model*. [Manuscript submitted for publication]. Department of Law, Tallinn University of Technology.
- [16] Liu, L., Zhou, S., Huang, H., & Zheng, Z. (2021). From technology to society: An overview of blockchain-based DAO. *IEEE Open Journal of the Computer Society*, 2, 204-215. <https://doi.org/10.1109/OJCS.2021.3072661>.
- [17] Smith, N. (1996). *The new urban frontier: Gentrification and the revanchist city*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203975640>.
- [18] Silva, V. (2022). The ILO and the future of work: The politics of global labour policy. *Global Social Policy*, 22(2), 341-358. <https://doi.org/10.1177/14680181211004853>.
- [19] Addison, J.T., & Siebert, W.S. (1994). Recent developments in social policy in the new European Union. *ILR Review*, 48(1), 5-27. <https://doi.org/10.1177/001979399404800102>.
- [20] Garben, S. (2020). Balancing social and economic fundamental rights in the EU legal order. *European Labour Law Journal*, 11(4), 364-390. <https://doi.org/10.1177/2031952520927128>.
- [21] Rani, U., & Furrer, M. (2021). Digital labour platforms and new forms of flexible work in developing countries: Algorithmic management of work and workers. *Competition & Change*, 25(2), 212-236. <https://doi.org/10.1177/1024529420905187>.
- [22] Altenried, M. (2020). The platform as factory: Crowdwork and the hidden labour behind artificial intelligence. *Capital & Class*, 44(2), 145-158. <https://doi.org/10.1177/0309816819899410>.
- [23] Fumagalli, A., Lucarelli, S., Musolino, E., & Rocchi, G. (2018). Digital labour in the platform economy: The case of Facebook. *Sustainability*, 10(6), Article 6. <https://doi.org/10.3390/su10061757>.
- [24] Birgillito, G., & Birgillito, M. (2018). Algorithms and ratings: Tools to manage labour relations. Proposals to renegotiate labour conditions for platform drivers. *Labour & Law Issues*, 4(2), Article 2. <https://doi.org/10.6092/issn.2421-2695/8798>.

- [25] de Souza Arruda, M. (2024). Algorithmic management and work on digital labor platforms: Effects of recommendation algorithms. In A. Iglesias, J. Shin, B. Patel, & A. Joshi (Eds.). *Proceedings of World Conference on Information Systems for Business Management* (pp. 443-457). Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-981-99-8346-9_37.
- [26] Mendonça, P., & Kougiannou, N.K. (2023). Disconnecting labour: The impact of intraplatform algorithmic changes on the labour process and workers' capacity to organise collectively. *New Technology, Work and Employment*, 38(1), 1-20. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12251>.
- [27] Bernhardt, A., Kresge, L., & Suleiman, R. (2023). The data-driven workplace and the case for worker technology rights. *ILR Review*, 76(1), 3-29. <https://doi.org/10.1177/00197939221131558>.
- [28] Kullmann, M. (2018). Platform work, algorithmic decision-making, and EU gender equality law. *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, 34(1).
- [29] Joamets, K., & Solarte Vasquez, M. C. (2020). Regulatory framework of the research-based approach to education in the EU. *TalTech Journal of European Studies*, 10(3), 109-136. <https://doi.org/10.1515/bjes-2020-0024>.
- [30] Independent High-Level Expert Group on Artificial Intelligence Set Up by the European Commission. (2019). *Ethics guidelines for trustworthy AI*. Brussels.
- [31] Gökşal, Ş.İ., Solarte Vasquez, M.C., & Chochia, A. (in press). The EU AI Act's alignment within European Union's regulatory framework on artificial intelligence. *International and Comparative Law Review*. Advance online publication.
- [32] Clifford, D., Goldenfein, J., Jimenez, A., & Richardson, M. (2023). A right of social dialogue on automated decision-making: From workers' right to autonomous right. *Technology and Regulation*, 1-9. <https://doi.org/10.26116/techreg.2023.001>.
- [33] Alsagheer, D., Xu, L., & Shi, W. (2023). Decentralized machine learning governance: Overview, opportunities, and challenges. *IEEE Access*, 11, 96718-96732. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3311713>.
- [34] Rosenfeld, M. (1984). Contract and justice: The relation between classical contract law and social contract theory. *Iowa Law Review*, 70(4), 769-900.
- [35] Mosqueira-Rey, E., Hernández-Pereira, E., Alonso-Ríos, D., Bobes-Bascarán, J., & Fernández-Leal, B. (2023). Human-in-the-loop machine learning: A state of the art. *Artificial Intelligence Review*, 56(4), 3005-3054. <https://doi.org/10.1007/s10462-022-10246-w>.
- [36] El Faqir, Y., Arroyo, J., & Hassan, S. (2020). An overview of decentralized autonomous organizations on the blockchain. In *Proceedings of the 16th International Symposium on Open Collaboration* (pp. 1-8). <https://doi.org/10.1145/3412569.3412579>.
- [37] Ibrahimy, M.M., Norta, A., & Normak, P. (2024). Blockchain-based governance models supporting corruption-transparency: A systematic literature review. *Blockchain: Research and Applications*, 5(2), 100186. <https://doi.org/10.1016/j.bcra.2023.100186>.
- [38] Tyagi, A.K. (2023). Decentralized everything: Practical use of blockchain technology in future applications. In R. Pandey, S. Goundar, & S. Fatima (Eds.). *Distributed Computing to Blockchain* (pp. 19-38). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-323-96146-2.00010-3>.
- [39] Tabatabaei, M.H., Vitenberg, R., & Veeraragavan, N.R. (2023). Understanding blockchain: Definitions, architecture, design, and system comparison. *Computer Science Review*, 50, 100575. <https://doi.org/10.1016/j.cosrev.2023.100575>.

- [40] Tolmach, P., Li, Y., Lin, S.-W., Liu, Y., & Li, Z. (2021). A survey of smart contract formal specification and verification. *ACM Computing Surveys*, 54(7), 148:1-148:38. <https://doi.org/10.1145/3464421>.
- [41] Rikken, O., Janssen, M., & Kwee, Z. (2023). The ins and outs of decentralized autonomous organizations (DAOs): Unraveling the definitions, characteristics, and emerging developments of DAOs. *Blockchain: Research and Applications*, 4(3), 100143. <https://doi.org/10.1016/j.bcr.2023.100143>.
- [42] Arroyo, J., Davy, D., Martínez-Vicente, E., Faqir-Rhazoui, Y., & Hassan, S. (2022). DAO-Analyzer: Exploring activity and participation in blockchain organizations. In *Companion Publication of the 2022 Conference on Computer Supported Cooperative Work and Social Computing* (pp. 193-196). <https://doi.org/10.1145/3500868.3559707>.
- [43] Morrison, R., Mazey, N.C.H.L., & Wingreen, S.C. (2020). The DAO controversy: The case for a new species of corporate governance? *Frontiers in Blockchain*, 3. <https://doi.org/10.3389/fbloc.2020.00025>.
- [44] Bischof, E., Botezatu, A., Jakimov, S., Suharenko, I., Ostrovski, A., Verbitsky, A., Yanovich, Y., Zhavoronkov, A., & Zmudze, G. (2022). Longevity Foundation: Perspective on decentralized autonomous organization for special-purpose financing. *IEEE Access*, 10, 33048-33058. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3161392>.
- [45] Pereira, J.R., & Garcia, G. (2023). DAOs: Governance in the blockchain era. In *Blockchain Applications – Transforming Industries, Enhancing Security, and Addressing Ethical Considerations*. IntechOpen. <https://doi.org/10.5772/intechopen.109040>.
- [46] Saurabh, K., Rani, N., & Upadhyay, P. (2024). Towards novel blockchain decentralized autonomous organisation (DAO) led corporate governance framework. *Technological Forecasting and Social Change*, 204, 123417. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123417>.
- [47] Chao, C.-H., Ting, I.-H., Tseng, Y.-J., Wang, B.-W., Wang, S.-H., Wang, Y.-Q., & Chen, M.-C. (2022). The study of decentralized autonomous organization (DAO) in social network. In *Proceedings of the 9th Multidisciplinary International Social Networks Conference* (pp. 59-65). <https://doi.org/10.1145/3561278.3561293>.
- [48] Merrell, I. (2022). Blockchain for decentralised rural development and governance. *Blockchain: Research and Applications*, 3(3), 100086. <https://doi.org/10.1016/j.bcr.2022.100086>.
- [49] Dziundziuk, V., & Dziundziuk, B. (2022). Public administration using blockchain technology and platforms: New opportunities. *Pressing Problems of Public Administration*, 2(61), Article 61. <https://doi.org/10.26565/1684-8489-2022-2-07>.
- [50] Fraga-Lamas, P., & Fernández-Caramés, T. M. (2020). Leveraging blockchain for sustainability and open innovation: A cyber-resilient approach toward EU Green Deal and UN Sustainable Development Goals. In *Computer Security Threats*. IntechOpen. <https://doi.org/10.5772/intechopen.92371>.
- [51] Munn, L. (2024). Digital labor, platforms, and AI. In H. Werthner, C. Ghezzi, J. Kramer, J. Nida-Rümelin, B. Nuseibeh, E. Prem, & A. Stanger (Eds.). *Introduction to Digital Humanism: A Textbook* (pp. 557-569). Springer Nature Switzerland. https://doi.org/10.1007/978-3-031-45304-5_35.
- [52] Wu, X., Xiao, L., Sun, Y., Zhang, J., Ma, T., & He, L. (2022). A survey of human-in-the-loop for machine learning. *Future Generation Computer Systems*, 135, 364-381. <https://doi.org/10.1016/j.future.2022.05.014>.

- [53] Dwivedi, V., Pattanaik, V., Deval, V., Dixit, A., Norta, A., & Draheim, D. (2022). Legally enforceable smart-contract languages: A systematic literature review. *ACM Computing Surveys*, 54(5), 1-34. <https://doi.org/10.1145/3453475>.
- [54] Ushida, R., & Angel, J. (2021). Regulatory considerations on centralized aspects of DeFi managed by DAOs. In M. Bernhard, A. Bracciali, L. Gudgeon, T. Haines, A. Klages-Mundt, S. Matsuo, D. Perez, M. Sala, & S. Werner (Eds.). *Financial Cryptography and Data Security. FC 2021 International Workshops* (pp. 21-36). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-63958-0_2.
- [55] Solarte-Vásquez, M.C., & Nyman-Metcalf, K. (2017). Smart contracting: A multidisciplinary and proactive approach for the EU digital single market. *TalTech Journal of European Studies*, 7(2), 208-246. <https://doi.org/10.1515/bjes-2017-0017>.

Tanel Kerikmäe

Ph.D., Professor

Department of Law, Tallinn University of Technology

19086, 5 Ehitajate tee, Tallinn Estonia

e-mail: tanel.kerikmae@taltech.ee

ORCID 0000-0002-5972-827X

Şaban İbrahim Gökşal

MA in Law, Early Stage Researcher

Department of Law, Tallinn University of Technology

19086, 5 Ehitajate tee, Tallinn Estonia

e-mail: sagoks@taltech.ee

ORCID 0009-0002-6253-9389

Archil Chochia

Ph.D., Senior Researcher

Department of Law, Tallinn University of Technology

19086, 5 Ehitajate tee, Tallinn Estonia

e-mail: archil.chochia@taltech.ee

ORCID 0000-0003-4821-297X

Танел Керікмяе

доктор філософії в галузі права, професор

юридичний факультет, Талліннський технологічний університет

19086, вул. Будівельників, 5, Таллінн, Естонія

e-mail: tanel.kerikmae@taltech.ee

ORCID 0000-0002-5972-827X

Шабан Ібрагім Гьоксал

магістр права, дослідник

юридичний факультет, Талліннський технологічний університет

19086, вул. Будівельників, 5, Таллінн, Естонія

e-mail: sagoks@taltech.ee

ORCID 0009-0002-6253-9389

Арчил Чочія

доктор філософії, старший дослідник
юридичний факультет, Талліннський технологічний університет
19086, вул. Будівельників, 5, Таллінн, Естонія
e-mail: archil.chochia@taltech.ee
ORCID 0000-0003-4821-297X

Suggested Citation: Kerikmäe, T., Göksal, Ş.İ., & Chochia, A. (2024). DAO-Based Society-In-The-Loop Model: Redesigning Society-In-The-Loop Framework to Concrete Social Dialogue Key Measurement for Platform Workers. *Problems of Legality*, 166, 237-255. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.312167>.

Статтю подано / Submitted: 23.07.2024

Доопрацьовано / Revised: 29.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.2024

Опубліковано / Published: 01.11.2024

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 166

Мови видання: українська, англійська

Відповідальний за випуск проф. *Д. В. Лученко*

Редакторка *С. А. Пашинська*

Коректорка *І. А. Гребцова*

Комп'ютерне макетування *А. Г. Якишиної*

Підп. до друку 01.11.2024 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,64. Обл.-вид. арк. 16,7.
Тираж 50 прим. Зам. № 24-11/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Григорія Сковороди, 77, к. 412
Тел. (057) 704-92-99, 704-89-16
e-mail: problzakon@ukr.net; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7560 від 28.12.2021 р.

Віддруковано з оригінал-макета в ТОВ «ПРОМАРТ»
Україна, 61023, м. Харків, вул. Весніна, 12
Тел. +38 (057) 717-25-44

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5748 від 06.11.2017 р.